SARAYDAKİ KÂHİN

Cornell Fleischer

ÇEVİRİ Ayla Ortaç

Saraydaki Kâhin

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Sarayında Kehanet

– Makaleler –

KitapYAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 378
İH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 117

SARAYDAKİ KÂHİN: 15. VE 16. YÜZYILLARDA OSMANLI SARAYINDA KEHANET / CORNELL FLEISCHER

ÇEVİRİ
AYLA ORTAÇ

YAYINA HAZIRLAYAN
AHMET TUNÇ ŞEN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

KAPAK MİNYATÜRÜ
İ İSTANBUL ÖNÜNDE, TERCÜME-İ MİFTÂHU'L-CİFRİ'L-CÂMİ, 16. YÜZYIL SONU
TSMK BAĞDAT KÖŞKÜ 393, 222B-223A
İTAPTA KULLANILAN TÜM GÖRÜNTÜLER İÇİN MİLLİ SARAYLAR İDARESİ BAŞKANLIĞINDAN İZİN ALINMIŞTIR
SAYI E-61534870-430.01.02-0000069254

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
İYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44686
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: KİTAP@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MAYIS 2022, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-215-1

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞITHANE BİNASI
İDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44843
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
e: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Saraydaki Kâhin

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Sarayında Kehanet

– Makaleler –

Cornell Fleischer

Çeviri
Ayla Ortaç

Kitap Yayınevi

İçindekiler

Editörün Sunuşu

Elinizdeki seçki, Osmanlı tarihçiliğinin duayen isimlerinden Cornell Fleischer'ın 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı, İslam ve Akdeniz coğrafyasında entelektüel hayat, siyasi-bürokratik kültür ve ideolojik hareketler, özellikle de kehanet, kıyametçilik ve mesihçi cereyanlar üzerine yazmış olduğu çeşitli makaleleri bir araya getiriyor. Türkiye'deki okur ve araştırmacılar Fleischer'ı, 16. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda eser kaleme almış ve bu eserleriyle Osmanlı bürokrasisi ve kültürüne içeriden nadide bir ışık tutmuş Mustafa Âli hakkındaki çalışmasıyla tanıyor daha çok. İngilizce orijinali 1986'da Princeton Üniversitesi Yayınları tarafından basılan bu eser, Ayla Ortaç'ın değerli çevirisiyle Türkçeye de kazandırılmıştı. İlk kitabından sonra araştırmalarını Osmanlı tarihinin daha da erken dönemlerine kaydıran Fleischer, Osmanlı siyasi yapısının, kültürel ve entelektüel hayatının pek çalışılmayan konularına, geçmişin gün yüzüne taşınamamış aktörlerine yoğunlaştı. Bunu yaparken, bir yandan Osmanlı tarihçiliğinin kendi içindeki kimi yerleşik kanılara yeni bir bakış kazandırırken (sözgelimi Osmanlı "klasik" çağı var mıdır? Kanuni Süleyman devri yekpare bir dönem midir?), diğer yandan Osmanlı tarihinin daha geniş İslam ve Akdeniz/Avrupa tarihiyle olan kesişimlerini vurgulayarak Osmanlı tarihçiliğini nevi şahsına münhasır dar bir alan olarak ele almaktan kurtarma yönünde kıymeti tarifsiz katkılar yaptı.

Gerçekten de Cornell Fleischer, 1980'lerin sonundan günümüze değin yürüttüğü araştırmalar, yayınladığı çalışmalar ve yetiştirdiği tarihçilerle (ki hemen hemen tamamı ABD, Avrupa ve Türkiye'nin kalburüstü kurumlarında mesleklerini icra ediyor) Osmanlı tarihçiliğini hem İslam tarihi hem de Avrupa/Akdeniz tarihiyle bir arada ele almak gerektiğini gösterdi. Bunun da zengin bir kaynak çeşitliliğini (muhtelif dillerdeki arşiv belgelerinden, kapağı hiç açılmamış elyazması eserlere) filolojik hassasiyetleri asla bir kenara bırakmadan ele almaktan geçtiğini ortaya koydu. Seçkide bir araya getirdiğimiz beş makale, bu anlayışın tezahürleri olarak hem çok sayıda farklı dilde yazılmış kaynağa odaklanıyor hem de o kaynaklardan hareketle Osmanlı dünyası ve ötesi için önemli birtakım tarihsel olgulara parmak basıyor.

Bu olgular içinde seçkinin de tematik bütünlüğünü oluşturan kehanet, kıyametçilik söylemi, Mesih beklentisi ve bunların özellikle devlet ricali üzerindeki yoğun etkisi üzerinde hassaten durmak gerekiyor. Fleischer, Mustafa Âli hakkındaki çalışmasında da Hicrî 1000 yıl dönümünün (Miladî 1591-2) saray çevresindeki ve dönemin okumuş yazmışları nezdindeki akislerine yer vermişti. Ne var ki âhir zaman söyleminin, dünyanın sonuna gelinmeden evvel ortaya çıkıp adaleti tesis edecek Mesih tartışmasının genel olarak İslam tarihinde ve özel olarak Osmanlı dünyasında çok daha gerilere giden zengin bir geçmişi bulunuyor. Özellikle de 15. yüzyılda, artık tesiri zayıflamış Abbasi Halifeliği ya da Cengiz soyuna mensubiyet gibi siyasi-ideolojik modellere alternatif teşkil edecek yeni arayışlar İslam coğrafyasının muhtelif köşelerinde ivme kazanırken, İslam dünyası için yeni sayılabilecek bir coğrafyada serpilmekte olan, bununla birlikte rüştünü İslam dünyası içinde de ispatlamaya ihtiyaç duyan Osmanlılar bu cereyanların dışında kalmadı. Osmanlı yönetici kesiminin Timur bozgunu sonrasındaki yeniden yapılanma sürecinden Osmanlı emperyal yapısı ve kimliğinin tam manasıyla tesis olunabildiği (ve daha sonra "klasik dönem" olarak addolunacak) 16. yüzyıl ortalarına değin kapsamı gittikçe genişleyen egemenlik iddialarında muhtelif meşruiyet araçları rol oynamıştı. Bunlar içinde kehanetlerin, gücünü astrolojik olgulardan alan hükümdarlık unvanlarının ve dünyevi gücün yanına uhrevi iktidarı ekleyecek iddiaların mühim bir yeri vardı. Bu açıdan Osmanlı deneyimi yalnızca İslam dünyası için değil aynı dönemde benzer arayış ve iddialara sahne olmuş Avrupa ve Akdeniz dünyası için de kritik bir önemi haizdi. Cornell Fleischer'ın bu seçkide bir arada sunulan makaleleri, 15. ve 16. yüzyılda küresel ölçekte etkisi olan siyasi ve ideolojik cereyanların, kültürel ve entelektüel pratiklerin Osmanlı dünyasındaki izlerini ilk kez bu denli kapsamlı bir şekilde sürüyor.

Cornell Fleischer'ın sürdüğü izler, tarihçilerin daha önce görüş alanına neredeyse hiç girmemiş iki önemli tarihi şahsiyetle araştırmacı ve okurların tanışmasını da sağladı. 15. yüzyılın ilk yarısında diyar-ı Rum'da ve bu diyarla yoğun entelektüel ilişkiler içinde bulunan Mısır ve Acem memleketlerinde hatırı sayılır bir muhiti olan hezarfen Abdurrahman el-Bistâmî ile Kanuni Süleyman devrinin başlarında yolunu Safevi topraklarından

Osmanlı payitahtına düşürüp uzmanlık sahası olan ilm-i remldeki (kum falı olarak da bilinen noktaların ilmi) maharetiyle padişah üzerinde ve saray çevresinde bir hayli etkin olan Remmal Haydar, Fleischer'ın bu seçkideki çalışmaları sayesinde ete kemiğe büründü.

Cornell "Hoca"nın geniş ilminden ve ufuk açıcı yaklaşımlarından istifade etme şansı bulabilmiş şanslı bir talebesi olarak belli bir temayı paylaşan makalelerini böyle bir seçkide bir araya getirmekten tarifsiz bir kıvanç duyuyorum. Mustafa Âli kitabını büyük bir yetkinlikle tercüme etmiş Ayla Ortaç'a da bu seçkideki makalelerin çevirisini üstlendiği için teşekkürü borç biliyorum. "Mehdi Olarak Kanuni: Sultan Süleyman Döneminde İmparatorluk İmgesinin Oluşturulması" başlığıyla tercüme edilen makale, müteveffa Gilles Veinstein'ın 1992'de derlediği *Soliman le Magnifique et son temps: actes du Colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* adı kitapta (Paris: Documentation française) yayınlanmıştı. Seçkide ikinci makale olan "Kâtiplerin Rüyaları: Osmanlı Kalemiye Sınıfında Kehanet ve Endişe," ilkin 1994 yılında, Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi ve Radolf Vesely'nin Andreas Tietze için hazırladığı *Festschrift* (Armağan) kitabında (Prag: Enigma Corporation) yayınlanmış; Türkçe tercümesi 2012 senesinde Hatice Aynur'un derlediği *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII Mecmua: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı* (İstanbul: Turkuaz) içinde basılmıştı. Elinizdeki derlemenin üçüncü makalesi olan ve kitaba da başlığını veren "Saraydaki Kâhin: Remmal Haydar ve Sultan Süleyman," 2001 senesi içinde Jayne L. Warner'ın Talat Halman'a armağan kitabı olarak neşrettiği *Cultural Horizons*'da (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press; İstanbul: Yapı Kredi Yayınları) yayınlanmıştı. "Gölgelerin Gölgeleri: 1530'ların İstanbul'unda Siyasette Kehanet" ise 2007 yılında Baki Tezcan ile Karl Barbir'in editörlükleri altında Norman Itzkowitz için *International Journal of Turkish Studies*'in 13. sayısı kapsamında hazırlanmış özel nüshada yer almıştı. Bu makalenin de içinde olduğu sayının tamamı daha sonra İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu* başlığıyla ve Zeynep Yelçe tercümesiyle 2012'de Türkçe yayınlanmıştı; ne var ki makalenin elinizdeki seçkideki versiyonu, Ayla Ortaç'ın tercümesidir. Son olarak "Eski Bilgelik ve

Yeni Bilimler: 15. ve Erken 16. Yüzyıllarda Osmanlı Sarayında Kehanetler," 2009 senesinde Serpil Bağcı ile Massumeh Farhad'ın Washington D.C.'de Arthur M. Sackler Gallery'de düzenlediği *Falname* sergisi kapsamında yayınlanan *Falnama: The Book of Omens* (Londra: Thames & Hudson) adlı eserde yayınlanmıştı. Makalelerin Türkçe tercümelerini hazırlamak ve yayınlamaktaki değerli izinleri için sözü geçen tüm isimlere ve yayınevlerine şükranlarımı ifade etmek isterim.

Farklı zamanlarda *Armağan* kitaplarına ya da derlemelere katkı olması amacıyla hazırlanan ve benzer temalar etrafında dolaşan bu makalelerde kaçınılmaz olarak yer yer mükerrer kısımların olmasını okurların anlayışla karşılayacağını; Cornell Fleischer'ın Mustafa Âli üzerine olan önceki kitabı gibi bu makalelerinin de Türkiye'de merakla okunacağını umuyoruz.

Ahmet Tunç Şen

Türkçe Baskıya Önsöz

Önce bu seçkideki makaleleri bir araya getirmeyi teklif eden Tunç Şen'e ve Çağatay Anadol'a ayrı ayrı şükranlarımı sunmak isterim. Hakeza daha önce Mustafa Âli üzerine çalışmamı, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı (1541-1600)* başlığı ve büyük bir hünerle Türkçeye çevirmiş Ayla Ortaç'a 1990'lardan 2010'ların başına kadar geçen 20 yıla yakın sürede tamamı İngilizce yayınlanmış bu makaleleri –Tunç Şen'in daha önce başka bir yayın için çevirmiş olduğu "Kâtiplerin Rüyaları" dışındakileri– her zamanki gibi titiz ve zarif bir şekilde tercüme ettiği için çok teşekkür ederim. Armağan (*Festschrift*) kitaplarına ya da sergi kataloglarına ve konferans derlemelerine katkı amacıyla hazırlanmış, bu nedenle de yer yer mükerrer bölümler içeren bu ufak makaleleri bir araya getiren ve tematik bütünlüğü itibariyle bana hoş bir derleme olarak görünen bu seçkinin Türkiye'deki okurlar nezdinde de bir karşılık bulmasını bekliyorum. En azından umudumuz o.

Bu tematik bütünlük ve tutarlılığı bir nebze olsun açıklayabilmek için okurların sabrına sığınarak otobiyografik birkaç söz etmek durumundayım. Bunun, buradaki makalelerin araştırma ve yazılma süreçlerinde çok önemli katkıları olan ama artık bir kısmı maalesef hayatta olmayan dostları ve hocaları da yad etme fırsatı vereceğini düşünüyorum. Seçkideki ilk makale olan "Mehdi Olarak Kanuni," 1987 yılında İstanbul'da birlikte sıkça yemek yiyip çok şey paylaştığım müteveffa Barbara Flemming'le olan sohbetlerimizden doğdu. O vakitler Profesör Flemming, Mevlana İsa'nın *Câmi'ü'l-Meknûnât* başlıklı eserini yayına hazırlamaya çalışıyordu (ve eserin 1529 ile 1543 tarihleri arasında hazırlanmış mevcut üç nüshasının birbiriyle olan farkları bunu zorlaştırıyordu). Flemming'in Topkapı Sarayı'nda beni tanıştırdığı Orhan Şaik Gökyay'la olan sohbetini asla unutmayacağım. Gökyay Flemming'e metni neden yayınlamadığını sormuş, o da "senden korktuğum için" diye cevaplamıştı. Barbara Hanım bana da Mevlana İsa'nın Kanuni Süleyman'ın mehdici/binyılcı iddiaları hakkında ne düşündüğümü sormuştu. O vakitler araştırmalarımı, en oturaklı eserlerini 16. yüzyıl sonlarında vermiş Mustafa Âli'den

Kanuni'nin saltanat devrine yöneltmiştim. Barbara Hanım'ın bu sorusu, Süleyman'ın Kanuni lakabını ve onun (ahir zamandan önce) kusursuz adaleti tesis etme iddialarını anlayabilme yönünde bir anda müthiş bir anlam ifade etmişti. Bu aydınlanma anı, çoğunlukla Topkapı Sarayı Arşivi ve Kütüphanesinde gerçekleşecek yeni bir araştırma sürecine sevk etti beni. Doktora araştırmalarımı Mustafa Âli üzerine yapmak, o dönemler Osmanlı tarihi çalışmalarında baskın olan kurumsal tarihten uzak bir güzergâhta ilerlememi sağlayarak aydın ve etkin Osmanlıların kendi yaşadıkları zamanı gerçekten nasıl algıladıklarını ve içinde bulundukları koşullara ne tür tepkiler gösterdiklerini deşme fırsatı vermişti. Bu süreçte çoğu Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan ve o zamanki pozitivist yaklaşımların etkisiyle dikkate değer bulunmayıp incelenmemiş olan dağınık belge külliyatını (şiirler, kehanetler, arzuhaller vs.) inceleme şansı buldum. Belge olarak bunun tek istisnası, "Kâtiplerin Rüyaları" adlı makalemde örneklediğim ve 1992'de Floransa'ya yaptığım bir araştırma gezisinde karşılaştığım astrolojik görünümlü malzemeler arasındaki çeşitli derlemelerdir. Topkapı Sarayı Arşivinde rastladığım belgeler beni Remmal [remilci] Haydar'la tanıştırdı. O andan sonra yazma kütüphanelerinde ve başka arşiv belgelerinde onun izini sürmeye başladım. O zamana kadar bilinmeyen, gölgede kalmış Remmal Haydar hakkında ilk yazı taslaklarımı, şimdi maalesef hayatta olmayan Norman Itzkowitz'in ve yine yakın zamanda büyük bir teessürle vefat haberini aldığımız Filiz Çağman'ın emeklilik kutlamaları çerçevesinde hazırlamıştım.

O dönem Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin müdürlüğünü yürüten ve benim İstanbul'da ilk defa öğrenci ve araştırmacı olarak bulunduğum 1970'lerin sonlarında tanıştıktan sonra daima bana rehberlik ve ahbaplık etmiş Filiz Çağman eğer *Tercüme-i Cifr-i Câmi*'nin tasvirlerine bakmamı salık vermeseydi metnin Arapça özgün versiyonuna ve yazarı Abdurrahman el-Bistâmî'nin (yak. 1380-1454) külliyatına ulaşma şansım olmayabilirdi. Eserlerinin çoğu hâlâ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan ve son 15-20 yıllık akademik mesaimi büyük ölçüde kendisine hasrettiğim Bistâmî, 15. yüzyılda İslam dünyası ile Osmanlılaştırma ortamının entelektüel ve dinsel sınırlarını gösteren yeni bir harita çizer.

Şükür ki halen hayatta ve bizimle olan çok değerli iki arkadaşım ve meslektaşım Masumeh Farhad ile Serpil Bağcı 2008 yılında Washington DC'de, Smithsonian kuruluşuna bağlı Freer-Sackler galerisinde (o dönem Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki görevinden yeni emekli olmuş Filiz Hanım'ın da hatırı sayılır destekleriyle) açtıkları ve üç ay gibi kısa bir süreliğine devam etmiş Falname sergisinin kataloğuna bir makaleyle katılmamı istemişti. Bu seçkideki "Eski Bilgelik ve Yeni Bilimler" makalesini bu sergi vesilesiyle ve bu dostların teşviki ve yardımlarıyla, kırk yıllık sevgili ahbabım Edward Mitchell'in Arnavutköy'deki evinde kaleme aldım.

Eğer bu kitaptaki seçkinin bir hikmeti var ise bunu şöyle özetlemeye çalışabilirim. Buradaki makalelerin içeriğini oluşturan belge ve kayıtlar, kimi zaman yalnızca tek nüsha olarak bulunup Osmanlı tarihinde genelde pek ele alınmayan konulara, görüşlere, yöntemlere yönelik merak uyandırıcı nesneler olarak görünebilirse de işin aslı pek öyle değil. Bilakis bu belgeler, bu tarihi çevrelerde yaşamış, onları gözlemlemiş ve Abdurrahman el-Bistâmî ya da Remmal Haydar gibi dönemin daha resmi anlatılarında pek gün yüzüne çıkmasalar da son derece faal olmuş bireylerin geride bıraktıkları mühim tanıklıklardır. Abdurrahman el-Bistâmî II. Murad'ın himayesinde yaşayıp eser vermiş bir alimdi; Remmal Haydar ise yolu İstanbul'a düşmeden önce Safevi sarayında görev almış, bu sayede Osmanlı payitahtına geldikten sonra Safeviler hakkında Osmanlı idarecilerine içeriden en detaylı bilgileri veren ve Taşlıcalı Yahya Bey gibi dönem şairlerinin şiirlerinde söylediği üzere Osmanlı sarayındaki siyasi mücadelelerin derinden parçası olmuş bir isimdi.

Bu seçkinin belki daha gizli saklı bir özelliği bir tür şema oluşturması, bu şemanın yalnızca belgelerin, özellikle de örneğin bir Celalzade Mustafa'nın ya da Mustafa Âli'nin zarif bir dille ve birtakım niyetlerle yazılmış anlatılarında ortaya çıkamayan, ilk bakışta teklifsiz görünen kişiselleştirilmiş tanıklıkların izini sürerek nerelere varılabileceğini göstermesidir. Astrolojik öngörüler, şiirler, hatta ömrünün sonlarında gözden düşmüş bir remmalin dokunaklı talepleri ve dert yanışları değerli bilgi ve içgörü kaynağı olabilir. "Mehdi Olarak Kanuni" adlı ilk makalede de ortaya koymaya çalıştığım gibi, benim temel meselem, 15. yüzyıl Osmanlı düze-

ninin ne kadar istikrarlı olduğunu vurgulamaktan çok, sonradan altın çağ ve "yükselme döneminin zirvesi" olarak klasikleşecek bu uzun dönemin nasıl bir dönüşüm çağını temsil ettiğini ortaya koymak olmuştur. Bu tür metinler o dönemde yaşayanların bu dönüşümü nasıl algıladıklarını öbürlerine göre çok daha iyi aydınlatmaktadır.

Cornell Fleischer

Birinci Makale

MEHDİ OLARAK KANUNİ: SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE İMPARATORLUK İMGESİNİN OLUŞTURULMASI

Giriş

Kanuni ya da Muhteşem olarak adlandırılan Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından ölümüne kadarki o yarım yüzyıllık dilim Osmanlı tarihçiliğinde neredeyse kutsal bir yer tutar. Bu dönem, kurumsal yetkinleşme ve benzersiz askeri ve kültürel başarılarla öne çıkan bir "klasik" çağın doruk noktası olarak anılır.[1] Genel geçer kanıya göre bu çağ ile onda somutlaştığı kabul edilen "Osmanlı sistemi" özünde tek bir bütündür; bugünden baktığımızda gelişmiş bir imparatorluk devletine yakıştırdığımız tekil amaca ve tutarlı ifadeye sahiptir. *Il Magnifico*'nun saltanatıyla ilgili ürünlerin son yıllarda uluslararası düzeyde gördüğü aşırı ilgi bu algının canlılığını koruyarak sürdüğünün etkili ve açık kanıtıdır.

Süleyman'ın saltanatı Osmanlı "Altın Çağı"nı yüceltici yaklaşımın içerdiğinden daha tarihsel ve tarihyazımsal bir bakış açısıyla incelendiğinde, Süleyman'ın yarım yüzyıllık hükümdarlık döneminin birçok ölçütten herhangi birine göre gerek sistem tutarlılığı gerek fiili süreç düzenliliği göstermekten çok uzak olduğu görülür. Tam tersine, entelektüel ve kültürel yaşam ile toplumsal ve yönetsel yapılandırma alanlarında dönemin asıl dikkati çeken özellikleri hızlı değişim, çoğu kez aşırıya varan yenilik

1 Bu makalede Süleyman'ın saltanat yıllarının bazı yönleri yeniden değerlendirilmekte, dönemin ideolojik ve bürokratik değişimleri üzerine yapılmış bir incelemeye dayanılmaktadır; bu konu Princeton University Press tarafından yayınlanmak üzere tamamlanma aşamasında bulunan *Master of the Age: Süleyman the Lawgiver and the Remaking of Ottoman Sovereignty* adlı kitapta daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Projemin bu bölümüyle ilgili araştırma *Joint Committee on the Near and Middle East of the Social Science Research Council* ve *American Council of Learned Societies* tarafından sağlanan fonlarla yürütülmüştür. Ayrıca burada kullanılan birincil kaynakların çoğunun yer aldığı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Arşivi yetkililerine, özellikle de Kütüphane Müdürü Dr. Filiz Çağman ile Arşiv Müdürü Sayın Ülkü Altındağ'a şükranlarımı iletmek isterim.

ve bazen kısa vadeli amaçlara yönelik olarak geçici biçimde yürütülmüş bir deneyciliktir. Gerçekten de Süleyman'ın saltanatının ilk otuz yılı, hanedanın gücündeki artış ve her zamankinden daha debdebeli imparatorluk kültüründeki gelişme açısından olduğu kadar birbiriyle çekişen ya da çelişen kültürel ve toplumsal idealler ile bunların bir biçimde aynı anda içerebildiği varsayımlar açısından da olağandışıdır. Normal olarak Sultan Süleyman sistemi algısıyla ilişkilendirilen olgular –genelleştirilmiş hanedan hukukunun kanunname biçiminde düzenlenmesi, merkez ve taşra bürokratik yapılarının oluşturulması ve tektipleştirilmesi, görünürde liyakata dayalı ümera ve ulema tabakalarının beklenti ve yükümlülüklerinin tespit edilmesi, yeni bir mesleki örgütlenmeye gidilmiş seçkinler grubunun paylaştığı kendine özgü bir imparatorluk kültürünün ortaya çıkması ve hanedanın hem şan ve şerefine hem de onu meşru kılacak düzen ve adaleti gözetme yükümlülüğüne dayalı bir imparatorluk ikonografisinin görsel ve edebi olarak ifade bulması– saltanatın ancak son bölümünde, yaklaşık 1550'den sonra tam gelişmiş olmasa bile elle tutulur bir biçim almaya başladı.[2] Tarihsel olarak bakıldığında bu oluşum, bir hanedan geleneği birikiminin kaçınılmaz sonucundan çok, bir yanda Süleyman'ın bütün yetkiyi tekelinde toplamasına yönelik genel politikanın (sınırlı bir süre için de olsa) başarısını ve bu tekelin ideolojik olarak meşrulaştırılmasını, öbür yanda da çatışan ve çelişen entelektüel, toplumsal ve siyasal eğilimlerin sonunda olgunlaşmasını, kaynaşmasını ve görünüşte uzlaşmasını yansıtır.

2 Burada özetlenen dönemleme hem bu çalışmanın odağını oluşturan tarih yazıcılığı çözümlemesine hem de Osmanlı seçkin sınıfının bürokratlaşma süreci ile profesyonel merkezi bürokrasinin oluşumunun incelenmesine dayanır. Bu konu IVth Congress on the Economic and Social History of Turkey (Münih, 1986) ve X. Türk Tarih Kurumu Kongresine (Ankara, 1986) sunulan makalelerde, ayrıca "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy," *Raiyyet Rüsumu: Essays Presented to Halil İnalcık, Journal of Turkish Studies* 10 (1986) içinde, s. 135-141 ele alınmıştır. Bu dönemdeki ideolojik ve ikonografik değişimin anlaşılmasında kilit bir çalışma, Gülru Necipoğlu Kafadar'ın 1986 tarihli Harvard doktora tezidir: "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." [Editörün notu: Çalışmanın kitap olarak yayınlanmış hali için bkz. Gülru Necipoglu, *Architecture, Ceremonial, and Power: the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, M.I.T. ve The Architectural History Foundation, 1991, Türkçesi Ruşen Sezer, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari Tören ve İktidar*, Yapı Kredi Yayınları, 2007.] Araştırmalarımın kritik bir noktasında tezine erişmemi sağladığı, böylece tezimin oluşmasını kolaylaştırdığı için Dr. Necipoğlu'na şükranlarımı sunarım.

"Klasik" (başka bir deyişle, 16. yüzyıl) Osmanlı ideolojisinin dinsel içeriğinin incelendiği tarih yazımında hanedanın meşruiyeti ateşli, ama aynı zamanda biraz devletçi bir Sünni ortodoksluğa dayalı olarak yansıtılır. Batıda Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl'la (Şarlken, Fransızca: Charles V), Doğuda "heterodoks" Şii Safevilerle yaşanan sürekli çatışmalar bu ortodoksluğun kavgacı niteliğini vurgular.[3] Ramazanzade (ö. 1571) ve Celalzade (ö. 1567) gibi nişancıların Süleyman'ın saltanatının son bölümünde yazdıkları tarihlerden çıkan kuralcı Sünni İslamın ağırbaşlı savunucusu imajı, Osmanlıların hak iddialarına ilahi onay aradığı önceki girişimlerden kuşkusuz daha "dışsal" bir soluk taşır. Bu girişimler arasında başarılı gazilerin kutsanmasını, Fatih Sultan Mehmed'in ekümenik imparatorluğunu ve II. Bayezid'in Halveti tarikatına yakınlaşmasını hatırlayalım. Ama araştırmacılar Süleyman'ın son dönem saltanatındaki ağırbaşlılığı geriye doğru bütün hükümdarlık dönemine yayma eğiliminde olmuş, Sünni ahlakı (tarihsel açıdan her ne anlama geliyorsa) ideoloji ve yasama politikalarının değişmez değeri olarak sunmuşlardır.[4] Oysa çağdaş kaynaklar bu varsayımın sorgulanmasını gerektiren kanıtlarla doludur. Örneğin Süleyman'ın kaçak Safevi Şehzadesi Elkas Mirza'yı İran tahtına çıkarma girişimine ilişkin anlatıları karşılaştırmak öğreticidir. Eski sadrazamlardan Lütfi Paşa 1550'lerin başlarında yazdığı bir metinde olayı tümüyle siyasal olarak ele alıp doktrin boyutlarına hiç değinmezken, yaklaşık on yıl sonra yazan Celalzade, Süleyman'ın şehzadeye verdiği desteği sanki Sünniliğe "dönme"yle ilişkiliymiş gibi sunmak için büyük çaba harcar ve Osmanlıların sonunda Elkas Mirza'yı reddetmesini şehzadenin Şiiliğe "geri dönmesi"yle açık-

3 Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica* 19 (1987), s. 7-27: Richard Repp, "Kanun and Shari'a in the Ottoman Context," *Islamic Law: Social and Historical Contexts* içinde, haz. Aziz al-Azmeh, Londra, 1988, s. 124-145. 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyılda Osmanlı din politikası önemli ölçüde çalışılması gereken bir konudur.

4 Değişik biçimleriyle hak kadar düzeni, kanun kadar da şeriatı temsil eden adalet, özgül içeriği bağlamdan bağlama değişebilse ve gerçekte değişse bile kuşkusuz Osmanlı ideolojisinde sürekli vurgulanır. Bkz. Halil İnalcık, "Süleiman the Lawgiver and Ottoman Law," *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), s. 105-138 ve C. Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname," *Third International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, Princeton, 1983.

lar.[5] Sınırlı da olsa bu kanıt, hükümdarın gösterişçi Sünni dindarlığının 1550'lerin sonlarında saltanat imajının yaratılmasında etkin olan seçkinler açısından önem kazanmış olabileceğini, önceki kuşakların ise bu duyguyu paylaşmadığını düşündürür. En azından Osmanlı hükümdarlığının dinsel bileşeni konusunda Süleyman dönemi üst düzey seçkinlerinin bile henüz bir görüş birliği içinde olmadığını gösterir.

15. yüzyılda olduğu gibi, 16. yüzyıl başlarında İslam dünyasında da en yüce hükümdarlık idealleri evrenselci (cihanşümul) olanlardı. Bunlar, anıları taze olan göçebe Cengiz Hanlığı ve yerleşik Abbasi İslam örneklerine dayanıyor, daha uzak bir geçmişten gelen İskender efsanesi de gene önemli bir rol oynuyordu.[6] 16. yüzyıl dönümünde imparatorluk kurma amacındaki hanedanların evrensel hükümdarlıkta meşru ve inandırıcı olarak hak iddia edebilmesinin önemi iki etkene bağlı olarak artmıştı. Birincisi, Akkoyunlu, Timurlu ve Memluk iktidarları son bulmuşken Özbek Şeybânî Han'ın, Safevi Şahı İsmail'in ve Osmanlı Padişahı Selim'in de saldırgan hırslar içinde olması bu geniş coğrafyada zorlu bir rekabet dönemine yol açmıştı. İkincisi, çağdaş Hıristiyan dünyasında olduğu gibi İslam coğrafyasında da özellikle soya dayanan güçlü bir meşruiyetin yokluğunda siyasal hırs ve başarıların ruhani otoriteyle birleşmesi yaygın bir beklenti haline gelmişti; hatta bu yeni siyasal-dinsel ortamda Şeybânî Han'ın Cengiz soyundan gelmesi bile, sarayındaki Hunci Isfahânî'nin onu yalnızca han değil, aynı zamanda müceddid olarak da yansıtmaya çalışmasının gösterdiği gibi yeterli olmamıştı.[7] Yalnızca hükümdarlar ve onlara karşı gelenler davalarının ardındaki doğrudan ilahi onayın olağandışı niteliğini ortaya koymaya çalışmakla, hatta bazıları (Şah İsmail, Hümayun Şah gibi)[8] kutsallıktan kendilerine pay çıkaracak kadar

5 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, haz. Âli, İstanbul, 1925, s. 435-443; Celalzade Mustafa, *Tabakâtü'l-memâlik fi derecâti'l-mesâlik*, Petra Kappert tarafından *Geschichte Sultan Süleymân Kânûnis von 1520 bis 1557* adıyla yayınlandı, Wiesbaden, 1981, 399b-401a.

6 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli* (1541-1600), Princeton, 1986, s. 273-283; *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, 1996, s. 283-293, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âli (1541-1600)*, Ankara, 2021, s. 412-427; bundan sonraki Türkçe sayfa referansları kitabın 2021 baskısınadır.

7 Erica Glassen, "Krisenbewusstsein und Heilserwartung in der islamischen Welt zu Beginn der Neuzeit," *Die Islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Robert Roemer zum 65. Geburtstag* içinde, haz. Ulrich Haarmann & Peter Bachman, Beyrut, 1979, s. 176.

8 Bkz. E. Glassen, "Schah Ismâ'il, ein Mahdi der anatolischen Türkmenen," *Zeitschrift der deutschen*

ileri gitmekle kalmamış, sadakatini kazanma yarışında oldukları kişiler de hanedanın kutsallığının kanıtını askeri başarıda aramışlardı. Böylece kutsalla özel bağlantı içinde olmak siyasal eyleme meşruiyet sağlıyor, siyasal başarı da kutsallık ününü pekiştiriyordu.

Bu siyasal paradigmanın İslam dünyası bağlamındaki gücünü en iyi ortaya koyan örnekler, Osmanlıların Türkmen yüreklerini ve zihinlerini kazanmasının önündeki en büyük tehdidi oluşturan Safevi hareketinin zaferi ve 16. yüzyılın ilk kırk yılında Anadolu'da yaşamı alt üst eden kanun tanımaz ya da Melami özellikteki bir dizi (Şah Kulu, Celâl, Tonguz Oğlan, Kalender) aşırı uç ayaklanmadır. Meşruiyeti 1530'ların sonlarında bile hâlâ sorgulanmaz olmayan Osmanlı hanedanı açısından ise 15. yüzyıl sonlarından 16. yüzyıl sonlarına kadar bütün Akdeniz'de ve merkezi İslam dünyasında entelektüel ve siyasal yaşamın son derece belirgin özelliği haline gelen mehdilik/mesihlik düşüncesinin ve kıyamet beklentisinin yükselişi bu paradigmanın etkisini daha da güçlendirdi. Hıristiyan Batıda kıyamet vaazları ve matbaa teknolojisinin yaygın erişim sağladığı kehanet edebiyatı[9] aracılığıyla yayılan bu kavramlar hem yakında bütün dünyada tek bir gerçek dinin zaferine tanık olunacak bir "Büyük Yıl" odaklı astroloji kuramlarıyla (çoğu kez Melhame-i Danyal Peygamber kitabındaki kehanete bağlı olarak)[10] hem de "Son Dünya İmparatoru"nun zaferiyle başlayacak ruhani "Üçüncü Çağ"ın yaklaştığının habercisi olarak süregelen bir Fioreli Joachim kehanet geleneğiyle bağlantılıydı.[11] Başlangıçta birbirinden ayrı olan bu kolların 15.

Morgenlândischen Gesellschaft 121 (1971), s. 61-69; Naimur Rahman Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, Delhi, 1989, s. 188-189.

9 Bu konunun İtalya bağlamında ele alındığı yakın tarihli bir çalışma için bkz. Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy*, İngilizce çev. Lydia G. Cochrane, Princeton, 1990.

10 Eugenio Garin, *Astrology in the Renaissance*, Londra, 1983, s. 1-29; a.g.y., "L'Attesa dell'età nuova e la 'renovatio,'" *L'Attesa dell'età nuova nella spiritualità della fine del medievo* içinde, Perugia, 1962, III, s. 11-35; Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, Oxford, 1969, s. 332-392; Robert E. Lerner, "Refreshment of the Saints: The Time After Antichrist as a Station for Earthly Progress in Medieval Thought," *Traditio* 23 (1976), s. 73-102.

11 M. Reeves, "History and Prophecy in Medieval Thought," *Medievalia et Humanistica*, New Series, 5, 1974, s. 51-75; Donald Weinstein, "Millenarianism in a Civic Setting: The Savonarola Movement in Florence," *Millenarian Dreams in Action* içinde, haz. Sylvia Thrupp, Lahey, 1962; a.g.y., *Savonarola and Florence: Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton, 1970, s. 62-66, 86-90, 200-203, 230-232: John Leddy Phelan, *The Millenial Kingdom of the Franciscans in the New World*, Berkeley-Los Angeles, 1970, s. 5-28; Abbas Hamdani, "Columbus and the Recovery of Jerusalem," *Journal of the American Oriental*

yüzyılda kaynaşmasıyla uyanan dünyevi bir binyıl beklentisi, o dönemde yaşanan büyük tarihsel olayların –Granada'nın düşmesi, Yahudilerin ve Müslümanların İberya'dan sürülmesi, Yeni Dünya keşifleri, Savonarola'nın Floransa'sının Yeni Kudüs olarak yükselişi– etkisiyle ancak daha da güçlenebilirdi. Bütün bunlar hem evrensel Fransız monarşisini savunanların (Guillaume Postel bunlardan biriydi), hem de Habsburgların V. Karl'ın yönetimi altında evrensel Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu idealini yeniden canlandırmasını savunanların davalarında merkezi bir rol oynadı. Öyle bir entelektüel ve ruhsal iklim hüküm sürüyor, öyle olağandışı siyasal ve coğrafi-demografik olaylar yaşanıyordu ki, ahir zamanın geldiğinin habercisi olacak büyük değişimler çağın tarihine bakarak kolayca okunabiliyordu.

Beklenebileceği gibi, hem kıyamet beklentisinin büyük tarihsel olaylarla buluştuğu bu güçlü konjonktür –kolay erişilebilir kehanet edebiyatıyla o kadar sık belgelenmiş olmasa bile– hem de kutsal mekânı ve zamanı dünyevi coğrafya ve tarihle birleştirme yönündeki güçlü eğilim 16. yüzyılın başlarında Müslüman Akdeniz dünyasında ve Müslüman Doğuda da görülür. Müslüman bakış açısından, Osmanlılar ile Habsburglar (özellikle Süleyman ile V. Karl) arasında gerek ideoloji gerek toprak kavgasına dönüşecek çatışmanın kıyamet çağrışımları, *Reconquista* mağduru İspanya Müslümanları ile Müdeccenlerin (Morisko; Osmanlı kaynaklarında Müdeccel) Arap harfleriyle İspanyolca yazdıkları (*aljamiado*) kehanet ve ağıtlarda açık ifadesini bulur. Bu kayıtlarda Müslümanların Endülüs'ü kaybetmesi tarihin yaklaşan sonuyla ilişkilendirilir ve kurtuluş için yer yer Osmanlı sultanlarına yalvarılır.[12] Ve Roma'nın Müslümanlarca –ikinci Roma denen Konstantinopolis'in 1453'te düşmesiyle başlayan– fethi, Müslümanların kıyamet metinlerinde bazı açılardan Kudüs'ün manevi ya da dünyevi restorasyonunun Hıristiyanların binyılcı programlarında tuttuğu yeri andıran bir rol oynar.[13] 16. yüzyıl dönümünde

Society 99/1 (1979), s. 39-48; Pauline Moffitt Watts, "Prophecy and Discovery; On the Spiritual Origins of Christopher Columbus's 'Enterprise of the Indies,'" *American Historical Review* 90/1 (1985), s. 73-102.

12 Louis Cardaillac, *Morisques et chrétiens: un affrotement polémique*, Paris, 1977, s. 67-73, 118; Luce Lopez Baralt, "El Oráculo de Mahoma sobre la Andalucia musulmana de los últimos tiempos en un manuscrito aljamiado-morisco de la Biblioteca Nacional de Paris," *Hispanic Review* 52 (1984), s. 41-57; a.g.y., "Chronique de la destruction d'un monde: la littérature aljamiado-morisque," *Revue d'Histoire maghrébine* 17-18 (1980), s. 43-73.

13 Barbara Flemming, "Sâhib-Kırân und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt

hem merkezi İslam dünyası hem de bir yanda saldırgan Latin kuvvetleriyle, öbür yanda da yeni filizlenen Safevi Devleti'yle çekişen Osmanlı İmparatorluğu mehdi nitelikli bir öndere hazır hale gelmişti.[14] Aslında Osmanlı hanedanının meşruiyeti, rekabet ve zorlu çekişmenin sürdüğü İslam dünyasında bile hiçbir biçimde kesin kabul görmemişken Osmanlıların, yukarıda sözü edilen katı Osmanlı Sünni ortodoksisinin gerektireceği gibi, iktidar talebinde başarılı olmak için eksiksiz bir eskatolojik kimlik değilse bile en azından özel bir kutsallığın arandığı baskın ve tehditkâr paradigmayla ideolojik mücadeleye *girmemesi* şaşırtıcı olurdu. Üstelik bu yüzyıl, hicri takvimin 10. yüzyılıydı ve gerek eğitimli kesimlerin gerek halkın hayalinde özel bir anlam taşıyor, olağanüstü binyıl ya da kıyamet beklentileriyle ilişkilendiriliyordu.[15] Yavuz Sultan Selim (hd. 1512-1520) haklı olarak Osmanlı tarihyazımına büyük bir fatih olarak geçecekti. Daha geç tarihli 16. yüzyıl kaynaklarına göre, fetihlerini sürdürmeye ve Safevilerin ilahi takdir iddialarının sahteliğini kanıtlamaya ömrü yetse Büyük İskender ve Cengiz Han ayarında bir dünya fatihi olacaktı. Selim'in Doğu Akdeniz'i saran dinsel ve ideolojik dalgayı kavradığını gösteren en dolaysız kanıt Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'ın fethinden hemen sonra 1517'de kaleme alınan Niğbolu kanunnamesinin Farsça önsözüdür. Burada sultan, mü'eyyed min Allah (Allah tarafından onaylanan) ve sahibkıran (uğurlu kavuşumun efendisi ya da cihan fatihi) olarak nitelenir; zillullah (Allah'ın gölgesi) ya da Allah adına yeryüzünde hüküm süren kişidir.[16] Kuşkusuz bu sonuncusu, Moğol dönemi sonrasında Müslüman hükümdarların halifelere özgü unvan uygulamasındaki önemli bir standart öğeyi gayet

der Regierung Süleymans," *Between the Danube and the Caucasus* içinde, haz. György Kara, Budapeşte, 1987, s. 43-62; P.M. Watts, s. 95-102.

14 Bu makalenin konusu 16. yüzyılın ilk yarısı olsa da bu temanın bütün yüzyıl boyunca sürdüğünü belirtmek gerekir; örneğin bkz. Hindistan'da Babürlü Ekber (C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 111-112, 133-135, 244-245; *Aydın ve Bürokrat*, s. 179-181, 210-213, 370-371).

15 Örneğin kıyametin işaretleri ve zamanı konusunda hicri 898'in (1493) sonunda yazdığı bir risalede Suyûtî yüzyılın sonunda, hem ilim adamlarının hem sıradan insanların 10. yüzyılla birlikte dünyanın sonunun geleceğinin kesin işareti sayılan hadislerle doluyken yaşanan kıyamet coşkusunu canlı bir biçimde aktarır: *el-Keşf li-mücâvarât hâdihi'l-umma el-elf*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 376,104b-112a (karş. Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, 2. bas., 2 cilt, Leiden, 1943-1949; ek 3 cilt, Leiden, 1937-1942 (bundan sonra *GAL*, II, s.191: burada başlık *Keşf 'an mucâvazât hadihi'l-umma el-elf* biçiminde verilmiştir). Suyûtî dünyanın sonunun yaklaşık hicri 1450 yılından önce gelmeyeceğini ileri sürer.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Maliyeden Müdevver* II (*Sancak-ı Niğbolu Mufassal Defteri*), 1b.

normal olarak kendilerine mal etmelerini yansıtır. Hak iddiasındaki kişinin doğrudan ilahi onay gördüğüne işaret eden ilk niteleme çok daha enderdir, ama 16. yüzyılın görece gayri resmi ya da diplomasi dışı siyasal anlatımlarında dikkate değer bir rağbet görmüştür; yüzyılın sonunda yazan tarihçi Mustafa Âli'nin tanımında mü'eyyed min 'indillah (Allah katında teyit edilmiş) hükümdarlığın ikinci derecesidir ve hiç savaş kaybetmemiş hükümdar için kullanılır.[17] Timur kökenli olan *sahib-kıran* unvanı ise uygun semavi olaylar ve astrolojik göstergelerle gelişi bildirilen cihan fatihini belirtir. *Sahib-kıran* 16. yüzyılın ikinci yarısında resmi hükümdar adlandırmasının gittikçe daha standart ve o ölçüde de "değersizleşmiş" bir öğesi olsa bile hâlâ en mutlak ve evrensel hükümdarlık biçiminin nitelemesi olarak hatırlanmaktaydı.[18] Diplomasi dilinin henüz standartlaşmamış olduğu bir dönemde bütün bu terimlerin resmi bir belgenin önsözünde bir arada yer aldığına bakılırsa, 1517'de bunlar ciddiye alınacağı düşünülerek kullanılıyordu.

Sultan Selim'in ahir zaman sultanlığı özentilerinin daha etkileyici bir kanıtı Lütfi Paşa'nın 1550'lerin başlarında tamamladığı *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın önsözünde bulunur. II. Bayezid ve Selim'in saltanat dönemlerinde saray hizmetinde bulunmuş ve Kanuni döneminde sadrazamlık yapmış (1539-1541) olan Lütfi Paşa (ö. 1563), bu tarih yapıtını yazmasının gerçek nedenini dönemin sıradışı önemine ve Selim'in fetihlerinin yol açtığı olağanüstü değişimlere değinerek açıklar. Lütfi Paşa'nın deyişiyle Selim, "*bu dünyanın zahmetini çekip...[onu] bağ u bostan eyle*"miş, Süleyman'a da "*o bağ u bostanın yemişlerini tasarruf et*"mek kalmıştı.[19] Lütfi Paşa, Selim'in hicri 10. yüzyılın müceddidi, İslam dünyasını düzeltmek için Allah tarafından gönderilen dinin yenileyicisi olduğunu ileri sürer.[20] Selim'in 1514'te Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'i yenmesi müceddidlik iddiasının en inandırıcı ifadesini oluşturmuştu. Lütfi Paşa, Şah İsmail'in üzerine yürüme kararının alındığı savaş meclisinde Selim'in vezirleri ve komutanlarıyla arasında geçen, terminolojik ve belki psikolojik olarak anlamlı bir konuşmayı

17 Fleischer, *Bureacrat and Intellectual*, s. 279-283; *Aydın ve Bürokrat*, s. 420-427.
18 a.g.e.
19 Lütfi Paşa, s. 291.
20 a.g.e., s. 11-12. Karş. Suyûtî'nin (ö. 1505), Şeybânî Han'ın (ö. 1510) (E. Glassen, "Krisenbewusstsein") ve Babür'ün (N. Farooqi) benzer ve hemen hemen çağdaş iddiaları.

aktarır: Selim, Safevi tarikatının Türkmen yandaşları için kullanılan terimi (mürit) vezirleri için kullanarak onlara "*Ey benim can u gönülden müridlerim*" diye hitap eder. "*Çünkü bize Zillullah Sultan-ı ehl-i İslam diyü lakab komuşlardır, niçün* [Şii Şah İsmail'i yenerek] *ehl-i İslam muini* (yardımcısı) *ve hevadar* (taraftar) *olmayavuz?*"[21]

Lütfi Paşa, Selim'in müceddid ve sahib-kıran olarak aynı anda iki kimlik taşıdığı iddiasını desteklemek için popüler kehanet (Galenos'a atfedilen manzum bir fal parçası) ve kıyamet (hadislerde bildirilen ahir zaman alametleri) temalarına da başvurur.[22] "Maveraünnehirli [Sünni] ulemanın" Çaldıran zaferi nedeniyle Selim'i kutlayan, İran ve Orta Asya'ya da hükmetmeye çağıran iki mektubu özellikle ilgi çekicidir.[23] Bu mektupların birincisinde Selim mehdi-yi âhir-i zaman ve kudret-i ilahi olarak nitelenir; ikincisinde ise İslami çağın sonunda geleceği Hz. Muhammed zamanına ait kehanetlerde (melahim) bildirilen İskender-i Zülkarneyn olarak anılır.

Bu alıntılar Süleyman dönemi ideolojisine ilişkin incelememizle yakından ilgili iki noktayı akla getirmektedir. Birincisi, Osmanlı-Safevi rekabeti ve Selim'in askeri başarıları kıyamet odaklı bir yorumlama tarzına çok rahat uymaktadır. İkincisi, Selim ve saltanat çevresi, dinsel-askeri oluşumlar niteliğindeki tarikat imgelerini kullanarak Osmanlı hükümdarlığını bir tür mehdilik modeline oturtma sürecinde el ele vermişlerdi.[24] Yıl 1520'ye geldiğinde beklentiler yüksekti ve Selim'in vârisinin beklentileri karşılamak için yapacak çok şeyi vardı.

Süleyman ve Binyıl

Süleyman 1520'de Osmanlı tahtına çıktığında saltanatının ayırıcı özelliğinin kusursuz, tarafsız adalet olacağını gerek sözleriyle gerek

21 Lütfi Paşa, s. 206.

22 Bu temanın 15. yüzyıl ortalarında belli belirsiz canlandırılmasıyla ilgili olarak bkz. Theodor Seif, "Der Abschnitt über die Osmanen in Šukrullâh's persischer Universalgeschichte," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* 21/2 (1925), s. 63-118, burada 69-70.

23 Lütfi Paşa. s. 11-16. Bunların birincisi Çağatayca, ikincisi Farsçadır. Tabii Lütfi Paşa bunları kendi yaratmış olabilir.

24 16. yüzyılda bazı Sufi tarikatları ile mehdi hareketleri arasındaki bağlantı Michel Mazzaoui'nin *The Origins of the Safawids: Shi'ism, Sufism, and the Gulat* adlı eserinde (Wiesbaden, 1972) ve son zamanlarda Ahmet Yaşar Ocak'ın çalışmalarında kanıtlanmıştır.

çok sembolik bir eylemle ilan etti.[25] Böyle bir saltanat tonu belirlemesi öyle güçlü bir ideolojik etki yarattı ki, *Ahlâk-ı Alâî* adlı kitabını Kanuni döneminin sonunda yazan Kınalızade Ali Çelebi onu Erdemli Şehir (el-Medinetü'l-Fazıla) ütopyasını yeryüzünde gerçekleştiren kişi olarak övecekti.[26]Süleyman'ın adaleti kusursuzlaştırdığında böyle ısrar edilmesi onun imparatorluk planının neden bu kadar temel ve kalıcı öğesini oluşturmuştu? Belki de bunun her Müslüman hükümdara düşen adil yönetim görevinin alışılmış kabulünden öte bir anlamı yoktu, çünkü adalet İslami siyaset dilinin vazgeçilmez standart terimiydi. Ama hanedanın hakkaniyete bağlı olması, zamanın hâkim hanedanlık soy çizgilerine göre meşruiyet iddiaları biraz zayıf kalan Osmanlı hanedanı açısından özellikle önem taşıyordu.[27] Süleyman'nın kendi adaletinin hem şeriat hem kanun biçimlerindeki evrensel niteliğini sürekli olarak ve azametle gözler önüne sermesi, kalıplaşmış Osmanlı teamüllerinin bile sınırlarını çok aşıyordu. Süleyman'ın başlıca iktidar araçlarından biri olarak hukukun üstünlüğü anlayışını kullanmasının gerçekten sağlam siyasal nedenleri vardı; bunları başka bir yerde ele almıştım.[28] Burada yukarıdaki soruya verilecek yanıtın bir yönü üzerinde durmak istiyorum. Süleyman'ın saltanatının daha ilk gününden *kendi* yasa koyucu kişiliğinin her zaman her yerde var olan ve kusursuzlaşmış niteliğini vurgulaması bir kıyamet işareti oluşturuyor, böylece hicri takvimin 10. yüzyılına rastlayan çağın gerçekten binyıl olduğu gösterilmek, kendinin de adaletsizlikle dolu dünyayı adaletle dolduracak mehdi hükümdar olduğu düşündürülmek isteniyordu. Şimdi bu varsayımı destekleyen bazı kanıtlara bakalım.

Mevlana İsa, Süleyman'ın saltanatının ilk yarısında yaşadığı bilinen, ama pek tanınmayan bir kadıydı. Büyük olasılıkla Halveti tarikatına yakınlığı ve İstanbul saray çevreleriyle bağlantıları vardı. Mevlana İsa,

25 16. yüzyıl tarih yapıtlarının hemen hepsinde önemle yer verilen bu icraat Halil İnalcık tarafından "Süleiman the Lawgiver"da özetlenmiş ve Osmanlı hukuk geleneği içindeki bağlamları "Adâletnameler"de [*Belgeler* II/3-4 (1967), s. 49-93] verilmiştir.

26 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 291; *Aydın ve Bürokrat*, s. 439-440.

27 a.*g.e.*, s. 286-289.

28 Cornell Fleischer, "Why did Süleyman Become the Lawgiver?" *Süleyman the Magnificent Symposium*, Sempozyuma sunulan bildiri, Chicago, 1987.

Osmanlı tarihi üzerine Ahmedî'nin çok daha eski tarihli *İskendername*'sini örnek aldığını söylediği *Câmi'ü'l-Meknûnât* adlı manzum yapıtını 1529-1543 arasında üç farklı nüsha olarak yazdı.[29] Mevlana İsa'nın 1543 tarihli nüshasındaki uzun Süleyman dönemi değerlendirmesi olağanüstü dramatik bir yapı gösterir. Buradaki egemen tema, her ikisi de sahib-kıran, yani Allah'ın rehberliğinde evrensel hükümdar ya da son cihan imparatoru olma iddiasındaki Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl ile Sultan Süleyman arasındaki rekabettir. Mevlana İsa, Süleyman'ın iddialarını destekleyen etkileyici bir dizi kanıt sıralar. Bunların odak noktasında çok yakında tarihin son çağına girileceği, binyılı ve İslamın evrensel zaferini başlatacak olan sahib-kıranın artık gelmiş olması gerektiği inancı yer alır. Mevlana İsa, zihnini meşgul eden kıyamet konularının zenginliğine pek uygun düşmeyecek veciz bir anlatımla savını şöyle dile getirir:

1. Dini yenileyecek müceddid hicri 960'a (1552-1553) kadar gelmiş olacaktır.
2. O yıl Jüpiter ile Satürn'ün (aslında 940'ta başlayan) Hz. Muhammed zamanından bu yana dördüncü kez gerçekleşecek olan büyük kavuşumu doruğuna erecektir. [Bu 960 yıllık süre o dönem Hıristiyanlıkta tek bir dinin zafere ulaşmasına kadar geçeceği kabul edilen 960 yıllık Büyük Yıl'a da denk düşer.[30]]
3. Bu bağlamda sahib-kıran terimini sözcük anlamıyla kullandığı, büyük kavuşumla eşzamanlı olarak tek bir dinin egemenliğini başlatacak evrensel hükümdara atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Hızır'ın gittikçe daha çok görünmesi, camilerin birden yaygınlaşarak İslamın somut olarak yeryüzünün çok daha büyük bölümünü kapsar hale gelmesi gibi başka alametler de hem yakında dünyanın sonunun geleceğine ve kıyamet beklentile-

29 Barbara Flemming, Mevlana İsa'yı ve yazdığı tarih eserini iki önemli makalesinde incelemiştir: "*Der Gâmi'ü'l-meknûnât*: Eine Quelle Âli's aus der Zeit Sultan Süleymans," *Studien zur Geschichte und Kultur des vorderen Orients. Festschrift für Bernold Spuler zum 70. Geburtstag* içinde, Leiden 1981, s. 79-92; ve "Sahib-kıran und Mahdi." Bunların ikincisi, burada savunulan tez açısından olağanüstü önemlidir. Mevlana İsa'ya dikkatimi çektiği ve konuyu benimle tartıştığı için Prof. Flemming'e müteşekkirim.
30 Garin, s. 22-24.

rinin gerçekleşeceğine hem de sahib-kıran olan Sultan Süleyman'ın mehdi kimliğine işaret eder.

4. Mevlana İsa ayrıca Hz. Muhammed zamanından beri her biri bir çağda dünyanın gizli ruhani hükümdarı olan yirmi dokuz gizli erenin (aktab: kutuplar) adını sayar. Süleyman'ın bunların otuzuncusu ve sonuncusu olduğunu, dolayısıyla da tarihin son çağında dünyevi ve ruhani otoriteyi birleştirmenin kaderinde olduğunu öne sürer.
5. Mevlana İsa böylece daha büyük bir kavuşumu özetler: Astrolojik kavuşum müceddidin ortaya çıkması beklentisiyle, otuzuncu kutbun gelişiyle ve hicri 1000. yılın yaklaşmasıyla örtüşür. Her yerde muazzam değişiklikler ve olağanüstü olaylar gözlenir ve Süleyman ile V. Karl arasındaki sahib-kıran olarak tanınma rekabetinin, yeryüzünde gerçek dinin zaferiyle sonuçlanması beklenir. Buna dayanarak yazar, Süleyman'ın ya mehdi-mesih ya da onun muzaffer habercisi (serasker) olduğunu belirtir.[31]

Mevlana İsa'nın gerek iddiası gerek bunu yazıya dökmesindeki giriftlik Osmanlı tarih yazıcılığı açısından olağandışıdır, çünkü "ana akım" Osmanlı tarih yazıcılığında Süleyman kıyamet gününden çok saltanatla ve ihtişamlı bir Sünni ortodoksiyle ilişkili bir azametle donatılır. Bununla birlikte Mevlana İsa'nın tarihindeki bu bölümü sahte bir methiye sayıp ciddiye almamak, gerek mısralarının sanatsal yerine işlevsel nitelik taşıdığı gerek çalışmanın saraya sunulmak üzere yazılmamış olduğu gerçeği ışığında olanaksızdır. Görüldüğü kadarıyla bu çalışma hükümdarlık konusunda görece daha az resmi ve 16. yüzyıl başlarında belki halk arasında yaygın bir anlatı damarını yansıtmaktadır. Ama yapıtın böyle tanımlanması seçkin çevrelerde dolaşmadığı anlamına gelmez. Sonuç olarak Mevlana İsa kadıydı ve yazdığı tarih belirli bir kabul görmüş, yüzyılın sonlarına doğru tarihçi Mustafa Âli tarafından kaynak gösterilmişti.[32] Klasik Osmanlı tarih

31 Bu özet B. Flemming'in "Sahib-kıran und Mahdi," adlı çalışmasından ve benim, eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki nüshasından (İbnülemin T. 3263) çıkardığım özetten elde edilmiştir.
32 Flemming, "*Der Gâmi*"

yazıcılığı açısından olağandışı görünse de padişahın mehdi olduğuna ilişkin düşünceler Sufi görüşlü bir kadıya özgü olmaktan uzaktı. Tam tersine, bunlar 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunda geniş ve derin bir alt katman oluşturan, hatta sultana kadar uzanan siyasal-dinsel kültürün yansımasıydı. Süleyman kendinin son cihan padişahı olarak düşünülmesine yalnızca izin vermekle kalmamış, mesih kimliğinin oluşturulmasına da etkin olarak katılmış ve anlaşılan kıyametle bağlantılı kendi tarihi rolüne en azından bir süre için inanmıştı.

Sahib-kıran mitolojisi o kadar güçlü ve özgül, Süleyman'ın her yeri fetheden babasını çevreleyen efsane o kadar etkiliydi ki Osmanlı tarih yazarları 16. yüzyılın sonlarında bile hâlâ sahib-kıran olan ya da olabilecek tek Osmanlı hükümdarının Selim olup olmadığını tartışıyorlardı.[33] İnançlar arası öğreti sınırlarını aşan kıyamet ağırlıklı bir evrensel hükümdarlık idealinin ifadesi niteliğindeki sahib-kıran, Süleyman'ın saltanatının ilk otuz yılında da babası Selim'in olağanüstü sekiz yıllık döneminde olduğu kadar güçlü ve derin bir etki yarattı. Olağanüstü yetkilerle donatılmış İbrahim Paşa sadrazamlığa getirildiği 1523'ten gizlice öldürüldüğü 1536'ya kadar Süleyman'la kişisel yazışmalarında zillullah dışında herhangi bir standart ya da belirgin biçimde İslami hitap kullanmaktan kaçındı; padişahı hep *sahib-kıran-ı âlempenah* (evrensel hükümdar ve cihanın sığınağı) ya da *sahib-kıran-ı rub'-ı meskûn* (meskûn dünyanın [kara olan dörtte birinin] evrensel hükümdarı) olarak andı.[34] Kuşkusuz İbrahim Paşa yalnızca kendi "kapı"sının zenginliğiyle değil ona tanınan olağanüstü yetkilerle de ünlüdür; öyle ki fiilen sultan gibi görev yapmış, kendinden önce de sonra da yalnızca hükümdara tanınmış ayrıcalıklardan yararlanmıştır.[35] Bazı çağdaş

33 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 280; *Aydın ve Bürokrat*, s. 422 ve Celalzade Mustafa, 41a-b.

34 Van'ın alındığı ve Tebriz'in fethedildiği 1534 tarihli belge: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 11997, E 4080/1-2. Benzer şatafatlı terminolojinin daha kamuya açık kullanım örnekleri (*sahib-kıran-ı zemin ü zaman*) olarak ertesi yıl M. Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanan mektuplarla karşılaştırınız, "Venedik Devler Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri," *Belgeler* 2 (1964), s. 156 ve a.g.y., "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler," Belgeler 9-12 (1968-1971), s. 55.

35 M. Tayyib Gökbilgin, "İbrahim Paşa," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-86, 5. cilt, 2. kısım içinde, s. 908-915. İbrahim Paşa'nın yaşamı konusunda risaleleri bulunan Latifî, İbrahim Paşa'nın hazine kaynaklarını istediği gibi kullandığını belirtir (*Enîsü'l-fusahâ*, s. 17, haz. Ahmet Sevgi, *Latifi'nin İki Risalesi: Enisü'l-fusahâ ve Evsâf-ı İbrahim Paşa* içinde, Konya, 1986). Sarayın 1533-1534/940 yılına ait bir hesap

kaynaklarda Süleyman'ın gözde sadrazamının beklenmedik idamı onun sultanın yetkilerini gasp etmesiyle açıklansa da Sultan Süleyman ile İbrahim Paşa'nın hükümdarın otoritesini sağlamlaştırmak ve sorgulanamaz hale getirmek için el ele verdiği unutulmamalıdır. Süleyman, İbrahim'in padişahlık unvanlarını ve ayrıcalıklarını kullandığını kesinlikle biliyor ve herhalde bunu da onaylıyordu.[36] İbrahim'in tam anlamıyla Süleyman'ın öteki benliği haline geldiği, yetkilerindeki genişlemenin efendisininkini tehdit etmek yerine yücelttiği ve büyüttüğü bu ortak girişim siyasal olarak çok başarılı oldu. İbrahim'in aracılığı Süleyman ile erkânı arasına gerekli mesafenin koyulmasını sağladı ve beklenmedik düşüşü seçkinlere muhteşem sadrazam ne kadar dehşetli bir saygı uyandırırsa uyandırsın hâlâ karşılaşılacak daha gizli ve daha güçlü bir otoritenin bulunduğunu hatırlatmaya yaradı. Özünde İbrahim Paşa'nın sadece saltanat sürmesinin ötesinde insani yanı geride kalan daha gizemli bir hükümdarlığın yaratıldığı bu süreç, yönetici seçkinlerin ve sarayın, ideolojik ve biçimsel yeniliklere gitmesine yol açtı. Bu yenilikler hem eklektik ve dışa vurdukları vizyonun görkemiyle göz alıcı hem de hükümdarın şahsını, başarılı olması durumunda, gizemle kutsallaştırmaya ve evrenselci emelleri dile getirmeye yönelik oldukları ölçüde aşırıydı.[37] Sultan Süleyman ve İbrahim Paşa hiç değilse kendileri ve saray çevreleri için yeni bir hükümdarlık anlayışı geliştirmeye çalışmışlardı. Bu anlayış dünyevi iktidarın niteliğine ilişkin yerleşik cemiyetçi kavramlarla biçimlendirilmiş örnekleri de kapsayan tarihsel modelleri hem kavrayabilecek hem aşabilecekti.[38] Bu durumda sahib-kıran kavramının kıyametçi

defterinde sadrazama ev harcamaları için 20.000-50.000 akçe arasında değişen birçok ödeme yapıldığı yazılıdır: Sultan normal olarak 50.000 akçe aylık alırdı (Kamil Kepeci 1863).

36 Süleyman kendi yazdığı çeşitli mektuplarda İbrahim'den "serasker sultan" olarak söz eder: bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Türkçe Belgeler...," , s. 62, 111 ve ayrıca J.-L. Bacqué-Grammont, "Une lettre d'İbrâhim Paşa á Charles-Quint," haz. J.-L. Bacqué-Grammont ve E. van Donzel, CIEPO VI (*Varia Turcica IV*) içinde, Paris, 1987, s. 72. İbrahim Paşa'nın son derece olağandışı bir terminolojiyle (*mâlik-i memâlik-i rây u tedbir, müdebbir-i umuri's-saltanati'l-'âliye mü'essis-i bünyâni'd-devleti'l-'âliye*) anıldığı 1525 tarihli bir Sultan Süleyman fermanı için bkz. Josef Matuz, "Eine ungewöhnliche osmanische Grosswesirs Titulatur," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 77 (1983), s. 87-103.

37 G. Necipoğlu-Kafadar, "The Formation," s. 273-374 ve a.g.y., "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry," *The Art Bulletin* 71 (1989), s. 401-427.

38 Bu sonuç biraz spekülatif olsa da bu yılların gösterdiği ideolojik deneyleme örüntüsüyle desteklenmektedir: Sadrazamın statüsünün kasıtlı olarak yükseltilerek unvan boyutunun yanı sıra fiilen de kral

içeriği Süleyman'ın hükümdarlığını kutsallaştırmanın vazgeçilmez bir öğesiydi. Bu öğe "İbrahim Paşa fasılası"na anlam vermeye yaramakta, tersi durumda bu ara dönemi Osmanlı sultanlarının üst düzey kullarıyla ilişkilerinin tarihi içinde bir sapma olarak görmek gerekmektedir.

1536 Sonrası: Kanun, Düzen ve Evliya Müdahalesi

İbrahim Paşa'nın idamından sonra Sultan Süleyman bu rol için kişilere çok daha az dayanan ve dolayısıyla daha da mükemmel bir vekalet biçimi olan "kanun"a, yani hükümdarın otoritesini muazzam genişlikteki bir coğrafyada yazılı ve sözlü olarak temsil eden ve uygulamaya koyan örfi hukuka başvurdu. Tam da 1530 sonlarını ve 1540'ları kapsayan bu yıllarda padişah hükümleri hararetli bir çalışmayla derlendi, kanunname biçiminde düzenlenip düzeltilerek genelleştirildi ve şer'i hukukla uyumlulaştırıldı. Ayrıca devlet aygıtının, yeni ifade bulan hiyerarşi, düzen, meritokrasi, kurallılık ilkeleri temelinde hızla genişleyip derinleştiği ve temel yapıların kişiler yerine işlevler temelinde çoğaltılabildiği görüldü.[39] Süleyman'ın yasa koyucu olarak başarısını ve enerjisini, çelişkileriyle hukukçuları yüzyıllardır delirtmekte olan örfi ve şer'i hukuk alanlarını uyumlulaştırma çabalarını da gene gerek kendince gerek başkalarınca ona yakıştırılan eskatolojik misyona ve kimliğe bağlamak akla yatkındır. Kanuni döneminin 1550'lerin başlarına kadar uzanan bir ölçüde düzensiz ve tutarsız tarih yazıcılığı (*Câmi'ü'l-Meknûnât*'ın son nüshası da bu dönemdendir), bu senaryonun ardında yatan yer yer çelişkili temaların izlerini taşır. Bu temalar arasında

benzeri bir konuma gelmesi; son derece anlamlı ve eklektik (burada aynı zamanda "evrenselci" anlamını taşıyan terim dönemin yazarları arasındaki hükümdarın cihanşümul emellerini dile getirme takıntısını yansıtır), çoğu zaman da İslam dışı hükümdarlık ikonografisinin denenmesi; ve o zamana kadar örneği görülmemiş (ve gene İslam dışı) hükümdarlık terminolojisinin kullanılması. Ne de olsa inançlar ve onların doğurduğu kültürler arasındaki ayrımlar tarihin son çağında ortadan kalkacak, tek gerçek din diğer hepsinin yerini alacak ve başta son dünya imparatoru ve mesih olmak üzere ahiret dramının en önemli oyuncuları, bütün dinlerin sahip çıktığı ve ülkü edindiği dünyevi ve manevi otoriteyi yeniden kişiliklerinde birleştireceklerdi.

39 Yukarıda 2 ve 28. dipnotlarda "meritokrasi" terimi her ne kadar 16. yüzyılda Osmanlı seçkinlerini görevlendirme uygulamasının bir boyutunu (görünürde kana dayalı bir soylu sınıfın olmayışına şaşıran Avrupalı gözlemcileri özellikle etkileyen boyutu) doğru ifade etse de terimin dikkatle kullanılması gerekir, çünkü Osmanlıların liyakat anlayışı bizim pek o kadar aristokratik olmayan bugünkü çağımızdakinden daha esnek ve aynı ölçüde değişkendi. Hanedan düzeyinin altındaki soylu kalıtım, "liyakat"ın önemli ve meşru bir kaynağı olabiliyor ve oluyordu.

yeni bir düzenin psikolojik ve maddi olarak bu kadar hızlı ve etkili biçimde yaratılmasına duyulan hayranlık; büyük düzen ile nihai düzensizliğin ve alışılmış kalıpların dağılmasının kaçınılmaz olarak birbirine karışacağı binyılın gelişine zorunlu olarak eşlik edecek coşku, ikilem ve korku; Süleyman'ın kişiliği ile ilahi alem arasında, çoğu kez ahir zaman senaryosunun doğal oyuncuları olan doğaüstü aracıların sağladığı derin ve somut bir bağlantının sürekli olarak söz konusu edilmesi sayılabilir.

Topkapı Sarayı arşivi ve kütüphanesinde korunan, henüz yayınlanmamış çok sayıdaki malzeme gerek Süleyman'ın saltanatı sırasında sarayın ideolojik havasının niteliği ve gelişimiyle ilgili genel konumuza gerek bu ideolojik ortam içinde kıyamet temalarının taşıdığı önemle ilişkili özel konumuza önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Örneğin, Sultan Süleyman'a sunulmuş çoğu tarihsiz otuz dokuz dilekçe, şiir ve özel rapor içeren bir dosyada[40] padişahın yalnızca efsanevi adaletinin değil, Allah tarafından teyid edilmiş hükümdarlık konumunun (müʿeyyed min Allah, sahib-kıran), mehdiliğinin (mehdi-yi sahib-zaman) ve görünmeyen erenlerden (ricalü'l-gayb) aldığı desteğin de sık sık sözü geçer.[41]

Süleyman'ın saltanatının ilk otuz yılındaki tarih yazıcılığı Mevlana İsa ve Lütfi Paşa tarihlerinde belirtileri görülen bu motiflerle doludur. Bu külliyatı biraz deneysel kabul etmek gerekir, çünkü çok ciddi tarihsel olayların ve hızlı değişimin yaşandığı, hayatta olan bir hükümdarı betimlemede kullanılacak yerleşik modellerin de olmadığı bir dönemde herhangi bir biçimde görevlendirilmiş olmayan yazarlar zamana uygun bir ses ve üslup bulma arayışındaydı. Belki de bu nedenle üslup ve tema açısından bu yazılar da sarayın 1550'lere kadarki tüketim ve ideolojik üretim kalıpları kadar çeşitli ve eklektikti. Ama bunların hemen hepsinin iki ortak öğesinden biri Süleyman'ın (Celalzade'nin kullanımıyla standart hale gelen padişah yerine) sahib-kıran unvanıyla ya da hazret-i sahib-kıranî olarak anılması,

40 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 845.

41 Bkz. örneğin belge no. 2, (*öninde ola müslüman gelib şeha rim-pap*), no. 7 (*âlem adâletinde senün ber-karâr olub senden yetişse mehdi-yi sâhib-zamâna tığ*), no. 8, 9, 15, 38 (dünyaya hükmetmek ve İslamı koruyup yaymak için Allah tarafından seçildiğine ilişkin sözler) ve 31 (ileride anlatılacak). Ayrıca bkz. E 2042, İran'ı kurtarmasının istendiği ve İran'dan biri tarafından iletilen bu arzda Süleyman *müʿeyyed min Allah, sahib-kıran* ve *dervîş-dûst* olarak nitelenir.

öbürü de bu terimin ifade ettiği evrensel ilahi yetkinin açıkça tartışılmasıdır.[42] Terimin de bu noktada lakap değil (yukarıda sözü edilen İbrahim Paşa yazışmalarının düşündürdüğü gibi) tanımlı bir teknik içeriğe sahip bir unvan olarak kabul edilmesi gerekir.

Dahası bu yapıtların birçoğu kıyamet senaryosu eşliğinde olsun ya da olmasın Kanuni'ye dünyevi iktidarının tamamlayıcısı olarak olağanüstü bir ruhani otorite bahşetme doğrultusundaki belirgin eğilimden açık izler taşır. Örneğin 1529/935'ten hemen sonra Levhî adlı biri tarafından manzum olarak (ve oldukça günlük bir Türkçeyle) yazılmış *Cihadname-i Sultan Süleyman* adlı bir yapıt vardır; yazarı saray çevrelerine yakın biridir, çünkü birçok olayı görgü tanığı olarak ya da olaya katılanların anlatımına dayanarak aktarır.[43] Yazar, Allah'ın İskender'den sonra cihan egemenliği bahşettiği tek hükümdar olan sahib-kıranın örnek niteliğindeki adaletini ve ayrıca sadık İbrahim Paşa'nın bilgeliğini över. Padişah, (göründüğü durumlar Mevlana İsa'nın anlatısında önemli yer tutan) Hızır aleyhisselamdan ders almış, atalarından miras kalan topraklarında kusursuz toplumu yaratmış ve Macaristan'a karşı gaza siyasetini sürdürmüştür. Allah'ın inayetine erişen padişah, savaş meydanında hazır bulunan bütün ileri gelenlerin dualarıyla çağrılıp Mohaç Muharebesinde zuhur eden peygamberin ve bütün evliyanın doğrudan desteğini görmüştür. *Cihadname*'nin yazarı da rüyasında Seyyid Gazi'den talimat almış, Seyyid Gazi ona ricalü'l-gaybın hep Süleyman'ın yanında olduğunu anlatmıştır. Gene yazar, bu kez uyanıkken, bir seher vakti saraya bir melekler ordusunun geldiğini gözleriyle gören Sarı

42 Bu durum genelde Boştan Çelebi'nin (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3317), 1536'da tamamlanan (son düzeltmeli versiyonu 1543 tarihli) ve Matrakçı Nasuh'un (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1286), 1537'e kadarki (yapıtın tümü yaklaşık 1551'de tamamlandı) ünlü Süleyman dönemi tarihleri kadar aşağıda belirtilen daha az ünlü tarihler için de geçerlidir. 1530'ların sonlarında ve 1540'larda "saray tarihçisi" nitelemesine en uygun kişi sayılabilecek Matrakçı Nasuh, padişah demeyi tercih etse de giriş bölümünde evrensel egemenliğin doğası üzerine uzun bir tartışmaya yer verir (1b-4a). Ayrıca bkz. Mahremî'nin *Şehnâme*'si (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1287), tamamlanışı yaklaşık 1522 (F. Babinger'e göre [*Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 64] "kayıp" *şehnâme* 1534'te ya da biraz daha sonra tamamlanmıştı): *hilâfet tahtının ṣâhib-ḳırânı Süleymân-ı düvvum Davud-i sâni / çü ruy-i arza Zıllullâh oldı / cihan mülkine yekser şâh oldı* (251b). Bu yazmada kitabın Has Oda'dan çıktığını gösteren "odadan çıkan Türkî" kaydı vardır.

43 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1434. Yazmanın son kısmı ve kolofonu yoktur, ama metnin içeriğine dayanarak yapıt tarihlenmiştir. Bu yazma da Has Oda'dan çıkmadır.

Yakub adlı birinden duyduklarını aktarır. Grubun lideri, Yakub'a hükümdarlık kaftanını Süleyman'a getirmekle görevlendirilmiş olduklarını anlatmış, ardından da grup ortadan yok olmuştur. Bu öykü, Mevlana İsa'nın açıklamalarının bir başka tipik öğesi olan yan yana getirme aracılığıyla, Süleyman'ın sarayındaki görülmemiş düzenliliğin ve şatafatlı zenginliğin gözler önünde canlanmasını sağlar. Dili "halktan" gelen *Cihadname*, çok çeşitli tasavvuf/evliya imgelerini –örneğin Bektaşi ve Alevi imgelerini– Süleyman'ın başarılarıyla ilişkilendirme açısından da zengindir.

Senâî adlı bir şair 1540/947 yılında İstanbul'da tamamladığı manzum *Süleymanname*'de Süleyman düzeninin erdemlerini överek "sahibkıran ve mehdi-yi ahiri'z-zaman" olarak nitelediği hükümdarın askeri başarılarını andı.[44] Senâî'nin yapıtı edebi ve bilgili bir tonda yazılmıştır, ama *Cihadname* ve *Câmi'ü'l-Meknûnât*'ın yazarlarıyla aynı düşünsel bağlantılara dayandığı açıktır. Niğde kadısı Hâki'nin Nahcıvan ordugâhına katıldıktan sonra tamamladığı düzyazı *Süleymanname*'si Senâî'ninkinden daha geniştir.[45] Hâki de selefleri kadar Süleyman'ın sahib-kıran olarak ilahi görevinin doğasını tek tek açıklamakla ve cihan hükümdarlığı iddiasının meşruiyetini ayrıntılandırmakla ilgilidir, ama seleflerinin hepsinden farklı olarak hükümdarın hiç şaşmayan Sünni ahlakını vurgulamak için de büyük çaba gösterir. Hâki dönemin tarihini kıyamet çerçevesinde anlatmaz, ama Süleyman'ı Allah'la doğrudan iletişim içinde olan ve bilinen cihanın Allah tarafından görevlendirilmiş hükümdarına yakışır biçimde ondan talimat isteyen ve alan kişi olarak gösterir.[46] Bu olağanüstü görüşmenin hemen ardından da yukarıdan aşağıya rütbe sırasıyla imparatorluk hizmetinde sefere katılan her bir sınıf inceden inceye betimlenir; böylece yan yana getirme yoluyla da olsa Süleyman'ın üst düzey bir örgütlenmeyi yürürlüğe koyabilmesinin bu hükümdarın özel kutsallığının önemli bir göstergesi sayıldığı bir kez daha vurgulanmış olur.

44 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1288; özellikle bkz. 3a-6a, 88b, 95a. Bu Senâî'nin kimliğini kesin olarak saptayamadım, çünkü 16. yüzyılda iki Osmanlı şairinin bu mahlası kullandığı bilinmekte, ama ikisinin de bu kişi olamayacağı anlaşılmaktadır.
45 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1289 (kendi el yazısı, 964 tarihli).
46 Özellikle bkz. 11b-14a, 37b.

Süleyman'ın mehdiliğine ilişkin bu tür edebi kanıtların –iltimas peşindeki hırslı kişilerin kaleminden çıkan ve yeni sarayın baş döndürücü ihtişamına denk bir tarihçilik dilinde verilen ürünlerin– kesinlik taşımadığı ileri sürülebilir. Ama buradaki iddiayı güçlendirecek doğrudan ve bağlamsal kanıtlar vardır. Süleyman'ın sarayında kehanet, ahir zaman senaryosu ve tarihin yaşanan yüzyılda son bulacağı düşüncesi büyük ilgi görüyor, Mehdi'nin, Hz. İsa'nın ve Deccal'in hicri 10. yüzyıl da geleceğini haber veren Abdurrahman el-Bistâmî'nin (ö. 1454) *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı çok tutulan Arapça kehanet metni anlaşılan 16. yüzyıl boyunca birçok kopya halinde sarayda dolaşıyordu.[47] Süleyman'ın neredeyse bütün saltanatı boyunca bir kum falcısı (remmal) oldu. Haydar adlı bu kişi saray mensuplarının gizli faaliyetlerini özel olarak sultana bildirir, geleceğe ilişkin özel bilgi sahibi saray kâhini olarak aynı zamanda eylem önerilerinde de bulunurdu.[48] Haydar'ın uzmanlığı, remmalliğin kehanet yöntemlerini "Kitab-ı Danyal"a, bir başka deyişle *Melhame-i Danyal* adıyla bilinen astroloji ve kehanet kitabına uygulamasından kaynaklanıyordu.[49] Haydar büyük ölçüde Bistâmî'nin ve

47 II. Murad'ın ve Fatih Sultan Mehmed'in himaye ettiği bu yazar konusunda bkz. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litterature (GAL)*, II, s. 323 ve Toufic Fahd, La divination arabe, Leiden, 1966, s. 288-230. Metnin yalnızca İstanbul'daki kopyaları arasında Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed 1602, 23 Şubat 1525 tarihli; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1752, yaklaşık Temmuz 1533 sonu tarihli kopya 1526 tarihli bir başka kopyaya dayanır; Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 2818, 1534-1535 tarihli sayılabilir. Bistâmî'nin yapıtı ahir zaman olaylarından sahnelerle resimlenmek üzere yazılmıştı ve anlaşılan 16. yüzyılın sonlarında hâlâ çok tutulmaktaydı, çünkü o tarihte kapı ağası Gazanfer Ağa metni Türkçeye çevirmesi için müderris Şerif Mehmed Efendi'yi (Şerif b. Seyyid Mehmed b. Seyyid Burhân) görevlendirdi. Bu genişletilmiş ve açıklamalı çeviride Bistâmî' in ilk İslam binyılının sonuna ilişkin kehanetlerinin gerçekleşmediği gibi konular açıkça ele alınır. Çeviri 1597-1598'de (hicri 1006) tamamlanan bol tasvirli *Tercüme-i Cifrü'l-câmi*'dir (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 373).

48 Haydar yaklaşık 1550'de herhalde Süleyman'a sunduğu gizli bir raporda kimliğini belirtir, bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 845/31. Ayrıca Süleyman'ı İbrahim Paşa'nın "ihaneti" ve Korfu kuşatması sırasındaki başka gizli konularla ilgili olarak uyardığını söyler. Süleyman'ın ölümünden sonraki yıla ait bir saray harcama defterinde "Haydar Remmâl" ve akrabalarına yapılan ödemelerin kaydı vardır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci 1767, 1569-1570 yılı harcamalarına ait birden çok kayıt). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi kataloğunda yazar adı belirtilmeden yalnızca *Remil Risalesi* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1697) olarak geçen risalenin Haydar tarafından Sultan Süleyman'a hitaben yazıldığı açıktır. Risalenin kolofonu yoktur, ama Has Oda'da korunduğu kaydı vardır.

49 Buradaki gönderme, yapıtın T. Fahd'ın (s. 408-412) sınıflandırmasına göre üçüncü eleştirel düzeltme nüshasınadır. Bu metnin temelini Yunanca Danyal Kitabı oluşturur. Batı Hıristiyanlığının 15. ve 16. yüzyıl kehanet literatüründe de Danyal Kitabı önemli bir kaynaktır; burada kastedilen ise Eski Ahit'te Nebukadnetsar'ın (Nabukadnezar) rüyasının anlatıldığı Danyal Kitabı'dır (bkz. yukarıda not 12, 13). Me-

Mevlana İsa'nınkiyle uyumlu olan açıklamasında özetle şöyle der:[50] Her çağda Allah tarafından belirlenmiş, biri dünyevi (sahib-kıran), biri ruhani (sahib-zaman) iki evrensel hükümdar vardır. Bu iki hükümdarlığın son kez birleştiği kişi Hz. Muhammed'dir. Süleyman yaşanan çağın sahib-kıranıdır ve kutbü'l-aktab (kutupların başı) sıfatıyla aynı zamanda dünyanın manevi hükümdarı, dolayısıyla en yüce zahiri ve batıni otoriteyi benliğinde birleştiren kişidir. Onun böyle olması astroloji ve kıyamet ilahiyatı açısından uygun ve gereklidir, çünkü Süleyman, tarihin son çağının hükümdarıdır ve onun yönetimi Mehdi'nin çıkışının ve Hz. İsa'nın yeryüzüne inişinin hemen öncesinde olacaktır. Süleyman'ın saltanatı Ay devrinin (devr-i kamer) sonu ve asıl kıyametin kopacağı Satürn (Zuhal) devrinin başlangıcına rastlar. O nedenle Süleyman hicri 1000 yılına kadar yaşayaçak, böylece kıyametle ilgili olarak oynayacağı rol gereği binyıla yön verecektir. Süleyman'ın nihai zaferinin ve İslamı bütün dünyada egemen kılmasının güvencesi, yanında savaşan gizli erenler (ricalü'l-gayb) ordusudur.

Haydar'ın yapıtlarının, Süleyman'a yakınlığının ve saraydaki uzun süreli varlığının hep açıkça ortaya koyduğu olgu, saltanatın erken dönem tarih yazıcılığına sinmiş binyıl ve kıyamet temalarının yalnızca görkemli övgü denemelerini ya da yeni bir çağın muhteşem hükümdarını büyütmeye ve kutsallaştırmaya yönelik "popüler" ya da "gayri resmi" nitelikli dürtüleri yansıtmadığıdır. Tam tersine, bütün bunlar 15. ve 16. yüzyıl siyasal ve dinsel kültürünün sarayın dışında olduğu kadar merkezinde de güçlü ve önemli olan kalıcı bir alt katmanını temsil eder. Süleyman en azından son yıllarına kadar büyük olasılıkla kendi mehdi kimliğine inanmıştı. Burada örnek gösterilen metinler tam da çok sesli özellikleriyle dikkat çekici ve anlamlıdır. Bu metinler çoğu kez birbiriyle uyumsuz gibi görünen çeşitli temaları, üslupları ve sorunları –mehdi kimlikli sultan imgesini, Süleyman'ın ermişliğinin göstergelerinden olan askeri örgütlenmeye, vergilendirmeye ve kayıt tutmaya düzen getirme sürecinin en ince ayrıntılarıyla yan

tinlerin farklı olmasına karşın Müslüman ve Hıristiyan kehanet literatürünün kaynak olarak tek bir peygamberde birleşmesi bu makalenin alt temalarından biri (yani Müslüman ve Hıristiyan evrenselci ideolojilerin kıyamet beklentilerinin biçimlendirdiği ortak bir siyasi ve ruhani matriste birbiriyle etkileşim içinde oluştuğu teması) açısından büyük önem taşır

50 Bu özet yukarıda 49 numaralı dipnotta belirtilen iki belgeden çıkarılmıştır.

yana getirerek ve beklenen binyılın mutlaka uyandıracağı eşzamanlı huşu, huzur ve korkuyu hissettirerek– kolayca birleştirmekte, bunların çeşitliliği de saltanatının büyük bölümü boyunca "resmi" bir tarih üslubunun, zorla ya da görüş birliğiyle kabul edilmiş tek bir hükümdarlık imgesinin bulunmadığını göstermektedir. Yaşanan çağ ve o çağın insanları sonuçta böyle bir imge arayışındaydı, ama saltanatın büyük bölümü boyunca saray ve ideologları Süleyman rejiminin ilk on yıllarındaki açgözlü enerjiyi ve eklektizmi yansıtan heterojen ikonografiyle yetindiler. Mevlana İsa tasavvuf-kıyamet ilişkili hükümdar anlayışını geliştirmeye başladığı sırada, daha sıkı sıkıya dışsal konularla ilgilenen bir alim ve geleceğin anonim bir tarihçisi de Süleyman'ı en katı şeriat kurallarının ödünsüz uygulayıcısı olarak övebiliyordu.[51] Süleyman yaklaşık otuz yıl boyunca birçok farklı biçimde görülebilirdi ve gerçekten de öyle görüldü.

Bir İmparatorluk İmajının Klasikleşmesi

Süleyman'ın, içerdiği bütün kıyamet çağrışımlarıyla sahib-kıran kimliğini geliştirmesi, iktidarının ilk otuz yılında sultan ile sarayının Osmanlı hükümdarlığına getirdiği yeni tanımın en tutarlı ve önemli boyutlarından birini temsil eder. Bu görüşümde haklıysam sorulması gereken soru, Süleyman'ın yüzlerce yıllık ağırbaşlılık ve kanuna harfiyen uyma imajıyla karşıtlık içindeki mehdiliğinin neden ancak şimdi gün ışığına çıkarıldığıdır. Bu sorunun yanıtı da tıpkı kendi rejiminin kusursuzluğunu gururla ilan etmesinin nedenleri gibi önemli ölçüde hanedanın öz-algısındaki değişimde yatar. Süleyman döneminin ilk on yıllarındaki çoksesli, maceracı, kehanetçi ve deneysel tarih yazıcılığı artık imparatorluk imajını yeniden düzenleyen ve daha bütünleşmiş, bölüntüsüz bir tarihsel bilincin filizlenmesine katkıda bulunan bilinçli bir klasikleştirme yazınının suları altında kalmış ya da içinde boğulmuştu.

Yaklaşık 1550 yılında Süleyman yönetiminin kültürel ve ideolojik tonu önemli ve gözle görülür bir biçimde değişti. İlk otuz yıldaki çok sesliliğin, eklektizmin, yenileşmenin ve evrenselci düşlerin yerini şaşılacak kadar kısa bir sürede imparatorluk üslubunun tutarlığını yerleştirmeye yönelik

51 Bayezid Devlet Kütüphanesi küçük boy 5004: *Hikâye der zamân-ı Sultân Süleymân*, 69 vd.

yeni bir ciddiyet havası ve resmileştirme dürtüsü aldı. Süleyman sefere çıkmayı sürdürdü, ama Elkas Mirza macerası İran topraklarını Osmanlılara kazandıramayınca anlaşılan bir cihan imparatorluğu kurmanın olanaksızlığının farkına vardı. İmparatorluk atılımı, 1555 tarihli Amasya Anlaşmasının gösterdiği gibi, gittikçe içe, içeride bölgesel konsolidasyon sağlamaya yöneldi. Bu anlaşmayla Osmanlı ve Safevi toprakları arasında iki tarafın da tanıdığı sınırlar belirlendi; Safevi hanedanının eşit meşruiyeti ve coğrafi sınırlamanın siyasal ilke olarak yasallığı Osmanlılar tarafından kabul edildi. Gene aynı on yıl içinde otuz yıllık kademeli yenileşmenin ve sabırlı, öncü çalışmalarıyla şeriat ile kanunu bağdaştırıp eşit ölçüde temel alan evrensel bir imparatorluk hukuku derlemesi yapan Şeyhülislam Ebussuud Efendi (ö.1574) ile Celalzade'nin olgunluğunun sonucunda "klasik" imparatorluğun bürokratik ve yönetsel aygıtının gelişimi de tamamlandı.

Bu ton değişikliğinin psikolojik, yapısal ve siyasal nedenlerini çıkarsamak zor değildir. Süleyman 1550'lerin başlarında altmış yaşına yaklaşmış, sağlığı bozulmaya başlamıştı. Bir zamanlar cihan imparatorluğu hayalleri kurmuşsa da bu hayal gerçekleşmemiş, başta oğulları ve her birinin yönetici sınıf içindeki yandaşları arasında süren taht kavgası olmak üzere gittikçe artan ölçüde iç sorunlarla uğraşır olmuştu. İçerideki anlaşmazlıklar dikkatin içeriye çevrilmesini gerektiriyordu. Süleyman, remmalinin ona biçtiği uzun ömür kehanetinin doğruluğunu ve belki mehdilik işlevinin gerçekliğini bu dönemde sorgulamaya başlamışsa şaşırmamak gerekir. İster düş kırıklığından ister artık binyıl gelmiş olduğu için yaklaştığını haber vermenin pek bir gereği kalmadığından olsun, saltanatının son on yılına gelindiğinde rejimin kıyametle ilişkili niteliği, vurgulanması uygun bir tema olmaktan çıkmıştı. Süleyman'ın 1550 civarında ilk saray şehnamecisini ataması Osmanlı tarih yazıcılığının ve ideolojisinin tarihi açısından önemlidir. İlk şehnameci Fethullah Arifî (ö. 1562), Osmanlıların tarihini Firdevsi'nin ünlü yapıtını örnek alarak Farsça manzum methiye biçiminde yazmakla görevlendirilmişti.[52] Arifî'nin *Süleymanname*'sinde ve sonraki şehnamecilerin yapıtlarında ahiret bağlantılı hemen hiçbir betimleme yoktur. Burada

52 Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnâmeci in the Ottoman Empire," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* 75 (1983), s. 158-164.

hanedanın ilk kez tarih ideolojisinin ve imparatorluk imajının edebi ifadesini doğrudan denetlemeye yöneldiği görülür. Anlatımları ve güdüleri denetlenemeyen hevesli amatörlerin kendiliğinden çabaları, yerlerini şehnamecinin daha düzenli ve alışılmış ağdalı betimlemelerine bırakacak ya da onlarla dengelenecekti, ama sonuçta bu deney başarısızlığa uğradı. Bunun başlıca nedeni de Süleyman'ın yarattığı seçkin sınıfın, imparatorluk imajının hanedan tarafından denetlenmesine izin vermemesiydi. Tarih yazımı 1550'den sonra hem gelişti hem de resmileşti; neredeyse tümüyle bürokratlara ya da Süleyman'ın en önemli miraslarından biri olan bürokratikleşmiş seçkin sınıf üyelerine özgü bir alan haline geldi. Öyle ki 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde imparatorluk imajını tek başına denetlemeye çalışan hanedan ile kendini Osmanlı tarihsel deneyiminin gerçek muhafızı ve sözcüsü olarak gören bilgili seçkinler arasında bir gerilim doğdu. Şehnamecilik 17. yüzyıl başlarında ortadan kalktı, ama tarih yazıcılığı devam etti.[53]

Süleyman ve yardımcıları 1540'lara gelindiğinde artık tümüyle o sarayda yetişmiş ve o rejimin kültürünü edinmiş yeni bir hizmetli kadrosu yaratmıştı. Bu çekirdek kadro, düzen ve hiyerarşi özellikli yeni ahlaki değerlerle yetiştirilmiş, sınırları belirli, kişilerden arındırılmış, bürokratikleştirilmiş işlevleri yerine getirme karşılığında düzenli ödül vaadiyle hanedanın davasına bağlanmış kimselerden oluşuyordu. Onlar, rejimin önce yalnızca bir fikir olarak yaratabildiği, sonra da bazı deneyleri başarısız kalınca dura kalka aşamalarla ilerlediği yönetim kültürünü bilen ve geliştirebilen kişilerdi. Kendini bilen, tüzelleşmiş, hanedan hukukunun güvencesi altındaki ayrıcalıklarının bilincinde ve tutarlı bir hanedan kültürünün taşıyıcısı olmaları nedeniyle saltanatın adaletinden taleplerinin haklılığında ısrarcı bir seçkin sınıfın bu dönemde ortaya çıkması Süleyman'ın yaşlanmasından çok Süleymancı programın doğal sonucuydu.

Celalzade Mustafa ve nişancı meslektaşı Ramazanzade, 1550'lere gelindiğinde artık pekişmiş olan yeni düzenin mimarları oldukları gibi Süleyman'ın başarılarını yüceltirken ileride klasikleşecek "ortodoks" biçimini verdikleri yeni bir Osmanlı tarih yazıcılığının da mimarları oldular.

53 Bkz. Tarihçi Mustafa Âli'nin şehnamecilere ilişkin önyargıları ın özetlendiği Fleischer, *Bureaucrat*, s. 239-240, 248-249; *Aydın ve Bürokrat*, s. 363-364, 376-378 ve Christine Woodhead, "Experiment."

Ramazanzade'nin evrensel tarihinde Osmanlı hanedanı İslami bir süreklilik çerçevesine yerleştirilir.[54] Celalzade'nin 1557'e kadarki Süleyman dönemini kapsayan anıtsal tarihi ise gerek belirli bölümleriyle[55] gerek o dönemi kurumsal ve hukuksal kusursuzluk çağı olarak yüceltmesiyle hâlâ önceki kehanet coşkusundan izler taşımasına karşın asıl amacı klasikleşmiş, normatif bir düzeni betimlemeye ve çağrıştırmaya yöneliktir. Celalzade'nin Süleyman'ı, Selim'in neredeyse olacağı türde yerinde duramaz bir sahibkıran değil, kusursuz düzenin yaratıcısı ve sessiz ocağı, cihanın sığındığı imparator, padişah-ı âlempenahtır.[56] Hak dinin (din-i mübin) egemenlik alanını genişleten mehdi-komutan olmaktan çok onun koruyucusudur. Olgunlaşmış rejimin bu bürokratları, saraydansa yönetici seçkinlerin sürdüreceği ana akım Osmanlı tarih yazıcılığına örnek oluşturacak yapıtlar verdiler; onlara göre hükümdara yaraşır imaj, ne önceki dönemde Osmanlı egemenliğine kutsallık atfeden kıyamet bağlamının doğasındaki düzensizliği içeriyor ne de Süleyman'ın son cihan padişahı olarak aziz kişiliğinin içkin kutsallığını yansıtıyordu.

Kanuni ve Muhteşem Süleyman'ın saltanat döneminde imparatorluk ideolojisinin oluşum sürecindeki mehdilik damarını görmek bazı başka olguları anlamak açısından önemli bir anahtar niteliğindedir. En genel hatlarıyla bu damar, Süleyman'ın hükümdarlığının yeni gelişen evrenselci siyasal ve dinsel girişimlerin birbiriyle rekabet ettiği geniş coğrafyada o dönemde gerek seçkin gerek halk kültürü düzeyinde çok güçlü bir etki yaratan kehanet ve mehdilik akımlarının dışında değil, içinde oluşturulduğunu göstererek 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinin düşünsel ve siyasal tarihinin gerçekte ait olduğu çeşitli bağlamlarla –Akdeniz'le, Avrupa'yla ve İslamla– yeniden bütünleştirilmesine olanak verir. Böylece 16. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve yüzyılın başındaki evrenselci varsayımlarla çarpıcı karşıtlıklar gösteren bölgesel odaklı siyasal ve kültürel varsayımların ardındaki psikolojik ve toplumsal boyutlar gibi başka temaları araştırmanın yolu

54 Ramazanzade Mehmed, *Târih-i Nişâncı*, İstanbul, 1862 ve 1873.
55 Celalzade, 29a (*câlis-i evreng-i mülk-i saltanat/sâye-i hakk mehdi-yi âhir-zamân*); 41b (*hazret-i pâdişâh-ı din-penâh u şeri'at-destgâh mü'eyyed min 'ind Allâh olub âftâb-i devletleri ufk-ı sa'âdet-nutk-i âhirü'z-zamândan tulû' idüb...*)
56 Celalzade, 41a-b: Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı 'Alâî*, Bulaķ, 1833, II, s. 105-106.

açılır. Böylece Osmanlı tarihini artık eskisi kadar kendine özgü (*sui generis*) bir biçimde ele almadan incelemek mümkün olabilir.

Kıyamet beklentisinin özellikle tarih yazıcılığının gelişiminde oynadığı rolü kabul etmek, daha özel olarak "klasik Süleyman çağının" tarihsel niteliğine ilişkin anlayışımızın da kökünden değişmesini gerektirir, çünkü gerçekte bu çağın ana çizgilerinin yönetim yapısında ve tarih yazıcılığında ifadesini bulması Süleyman'ın saltanatının sonlarına rastlar. Gerek Osmanlı tarih yazıcılığında gerek modern tarihyazımında Süleyman dönemine atfedilmiş olan bütünlük, tasarlanmış olduğu kadar deneme ürünü de olan sonraki bir gelişmedir. Ayrıca, Süleyman ideolojisinin kıyamet bileşeni tam da o klasikleştirici imgelerin yaratılmasını ve gücünü açıklamaya yarar; o kadar ki Kanuni'nin ölümünden çok kısa bir süre sonra gerek Osmanlı dünyasından müellifler gerek Avrupalı yazarlar, kusursuz, normatif düzenin "çöküşünden" söz etmeye başlarlar. Süleyman'ın Osmanlı devlet ve toplum düzeninde büyük çaplı, sarsıcı değişikler yapabilmesi ve kusursuz bir evrensel düzen idealini öngörebilmesi kısmen halkın kıyametle ilişkili olumlu ya da olumsuz büyük değişiklik beklentisinden türemiştir. Ayrıca kıyamet imgeleri ve beklentileri Süleyman döneminin geçmişle yumuşak bir devamlılıktan çok geçmişten köklü, hatta feci bir kopuş gösterdiğini kabul eden alternatif bir Süleyman dönemi tasavvuruna zihinsel olarak uygun bir ifade sağlar. Kuşkusuz sultanın hukuksal yeniliklerinin temelinde, mehdi kimliğinin doğal sonucu olan olağanüstü yasa koyuculuk yetkesi yatıyordu. Hem padişah hem de onun büyüklüğünü ve başarısını dile getirme ve açıklama çabasındakilerin birçoğu, sürekli olarak binyılın gelişini ilan etmekteydi. Dolayısıyla onun ölümünden sonra düş kırıklığına uğrayanların çöküş işaretleri aramaya başlamasında, tarihin sonunun gelmekte olduğuna hâlâ inananların ise kıyamet senaryosunun parçası olan karışıklıkları kaygıyla beklemesinde şaşılacak bir yan yoktu.

KÂTİPLERİN RÜYALARI: OSMANLI KALEMİYE SINIFINDA KEHANET VE ENDİŞE[1]

Divanıhümayunda görevli bir kâtip 26 Temmuz 1552 gecesi, gördüğü tedirginlik veren iki rüyayı hususi defterine kaydetti. Rüya kayıtlarını kalemiyedeki hizmetinden temin ettiği kâğıtlardan birinde tutmuştu. Bulunduğu görev itibariyle bu durum, günümüzde herhangi bir bürokrat ya da akademisyenin fotokopi kâğıdına ya da boş not kartlarına erişmesi kadar kolay olmalıydı. Rüyalardan ilki içeriği bakımından bir hayli kişiseldi; evinin ve hafızasının şahsi zemininde cereyan ediyordu. İkinci rüya ise mesleğini icra ettiği sarayda, yani kamusal bir mekânda geçiyordu:

> "959 yılının 4 Şaban'ı, Salı gecesi, bir düş gördüm. [Boş bırakılmış] Mescitte sarhoş bir adam minbere çıkmış vaaz veriyordu. Merhum pederim de oradaydı ve durumdan son derece rahatsız görünüyordu. Bir adamla bana mesaj gönderip dedi ki: 'O adam derhal minberden inmeli! Bu küfr ve rezillik de nedir! Cemaatten de mi utanmaz!' Pederim bunları söylediği gibi mescidi terk etti. Atına bindi; ama gideceği yere vardığında yağmur yağıyordu. Toprak bataklığa dönmüş, cübbesi sırılsıklam olmuştu. Atından inmeye çalıştı, ama tam inecekken sarığı başından çıkıp yere düştü. Sarığının kenarına sıkıştırdığı kesesi çamura bulandı. Lakin sarığının içinde kara bir sorguç vardı. Dedi ki: 'Bunu alıp gideceğim ve onu emin bir yerde muhafaza edip ibadetle meşgul olacağım.'
>
> Garip olan, merhum pederimin böyle şeylerden [ibadet gibi] ziyadesiyle rahatsız olmasıydı. Bu nedenle bu rüya beni şaşırttı ve tedirgin etti. Allah Teala hayırlar vere!
>
> Bundan sonra, o gece sultanın huzuruna varan bazı kişiler onun elini öpmek istedi. Kapıcıbaşılardan hiçbiri hazır olmadığından

[1] Bu makale Ahmet Tunç Şen tarafından çevrilmiştir.

gümüş asayı [Kapıcıbaşının merasimlerde kullandığı asa] elime aldım ve sultanın huzuruna çıkmak isteyenlere eşlik ettim. Onları sultanın huzuruna getirdiğimde padişah kadın başlığı (*zenâne takke*) takmış oturuyordu. Padişahın karşısında durup gümüş asaya yaslanıyordum. [Kenara not düşülmüş: Onun önünde diğerleri oturuyor, kimisi bağırıyordu]. Bir yığın şeye şahit oldum. Hayır olsun![2]

Babasının itikatsızlığını hatırlaması ve sultanı kadın kıyafetleri içinde tahayyül etmesi gibi dikkat çekici insani ayrıntılar bir kenara, bizi burada asıl ilgilendiren bu rüyaların hatırlanıp yazıya geçirilmeleri ve günümüze kadar muhafaza edilmeleridir.

Floransa'da Osmanlı Mecmuaları

16. yüzyılda Medici ailesinin koleksiyon oluşturma iştahının abidevi bir eseri olan Floransa'daki Medicea-Laurenziana Kütüphanesi, çoğunluğu Arapça ve Osmanlıca yazılmış birçok heyecan verici İslami yazma esere ev sahipliği yapıyor.[3] Bu eserlerin büyük bir çoğunluğunu Osmanlılara ait belgeler olarak sınıflandırmak mümkün. Koleksiyonda hanedan üyeleri için hazırlanmış zayiçeler [astrolojik doğum haritaları], gerek anonim gerek müellifi belli olan astroloji risaleleri, astrolojik tablolar, geleceğe dair öngörüler içeren takvimler ile bu makale çerçevesinde ele alacağımız, çoğunlukla bir araya getirilip ciltlenmemiş durumda bulunan kâtiplerin hususi defterlerinden parçalar bulunuyor.

Bütün olarak bakıldığında bu eserlerin önemli bir özelliğini, çoğunluğunun, doğrudan sarayda bulunan kalemiye dairesinden olmasa da saray çevresinden gelmesi oluşturuyor. Bu dağınık belgeler, İtalyanların elinden çıkmış notların gösterdiği üzere, muhtemelen 16. yüzyılın sonlarında, yine muhtemelen kaleme alındıktan kısa bir süre sonra Floransa'ya ulaştılar.

2 Medicea-Laurenziana Or. 116, 104b; mecmuanın son varağı olan 117b'nin arkasında, hicri 943 ve 944 (1536-1538) tarihli saray ruznamçe [günlük harcama kayıtları] defterlerinden notlar bulunuyor.

3 1992 sonbaharında, Floransa'daki Harvard Üniversitesi Villa I Tatti İtalyan Rönesans Çalışmaları Merkezinde misafir öğretim görevlisi olarak bulunduğum sırada bu eserleri görme şansı bulabildim. Merkeze ve özellikle de direktörü Dr. Walter Kaiser'e bana bu fırsatı tanıdıkları, yardımları ve esirgemedikleri misafirperverlikleri için minnettarım.

Grandükler ya da en azından onların İstanbul ve başka yerlerdeki aracıları, Topkapı Sarayı'ndan yazılı belge tedarik etmeye oldukça meraklı görünüyorlar ve kimi zaman da bunu başarıyorlardı. Astrolojik muhteviyata sahip belgelerin ve hanedan üyeleri için hazırlanmış zayiçelerin fazlalığı, Roma ve Venedik'teki muhbirlerce sık sık paylaşılan bu tür malzemeyi toplamakta mevcut istihbarat girişimlerinin temel saik olduğuna işaret ediyor. Bu tür eserlerdeki belirli aralıklarla eklenmiş "dolgu" kabilinden notların (divanıhümayun kâtiplerinin müsvedde defterlerine işlenen işaretler) varlığı, bu yazıları Floransalı aracılara tedarik eden saray içinde ya da çevresindeki kişilerin, Arapça ya da Türkçe bilmemeleri kuvvetle muhtemel olan aracıların bilgisizliklerini istismar etmekten çekinmedikleri ihtimalini doğuruyor. Medicea-Laurenziana Kütüphanesi Şarkiyat Bölümünde bulunan eserler, şimdiye kadar kısıtlı bir kısmının aydınlatılabildiği Osmanlı kültür tarihine ışık tutabilecek kaynak sağlamanın yanı sıra, yazının ve yazılı emtia ticaretinin 16. yüzyıl Akdeniz'inde ne tür işlevleri olduğuna dair yeni bir perspektif sunuyor.[4] Bu genel özellikleri aşağıdaki birkaç örnek daha iyi açıklayacaktır.

Or. 242 numarasıyla kataloglanmış *Ahkâmu't-Tevâli* isimli eser, Osmanlı sarayında görevli bir müneccim tarafından hazırlanmışa benzeyen bir astroloji mecmuası. İlk varak Avrupa dillerinde yazılmış notlar içeriyor. Bu notlardan ilkinde dilbilgisi bakımından kısmen yanlış bir Arapça ile Arap olmayan biri tarafından şunlar yazılmış:

> Birisi Francisco Fondra, diğeri Marco Viga.
> Venedik'teki kâtibe [*li-yazici venedik*] verilmek üzere Roma'dan göndermekte olduğumuz ve Venedik'ten bir şahsa vereceğimiz mektup, onun kardeşine verilecek diğer evraklar ve onun kardeşinden bize gelenlerle birlikte.

İtalyanca düşülen not, bu el yazmasının "Efen[dimiz] Lat."tan geldiğini söylüyor. İlk on dokuz varakta astrolojinin kaideleri üzerine Osmanlıca bir risale bulunuyor. Bunu, dört olayın "doğum" haritalarından hareketle içinde bulunulan yıla dair astrolojik kehanetler izliyor. Bu dört olay sırasıyla şöyle:

4 Yakın bir gelecekte bu proje ile meşgul olmayı umuyorum.

Sultan Süleyman'ın (hd. 1520-1566) tahta çıkışı, Şah Tahmasb'ın (hd. 1524-1576) cülusu, İstanbul'un fethi (1453) ve dünyanın yaratılışı. Sonraki varakta (20a-b) İslam devletinin yakın bir zamanda yıkılıp Hıristiyan iktidarının dünyaya hâkim olacağına dair birtakım astrolojik alametlere yönelik bir tartışma yer alıyor. Sonrasındaki birkaç varakta ise müneccimin notları bulunuyor. Müteakip otuz iki varak, senelik astrolojik öngörülerin nasıl yapılacağına dair genel kurallar, hanedan üyelerinin zayiçelerine girizgâh kabilinden Arapça, Farsça ve Türkçe örnek sözler, Sultan Süleyman ile oğlu II. Selim (hd. 1566-1574) ve torunu III. Murad (hd. 1574-1595) için hazırlanmış zayiçelerden bölümler ihtiva ediyor. Bu son zayiçeler, yalnızca sultanın sağlığına ve kendisinin karşılaşacağı güçlüklere dair kehanetlerde bulunmakla kalmıyor; aynı zamanda toplumdaki farklı grupların hususi durumlarına dair yorumlar da getiriyor. 53a ile 247a arasındaki sayfalar Müslüman ve Hıristiyan ilm-i nücum üstatlarınca yazılmış çeşitli astroloji risaleleriyle astrolojik tablolar ve ilginç bir şekilde, çeşitli doğum haritalarına dair erkek ve kadın figürleri biçiminde çok sayıda sembolik görsel malzeme içeriyor.[5] Özet olarak elimizde 16. yüzyılın sonlarında sarayda görevli bir müneccimin hanedan üyeleri için bizzat hazırlamış olduğu zayiçelerden parçalar ihtiva eden bir mecmua bulunuyor.

Yukarıda sözü edilen rüyaların yer aldığı mecmua da (Or. 116) içerik itibariyle benzerlik gösteriyor. Mecmuadaki ilk 104 varak Sultan Süleyman (İskender/Mısır takvimine göre 1868 = miladi 1557) ile oğlu Bayezid için hazırlanmış zayiçelerden oluşuyor. 104b numaralı sayfadan itibaren yukarıda tercümesi verilen rüyalarla birlikte 1552–1553 yılları arasında divanıhümayun kâtibi tarafından tutulmuş şahsi bir defterden parçalar başlıyor. Bunların çoğunu 1553'teki Nahcivan Seferine ait notlar oluşturuyor. 106b ile 109b arasındaki dört varak Halep ile Mekke arasındaki menzillerin isimlerini sayarak

5 Bu illüstrasyonlar, Stefano Carboni'nin açıklamalarıyla beraber neşrettiği *Kitâb al-Bulhân*'daki birçok görselle benzerlik gösteriyor. Bkz: Carboni, *Il Kitâb al-Bulhân di Oxford*, Torino, 1988. Kanaatimce kehanet içeren sembollerin bu şekildeki tasvirleri (yalnızca doğum zayiçeleri resmedilmiyor, aynı zamanda zayiçenin menzili de resmediliyor), Abdurrahman el-Bistâmî'nin (ö. 1454) *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* [ki *el-Dürr el-munazzam fi's-sirri'l-a'zam* ismiyle de kataloglanmıştır] adlı eseri gibi 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılda popüler olmuş bazı fal ve kehanet metinlerindeki tasvirlere kaynaklık ediyor. Bistâmî'nin eserlerinin nüshaları için bkz: Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 914, İzmir 420, Esad Efendi 206. Minyatürlü diğer örnekler ya da daha erken tarihli nüshaları için bkz: Bibliothèque Nationale de France Arabe 2665, 2675; Berlin Arapça 4219, 4220; Vatikan Arapça 1419.

bu yerlerin muhtasar tasvirlerini veriyor ve her menzilde ziyaret edilmesi gereken ziyaretgâhları sıralıyor. Bağdat bölgesine özgü sulama, sondaj ve diğer tarım teknikleriyle buralardaki mevcut Arapça ıstılahlar, muhtemelen bölgede tahrir faaliyetine katılmış ve kutsal yerleri ziyaret etmiş kâtibimizin dikkatini çekiyor. Sonraki 110a-b numaralı varak ise Şeyhülislam Ebussud Efendi'nin (ö. 1574), mescitlerin idare ve bakımı meselesiyle ilgili verdiği iki fetvaya ayrılmış durumda. Bunu balmumunun mahalli fiyatına dair bir kayıtla mide ağrısına karşı hazırlanmış Galen (ö. 217) tıbbını takip eden bir ilaç tarifi izliyor.

İsmini bilemediğimiz kâtibimiz Mekke'ye hac vazifesini yerine getirmeden önce Halep'te uzun bir vakit kalmış gibi görünüyor. Halep'teyken kendisine bu hac ziyaretinde eşlik ettiği kalemiyedeki amirinin (*efendi hazretlerinin*), Hacı Şihab adında bir zatın evinde rehin bıraktığı eşyalarını kaydetmeliydi ve liste, gerektiği üzere yöredeki üç Müslümanın şahitliğinde hazırlandı (111b-113a). Aynı zamanda Karahisar-ı Şarki'de Mustafa Beğ'in evinde bırakılan benzer eşyalarla, grubundaki diğer bir kişi olan Mustafa Çavuş'un Halep'te bıraktığı şahsi eşyaları da not etmesi gerekiyordu. Bu eşyalardan bazıları daha sonra dönerken geri alınmak üzere Karahisar'a gönderilmiş.

Mekke'ye giderken Şam'dan el-Halil'e olan güzergâhta gördüğü mamur ve harap mekânlarla, Bedevîlerin emniyeti bozduğu yerleri de kaydetti (113b-114b). Görünüşe bakılırsa hac ziyareti ertesinde, 1553 yılı kışının sonlarında ya da ilkbahar başlarında, katibimiz, Halep'te toplanacak ordunun acil ihtiyaçlarını temin etmek için kar ve tipiden geçilmeyen Erzurum'a gönderildi. 26 Cemaziyülevvel 960/10 Mayıs 1553'te Halep'teki birliklerle buluşmak üzere Akşehir'e ulaştı. Bu noktada ishale karşı notunu düştüğü bir ilaç tarifi, onun görevleri icabı çektiği fiziksel zorluklara keskin bir şekilde tanıklık ediyor, ki bu görevleri arasında yolu üzerindeki mahallerin tahririni gerçekleştirmek de vardı (115b-117a). İstanbul'a döndüğünde bunu resmi olarak kaydetmeyi unutmaması gerektiğini de kendisine hatırlatmaktaydı (*İstanbul'da kayd oluna ferâmûş olunmaya*).

Bir divanıhümayun kâtibi tarafından 1545'ten 1565'e kadar tutulmuş olan Or. 202 numaralı bir başka eser (50a-95b; sol üst köşeden 1a'dan itibaren ayrıca numaralanmış) hususi defterlere tam bir örnek teşkil ediyor. Bu eser, elinde yazmak için yeterli imkânı ve bilgisi bulunan bir saray görevlisi-

nin "sıradan" kültür dünyasına ve gündelik dertlerine dair ipuçları sunuyor. İlk iki varakta dönemindeki şiirlerden bölümlerle ebcetle düşülmüş bazı tarihler ve çeşitli hastalıklara yönelik ilaç tarifleri bulunuyor. Sonraki iki varak bazıları Ebussuud Efendi'ye ait olan ve zendekanın tanımı meselesiyle uğraşan Arapça ve Türkçe fetvalara hasredilmiş durumda. 5b numaralı sayfada başka Türkçe fetvalar bulmak mümkün. Ne var ki 5a numaralı sayfa, aralarında Ahmed isimli oğlunun 23 Zilkade 965 (6 Eylül 1558) tarihli doğumunun da bulunduğu, aile üyelerinin doğum tarihleriyle arkadaşları ve üstlerinin ölüm yerleri ve tarihlerine ayrılmış durumda. Bu kişilerden bir bölümü kâtibin bir süre görevli olduğu anlaşılan Bağdat'ta vefat etmiş. Kâtip aynı zamanda Sadrazam Ahmed Paşa'nın 14 Zilkade 962'deki (30 Eylül 1555) ölümünü ve yerine Rüstem Paşa'nın sadaret makamına gelmesini büyük bir dikkatle not etmiş. Bunlarla bağlantılı olarak 6a-7b arasındaki sayfalara miras kanunları, çeşitli dualar ve büyük doğal afetlerin notları düşülmüş: 5-7 Rebiyülevvel 965'te (26-28 Aralık 1557) İstanbul'da meydana gelmiş üç depremi, 7 Zilhicce 965'te (20 Eylül 1558) büyükçe bir başka deprem takip ediyor. Aynı varakta Bağdat'ta 14 Rebiyülevvel 972'de (20 Ekim 1564) kendisini padişahın damadı olarak gördüğü bir rüya yer alıyor. Sonraki yedi varak dönemin Türkçe ve Farsça şiirlerinden çok sayıda parçayla Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö. 1534) bir sayfalık manzum deyişlerini, vakfedilmiş değirmenlerin durumu hakkında şer'i kuralları ve arkadaşlar arasında yazılmış birkaç mektup ile ebcetle düşülmüş birkaç tarih ihtiva ediyor.

Hicri 985 (1557-58) senesi kâtip için umutla endişenin ya da en azından çetin bir halet-i ruhiyenin hüküm sürdüğü bir dönem olmuş gibi görünüyor. 15a numaralı sayfanın tamamı o yılın Şevval ile Zilhicce ayları arasında görülmüş beş adet rüyanın kaydına ayrılmış. Bu rüyalardan ilki ve en uzun olanı, yukarıda tercümesi verilen rüyada olduğu gibi, vefat etmiş bir babanın –ki servet sahibi birisi olduğu notunu da düşmek gerekir– yaşanan hayatlara nasıl sirayet ettiğine başka bir örnek oluşturuyor:

> Rûyâda merhûm vâlid ata binüb tîr u kemân ve kılıç ile yolun mülâki oldum [yoluna çıktım] aşağa bağlarımız semtine gider bana kat'an iltifât eylemez

Merhûm ile aklar giyüb bir ulu kimesneye gider, meğer kim ben bile gitmek üzere olub ittifâk merhûmun 'asâsı kalur bazı kimesneler merhûmun 'asâsın benim elime virürler 'akabinden iletin dirler 'asâ dahî hezarenden [Bambu ve Hint kamışı denen bitki] imiş elime alub bakınca merhûm ol varacağı beğe varur ben [okunamadı] kaldum bile varılmadı 'asâ bende kaldı Allah teâlâ hayrlar müyesser eyleye fî yevmü's-sülesâ min yevm-i 10 Şevval sene 965 [26 Temmuz 1558]

Bundan sonra rüyalar kısalıp kehanetlerle daha az yüklü değilse bile esrarlı bir hal alıyor:

> Şehzâde Sultân Selîm hazretleri vâkıamda bana bir çeşme virür latîf ebr u âbı var fî Şevvâl sene 965 [Temmuz-Ağustos 1558] badehu Şehzâde hazretleri evime mihmân olur ben Sefer Çelebi ve ona varurum beni tall itmişler [ıslatmışlar] [okunamadı] yağmış cemed [buz] olmuş ben bir çâdurda olurum fî 17 Şevvâl sene 965 [2 Ağustos 1558]
>
> Vâkıamda bir kelâm-ı kadîm alurum ve hıfz idüb sanduğa koyarım fî Zilkade sene 965 [Ağustos-Eylül 1558]
>
> Rûyâda bir bina içinde altun ve akçe karışık bulub önün eşüb bevl eyledim [işedim] vâfir [bolca] akub cem oldı bir mikdârın alub koynuma koyarım Allah hayrlar vere fî 5 Zilhicce sene 965 [18 Eylül 1558]

Sonraki iki varak kâtibimizin halihazırdaki edebi akımları ne derece takip ettiğini gösteriyor. Buradaki kayıtta "Ebû Eyyûb el-Ensarî'nin mütevellisi Yahyâ Çelebi'nin Elkas kasîdesi [Şah Tahmasb'ın isyan eden kardeşi Elkas Mirza]" yazıyor. Bu kaydı bu nedenle 954'ten (1547) sonraki bir döneme tarihlendirmemiz gerekiyor.[6]

Mecmua, birbirinden alakasız sayfaların bir arada ciltlenmesi suretiyle oluşturulmuş ya da kayıtlar kronolojik sıra itibariyle tutulmamış. Aslında eğer mecmuanın derlenmesinde bir mantık izlenmiş ise bu, kronolojik olmaktan ziyade tematik bir sıra takip ediyor. Sonraki iki varak (17b-18a) yalnızca, 1546 ile 1552 yılları arasında görülmüş rüyalara

6 Bu kaside Mehmed Çavuşoğlu tarafından yayınlandı. Bkz: *Yahya Bey Divanı*, İstanbul, 1977, s. 41-44.

yer veriyor. Bu rüyalar aslen "meslekle ilgili" rüyalar; zira sadece rüyasını aktaran şahsımızın mesleğinde yükselmesiyle ilgili yeşeren umutlarını aksettirmekle kalmıyor, aynı zamanda kendisinin de rol aldığı arkadaşlarının rüyalarına atıfta bulunuyor:

> Nûrullah Çelebi gördüğü vâkıadır: Kırk nefer melâike hakîrin duâsın [okunamadı] idüb el yüze urub semâya 'urûc eylediler
>
> Fakîr dahî sene-i sülesâ ve hamsîn ve tisamie Zilkadesinin üçüncü gecesi [3 Zilkade 953 = 26 Aralık 1546] bir sanduk memlû [dolu] esbâb bulub içinden üç aded tesbîh ve bir beyaz kuşak ve bir zincîr ve gümüş kilit miftâhıyla alub bu cümle hıfz eyledim ve birkaç adâd kalemtırâşlar ve buhur [son kelime okunamadı]
>
> Mâh-ı mezbûrun dördüncü gecesi [4 Zilkade 953 = 27 Aralık 1546] vâki olan: bir kimesne gelüb müjde eyleyüb Rüstem Paşa hazretlerinin ona mektubun gönderüb amma mektubun biri maklûbla (tersine çevrilerek) kitâbet kinâye olunmuş mefhûm buna gelüb defter üzerinde oturasın üç yılda sana bir mansıb[7] virile senin istikâmetin tecrübe oluna deyü görüldü
>
> Sene sitte hamsîn ve tisamie Ramazanının on dokuzuncu gecesi Cuma gecesi [19 Ramazan 956 = 11 Ekim 1549] vâkıam olub ona kimesne gelüb Sultân Mustafa'nın defterdârlığı sana virildi dirler ben dahî ashâbıma müjde iderüm bi-inâyetullah
>
> Safer ayının evâilinde pençşenbe gecesi Rüstem Paşa ile bir döşekde yatub kelimât olunur sene 958 [Evâil-i Safer 958 = 8-17 Şubat 1551]
>
> Bir vâkıa dahî: bir ak at yedeğim var bir mertebede müzeyyen ve müretteb ibrişimden çultâr [eyer örtüsü] ve kalkan ve eyer ve licâm [atın ağzına vurulan gem] ile yederler

7 Burada "*defter üzerinde oturasın üç yılda sana bir mansıb virile*" sözü ile muhtemelen normal bir mansıba tayin edilmeden önce maaşsız bir çırağın üç senelik hizmet süresi kast ediliyor olmalıdır. Bu kaide için bkz: Cornell H. Fleischer, "Preliminaries to the study of the Ottoman bureaucracy," *Ra'iyyet Rüsumu* içinde ve yine aynı yazar, "Between the lines: realities of scribal life in the sixteenth century," *Studies in Ottoman history in honour of V. L.Ménage* içinde, haz. Colin Heywood & Colin Imber (İstanbul: İsis, 1994), 45-61.

Ve hizmetkârlardan biri görür ki bir ak at üstünde olan kimesneyi koşdurub ben kondum eyeri ve emâmîsi ve sînesindeki cümle müzeyyen alâtıyla alub yediririm. Cevâbda vâkıamda bir yük enâr [nar] virürler birin kesüb yerüm ama gayetde alâ enârdır sene 958

Rûhî görür: vâfir enâr verir nice yükler badehu fıstık görür harman olmak meğer bu fıstık bizim imiş bağ eylemek isterler ve mübaşeret dahî iderler [işe koyulurlar] bir kimesne gelüp der ki bu atime [yemekler] elli günde hâsıl olur der

Ve Hayreddin görür ben bir ak makrama [el bezi] ile pâdişâhın ağzın silerim pâk ederim

Vilâyet-i Saruhan ve Aydın bu cânibe verilüb etrâfa hükmler perâkende olunur fî leyle düşenbe fî Şevvâl sene 958 [2 Ekim 1551]

Semâna Recebinin yigirmi birinci gecesi şenbih gecesi vâkıada görürüm Sultân Mustafa bir alay turna şahinler salub şahinler havada turnayı döke döke benim önüme getürüb düşürdükde ben dahî turnayı tutub yumgurladım (?) ama turna indi ve benim libâsım dahî aklar idi

Beğ hazretleri [Nişancı Celâlzâde] teehhül [evlenmek] içün etrafa hükmler perâkende ider Allah emriyle buna niyet eyledim cemiyetime geleler deyü ümerâya hükmler irsâl ider [gönderir] hükmler nişân yanında yazılmış vech-i merkûm üzere [bunu nişanın kısmen silinmiş yazımı takip ediyor] Cemâziyülevvel sene 959 [Nisan-Mayıs 1552]

Şaban ayının on sekizinci gecesi vâkıam olur görürüm ki Beğ [Nişancı Celâlzâde] hazretleriyle bir yere müteveccih olub [bir yere doğru yola koyulup] cemî' halkıyla Hâce Efendi ile hem-'inân [at başı beraber] giderken Amasya'da merhûm Sultân Bayezid Hân imâreti mütevellîsi Ahmed Çelebi piyâde olub bir deste şükûfe reyâhin [reyhan çiçeği] virüb Beğ hazretleri dahî alub giru râh[a] müteveccih olub [tekrar yola koyulup] bir andan sonra Hâce Efendi üç nîze [mızrak] alub getürür. Fakîr didim ki Efendi bu nîzeleri nidersiniz. Efendi didi ki nîzeler sizindir hizmetkârlar bıraktı zâyi olmuş deyü aldım getürdüm deyü cevâb virdikde Efendi, birin bana virün deyü aldım ikisin

dahî Hâce Efendi adamlarıma virdiler badehu konağa gelüb çadır-ı hümayunları bir mürtefi' [yükseltilmiş] mekânda kurulmuş biz dahî çadırlarımıza revâne olduk [yürüdük] Allah sabırlar vere

Leyle-i mezbûrede Velî dahî görür: fakîr Velî'ye üç yay virüb İstanbul'a gönderüb birin 'İsâ Çelebi'ye ve birin Cafer Çelebi'ye ve birin bana virürsüz deyü görmüş badehu oklar verilmiş hayrlar ola sene 959

Cemâziyülahirde kable'z-zuhr [öğle vaktinden önce] bu bende Beğ hazretleriyle [Nişancı Celâlzâde] bir yere teveccüh idüb giderken ittifâk fakîr arkalarında yürürken bir nerdubâna [merdiven] geldi ki aşağa inmek lazım geldi, önüne geçüb mukaddem ile [öncelikli olarak] inmek kast eylediğimde Beğ dahî işâret edüb hemân bî-tereddüd atla tahta nerdubândan aşağa indim 'akabimce Beğ dahî atlarından inüb piyâde [yayan] nerdubândan aşağa indiler atla inmeğe ikdâm edemediler. Gördüm ki Beğ atdan inüb geldi ben dahî atımdan inüb Beğ'in rikâbına [üzengi] geldüğümde eyerleri dürülmüş bir cânibe meyl eylemiş eyeri doğruldup kulağın çeküb rikâbına yetüşüb girü atlarına bindürdüm ama libâslarında [kelime okunmuyor] var idi Allah hayrlar vere

Defterde kaydedilmiş son rüya 27b numaralı sayfada yer alan ve 7 Cemaziyülevvel 971 (23 Aralık 1563) tarihli rüya. Bağdat'ta görülmüş. Burada rüyayı gören kişi merhum pederinden üç kaftan alıyor.

Bürokratik yazışma örnekleri –ki resmi bir görevlinin elinden çıkmış olduğu belli olan bazıları, rüya sahibinin mevkii hakkında etkileyici bir görsel tanıklık sağlıyor–, faydalı noter belgeleri, arkadaş ve meslektaşların yazdığı şiirlerden parçalar (ki "Tezkireci Ali Çelebi"nin Şehzade Mustafa (ö. 1553) ve Şehzade Bayezid'in (ö. 1561) ölümleri üzerine yazdıklarını da içeriyor) ile Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e belli başlı peygamberlerin adlarıyla 12 imamın isim ve lakaplarını içeren yararlı listeler mecmuanın devamının büyük bir çoğunluğunu oluşturuyor. Mecmua, altıncı imam Cafer es-Sadık'ın sözleri, Kuran falının nasıl yapılacağına dair bir tarif ve "Kanunname-i Sultan Süleyman" ile son buluyor.

Çeşitli türlerin bir araya getirildiği, karışık ve önemsiz görünen bu tarz metinler esasında çok değerli. Bütün o özgüllükleri içinde, devrin duygusuz, fırsatçı gözüken bürokratlarının çetrefilli insanlık hallerine ışık tutuyorlar. Bütün olarak bakıldığında, kişisel mecmualar -ki kütüphanelerde sayıca çok olmasına rağmen çoğunlukla içeriğindeki ilgilenilen konuya dair ayrıntıları için kullanılıp müstakil bir metin olarak bütününe pek odaklanılmadı– bireylerin toplumsal, kültürel ve psikolojik yaşamlarına panoramik bir bakış getirerek onların içinde bulundukları çevreyi nasıl yorumladıkları ve bu çevre içinde sahip oldukları tecrübelere ne tür anlamlar yüklediklerini betimliyor. Burada ele alınan şahsi anlatılar, gerek meslek icabı gerekse toplumsal olarak faydalı olacak bilgileri saklamak için bir nevi hafıza güçlendirici elkitapları mahiyetindeydi: fetvalar, ilaç tarifleri, yerli yerinde kullanılmış şiirler, coğrafi bilgiler, ıstılahlar, eşyaların yerleri vb. Daha geniş bir okuyucu kitlesi için üretilmek gibi bir derdi pek olmayan bu tür eserler, kişisel hafızayı güçlendirmekle kalmıyor, manevi tecrübelere ve bireysel gelişime hayat boyu tanıklık edilmesini de sağlıyordu. İster sıradan ister sıra dışı olsun, Osmanlıların dünyalarını nasıl algıladıklarını öğrenmek isteyen modern tarihçiler için böylesi ayrıntılar, bireysellikleri tespit etmede ve bu bireylerin, çevrelerinde neleri olağan, mühim ve hatırlamaya değer bulduklarına dair bir şeyler söyleyebilmekte tarifsiz bir olanak sunuyor. Zihniyet tarihiyle ilgilenen Osmanlı araştırmacılarının benzer merakları olan Batı Avrupa tarihçilerini, ellerinde bulunan Engizisyon mahkemeleri kayıtları nedeniyle kıskandıkları bilinen bir gerçek. Bizde Engizisyon mahkemeleri yoksa da eldeki malzemeyi aynı sonuçlar için olmasa bile aynı amaçlar ışığında kullanmak çokça mümkün. Şurası kesin ki Engizisyon mahkemelerinden kalan kayıtların en dikkat çekici özelliklerinden birisi, bu belgelerin, yazılı ifadelerini bırakmak istemeyen ya da bırakamayacak durumda olan şüpheli bireylerin hayatlarını aydınlatabiliyor oluşudur. Osmanlı kâtiplerinde ise onların kişisel hatıralarını kaleme almalarını mümkün kılan şeyler, kendi imtiyazlı sosyal konumları, okuryazarlıkları ve okuma-yazma araçlarına olan erişimleriydi. Bu belgelerin cazibesi ve değeri, söylediklerinin sıradanlığında gizlidir.

Yukarıda özetlenen ilk mecmua, büyük oranda, sarayda görev almış bir müneccimin kaynak kitaplar ve yıllık ya da daha sık raporlar hazırlarken kullandığı örnek tablolar gibi işiyle ilgili malzemelerinden oluşuyor, ki bunlar, yalnızca üslup ve içeriğin nasıl oluşturulduğunu göstermekle kalmıyor, aynı zamanda 16. yüzyıl ortalarında saray içinde yankı bulan meselelere de parmak basıyor. Sultanın sağlık durumuyla ilgili olanından başka, İslamın Hıristiyanlık karşısındaki durumu, saraydan görüldüğü şekliyle devletin içinde bulunduğu koşullar ve toplumsal tabakaların (vezirler, valiler, diğer ümera mensupları, bürokratlar, ulema, tüccar, çiftçiler ile imparatorluğun kırsal ve kent hayatının diğer sakinleri) birbirleriyle etkileşimi, üzerinde durulması gerekli görülmüş konulardı.

İkinci mecmuayı değerlendirmek biraz daha zor, zira bunun yekpare ciltlendiği hususu tam olarak belli değil. Yine de bu mecmua, divanıhümayunda çalışan ve elinin altındaki müsvedde kâğıtları kendi ziyaretlerinin ve maceralarının kaydını tutmak için kullanan isimsiz bir kâtibin yazdıkları ile 16. yüzyılda saray halkını meşgul etmiş astrolojik materyal yığınının bir araya gelmesinden teşekkül ediyor. Kehanetler içeren risalelerle beraber ciltlenmiş bu farklı parçalardan müteşekkil mecmua, muhtemelen daha kapsamlı başka bir şeyin cüzüydü. Elimizde kalan kısım başka türlü isimsiz kalan bir Osmanlı bireyinin kariyerindeki önemli olayları günümüze taşıyor: Nahcivan Seferine katılması, hac vazifesini yerine getirmesi, İstanbul'daki evinden uzaktayken aldığı meşakkatli ve sıradan görevler ve bütün bunlarla meşgulken gördüğü garip, hatta sıkıntı veren rüyalar. Rüyalarında, babası ve babasının yaşarkenki ibadet eksikliğinin rol aldığı daha özel hayatıyla, kendisinin kapıcıbaşının gıyabında protokollere uymaksızın terfi ettirildiği mesleki hayatı gibi yaşamının çeşitli önemli yönleri yeniden vücut buluyor.

Üçüncü ve son mecmua, muhtemelen gençlik ile orta yaşlarının arasında bir yaşta bulunan ve rüyalarındaki karakterlerden hareketle yüksek zümrelere yakınlığı olan ayrıcalıklı bir Osmanlı bürokratının zengin bir portresini çiziyor. Varlıklı ve muteber bir ailenin çocuğu olan öznemiz –ki bunu babasıyla ilgili rüyasından ve ailenin sahip olduğu mülklerden çıkarmak mümkün– nispeten genç bir yaşta, muhtemelen maaşsız bir çırak olarak, aile bağlantılarının da yardımıyla, büyümekte olan kalemiye hizmetine

girmişti. 1540'ların sonuyla 1550'lerin başlarında kariyerinde ilerlemeyi ve refaha kavuşmayı ümit edebilirdi. Kendi düşlerinde (ve başkalarının rüyalarında) o, meleklerin sevgilisiydi. Onunla şifreli yazışmalarla irtibat kuran ve yatak odasını paylaşan Rüstem Paşa'nın (ö. 1561) himayesi altındaydı. Kaderinin, yukarıda bahsedilen ilk kâtibin de katılmış olduğu 1553 Nahcivan Seferi sırasında öldürülmesine kadar Şehzade Mustafa'nın kaderine bağlı olduğunu hissediyordu ya da böyle olmasını umuyordu. Bu arada İstanbul'daki kültürel ve entelektüel faaliyetleri takip ediyor, Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden sonra mesleki terakkisinin devamı için umutlarını Şehzade Selim'e ve özellikle Nişancı Celâlzâde'ye (ö. 1567) bağlıyordu. İstanbul'da olduğu 965 (1557) senesinde, payitahtta olan doğal afetler ve siyasi olaylara gösterdiği dikkatten çıkartılabildiği kadarıyla, babası ölmüş ve oğlu doğmuştu. Bu olayların manevi hayatı ve olgunlaşması yönünde önemli bir tesire sahip olduğunun farkında gibiydi, zira bu dönemdeki oldukça hususi ve ailevi olan rüyalarında, 1553'ten önce gördüğü rüyaları dolduran kalabalık kişi kadrosu pek bulunmuyordu. Her halükârda, hayırlı rüyaların gerçeğe dönüşmesi için beslediği umutları –ki bunlar çoğunlukla, sarayın içinde ya da çevresinde yüksek bir mevki sahibi olmaya işaret ediyordu– son kertede muhtemelen hemen gerçekleşmedi. Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarında (1557'den sonra) Celâlzâde artık nişancı değildi. Kâtibimiz de rüya kayıtlarının son bulduğu Bağdat'ın nispeten durgun sularında birkaç yıl görevlendirilmekle yetinmek zorunda kalmıştı.

Bu rüya kayıtları, adı bilinmeyen bürokratların mesleki ve şahsi biyografilerine dair ipuçlarından fazlasını sunuyor. Bu kayıtlar, genel olarak, "sıradan" Osmanlı okumuşlarının, astrolojik ya da düşsel unsurlar gibi tabii olguların bireysel ve toplumsal tarihlerin akışına dair gelecekten haber verme gücü olduğuna yürekten inandıklarını gösteriyor. Bu bakımdan, özellikle hicri binyıl dönümünün yaklaştığı ve III. Murad'ı ölüme götüren hastalığın yaşandığı yıllarda sarayda gizemcilik ve rüya tabiriyle fazla alakadar olunduğu gibi görece iyi bilinen olgular[8] daha az istisnai görünüyor. Özellikle son rüya kaydı, rüya anlatmanın insanlar arasında

8 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli: 1541-1600*, Princeton, 1986, s. 151-2; *Aydın ve Bürokrat*, s. 237-9.

ne denli yaygın bir söylem aracı olduğunu gösteriyor. Rüya gören öznemizin gece deneyimleri, nesnelerin, sayıların, kişilerin ve diğer öğelerin birbiri arasındaki ilişkilerin belirlediği bir mantık silsilesi içinde başkalarının rüyalarına bağlanıyordu. Dolayısıyla bu ortak unsurların, öznemizin yakın ilişki içinde olduğu diğer insanların rüyalarında birbirine eklemlenmesi, daha büyük bir kehanetvarî öneme sahipti. Başka bir deyişle rüyalar sırf öznel deneyimler değil, kaderleri birbirlerine bağlı olan insanlarca bu düşler vasıtasıyla paylaşılan, bugünle ve gelecekle ilgili haberlerdi. Bu nedenle rüyaları müzakere etmek ve onların dikkat çekici ortaklıklarını ortaya koymak ("Ben de rüyamda nar/beyaz atlar/üç tane kamış gibi nesne gördüm" minvalinde), muhtemelen ev içinde ya da dairede süre giden sohbetlerin mutat unsurlarıydı.[9]

Buradaki rüyalar, rüyaların kahramanı olan öznenin rüya tabiri literatürüne aşina olduğunu da kesin olarak gösteriyor. Kendisinin ve diğerlerinin kıyafetlerinin ne renk olduğuna gösterdiği dikkat buna delalet eden örneklerden yalnızca biri. Yine de bu rüyaların, türün belli başlı eserlerine vakıf bir okuyucu kitlesi için yazılmış edebi değeri haiz eserler olduğunu söylemek bir hayli güç. Lakin şurası kesin ki günlük rüya değiş tokuşunda, yazılan her rüya aynı zamanda karşıdan da cevaben bir rüya takdim edilmesi beklentisiyle kaleme alınıyordu. Bunlar daha ziyade şahsi tahayyülleri yansıtıp yakın dostlarla paylaşmak için muhafaza edilmiş kişisel deneyimlerdi. Bu bağlamda bahsi geçen rüyaların otantik olup olmadığı sorusu –ki ortaçağ ve kısmen de erken modern dönem rüya anlatılarına[10] dair günümüz tarihyazımını en çok meşgul eden sorulardan biridir– önemini yitiriyor. Bu rüyaların yalnızca içerdiği yoğun şahsi ayrıntılar değil,

9 Bkz: Robert Dankoff, *The intimate life of an Ottoman statesman,* Albany, 1991, s. 16. Aynı eserde Dankoff'un, rüyaların İslami bağlamdaki yerine dair yapılmış çalışmalar üzerine yazdığı değerlendirme de bulunabilir, s. 20, dipnot 55.

10 Konu hakkında Dankoff'a ilaveten bkz: Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* (1989), s. 121-150; aynı yazar, "Mütereddit bir mutasavvıf: Üsküplü Asiye Hatun'un rüya defteri 1641-1643," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı* 5 (1992), s. 168-222; Richard Kagan, *Lucrecia's dreams: politics in sixteenth-century Spain,* Berkeley & Los Angeles, 1990; Steven F. Kruger, *Dreaming in the middle ages,* New York, 1992. Bu son kitap hakkında yazılmış bir değerlendirme yazısı için bkz: Marcia L. Colish, *American Historical Review* 98/4 (1993), s. 1220-21.

aynı zamanda kaydedilme biçimleri de bunların Freud-sonrası dönemdeki modern versiyonlarından daha sahte olmadığını gösteriyor.

Son olarak elimizdeki bu malzeme kültürel olarak büyük öneme sahip bir noktaya, okuryazarlık hallerinin gelişimine işaret ediyor. Ki bunun içinde konuşma diliyle yazılan eserlerin artışı, okuryazar nüfus oranının büyümesi ve kalem ile kâğıda erişimin kolaylaşması gibi unsurlar sayılabilir. Bu gelişmeler erken modern dönemde Batı Avrupa'daki kültürel değişimin olduğu kadar matbaanın henüz pek nüfuz edemediği Doğu Akdeniz'deki kültürel değişimin de önemli bir özelliğiydi. Şahsi anlatıları kaleme almak için gerekli olan potansiyel, kaynak ve kişisel dürtü, yalnızca Mustafa Âli ya da Evliya Çelebi'de yoktu. Daha sıradan Osmanlı fertleri de kendi mazilerini hatırlamak ve kendi geçmişlerini inşa etmek için maddi imkânlara ve gerekli temayüllere sahipti. Bu sayede, şahsi yaşamlarıyla toplumsal hayatları arasındaki umut vaat eden ahengi de umutsuzluğa sürükleyen didişmeyi de not ederek kişisel taraflarını kamusal kimlikleriyle mezcedebiliyorlardı. Yalnızca hatıraların kendisi değil, aynı zamanda bu hususi mazileri kaydedebilme ve muhafaza edebilme becerisi, bu bireyin yaşadığı toplum içinde tarihselleşebilmesini olanaklı kılıyordu.

Çeviri: Ahmet Tunç Şen

Üçüncü Makale

SARAYDAKİ KÂHİN: REMMAL HAYDAR VE SULTAN SÜLEYMAN

Aşk-ı câmın nûş eden bir nice bed-nâmîleriz
Hûblar tasvîrini dilde yazar nâmîleriz
Derdi tek kudret bilür bir nice ummânîleriz
Lâübâlî pâk-meşrep biz Süleymânîleriz

Çünkü su üzre urulmuştur binâsı âlemin
Fikrini devşir nazar kıl hâli nolmuştur Cem'in
Çün devâsı aşk u işrettir Muhibbî her gamın
Lâübâlî pâk-meşreb biz Süleymânîleriz[1]

Kanuni Sultan Süleyman'ın Divanından seçme şiirler çevirisinde Talat Halman bu dizelerle başlayıp biten şiire de yer verirken –her zamanki kıvrak zekâsı ve kavrayışıyla– şiirin olağandışı niteliğine şöyle dikkat çeker:

> Bu şiir gerek özü, gerek tonu açısından Sultan Süleyman'ın neredeyse bütün şiirlerinden çok farklıdır. Süleyman burada haklı bir gururla ya da belki şaka yollu olarak kendi adıyla bir cemaat kurar: Süleymaniler. [...] Bu arada Süleyman adının Türkçede Hz. Süleyman'ı da çağrıştırdığı akılda tutulmalıdır.
>
> Son dörtlükte adı anılan Cem [Cemşid], kadehinden dünyanın yedi bölgesinin [*heft keşvar*] görüldüğü efsanevi Pers kralıdır. Efsaneye göre Cem'in kadehi, Süleyman'ın mührünün yerini almıştır.[2]

Vazgeçilmez yazma kaynaklarını bana açtıkları için Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi yetkililerine (Nevzat Kaya, Filiz Çağman ve Ülkü Altındağ), İstanbul Üniversitesi, Bibliothèque Nationale de France, Berlin Preussische Staatsbibliothek, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi ve St. Louis Üniversitesi Knights of Columbus Vatikan Koleksiyonu yetkililerine her zamanki teşekkürlerimi sunarım. Cornell Fleischer

1 Talat S. Halman, *Süleyman the Magnificent Poet*, İstanbul, Dost, 1987, s. 53-54.
2 Halman, *Süleyman*, s. 84.

Aslında Halman'ın padişahın görkemli sarayı için kullandığı derviş dergâhı ve "mezheb" cemaati imgesi son derece uygundur. Süleyman gerçekten de peygamber adaşı gibi, görünür ve görünmez dünya (zahiri ve batıni âlem) üzerinde evrensel hükümdarlık kurma düşüncesindeydi. Mistik bir cemaatin önderi olmak, Süleyman'ın özellikle Kutsal Roma İmparatoru V. Karl'ın ve Safevi Şahı İsmail'in güçlü rekabeti karşısında kurmayı amaçladığı aşkın egemenlik açısından Hz. Süleyman'ın, İskender'in, Romalıların, Abbasilerin ve Cengizî Moğolların geçmişteki imparatorlukları kadar kudretli bir evrensel iktidar modeliydi. Süleyman'ın eskatolojik fatih imajını nasıl ve neden geliştirdiğini bir başka makalemde ele almıştım.[3] Bu yazımı onun saray yaşamının Talat Halman'ın da değindiği gizli kalmış yönünden belirli bir boyutu, bugüne kadar pek (ya da aslında hiç) göze çarpmamış bir kimse üzerinden kısaca anlatmaya ayıracağım. Bu kişi Süleyman'ın remilcisi ve kâhini Haydar'dır. Ama Remmal Haydar'ın önemini anlamak için önce 16. yüzyıldan 13. yüzyıl başlarına kadar hem gerçek hem sanal bir yolculuğa çıkıp geri dönmemiz gerekir.

Barbara Flemming, Mevlana İsa ve onun *Câmi'ü'l-Meknûnât* adlı yapıtı üzerine yaptığı çalışmalarında Süleyman'ın çağdaşlarından birinin ona eskatolojik rolünden kaynaklanan kutsal bir kimlik atfettiğine ilk kez dikkat çekmişti. Mevlana İsa'nın metninde Sultan Süleyman'ın ya mehdi ya da mehdinin dünyayı fetheden seraskeri olarak ahir zamanın hükümdarı, sahib-kıran (sözcük anlamıyla uğurlu kavuşumun efendisi)[4] olduğu ve

3 Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, haz. Gilles Veinstein, Paris, La Documentation Française, 1992, s. 159-177 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni: Sultan Süleyman Döneminde İmparatorluk İmgesinin Oluşturulması").

4 Timurluların herhalde Cengiz'in meşruiyetini açıkça çiğnemeden Timur'un dünya fatihi olarak yazgısını anmak için kullandıkları unvan, 16. yüzyılın ikinci yarısında savaşta yenilmemiş evrensel hükümdar anlamıyla hâlâ hatırlanmaktaydı. Bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 279-280; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, Ankara, 2021 s. 420-422. 16. yüzyıl dönümünden kısa bir süre önce sahib-kıran bölgedeki bütün Müslüman imparatorluklarda büyük rağbet görmeye başladı ve yüzyılın hiç değilse ilk yarısında her yerde eskatolojik anlam taşır hale geldi. Ayrıntılı kanıtları, yayınlamayı planladığım *A Mediterranean Apocalypse: Imperialism and Prophecy*, 1453-1550 adlı kitabımda yer almaktadır. Özbek Şeybânî Han'ın sahib-kıranlık iddiaları için bkz. Andras J. E. Bodrogligeti, "Yasavi Ideology in Muhammad Shaybani Khan's Vision of an Uzbek Islamic Empire," *Journal of Turkish Studies* (*Annemarie Schimmel Festschrift*), haz. Maria Subtelny, Cilt 18 (1994), s. 41-58 içinde s.42; Memluk Sul-

bozulmuş dinden arındırıldıktan sonra mehdinin hüküm süreceği binyıl imparatorluğunu kurmak için ilahi inayete erişmiş bulunduğu belirtilir.[5] Sahib-kıran bir dizi kimliği benliğinde toplar ve bu kimliklerin işaretleri yalnızca Süleyman'ın benzeri görülmemiş dünyevi başarılarında değil, bunların kronolojik, astrolojik ve kehanete ilişkin kanıtlarla birleşmesinde de (kıran) ortaya çıkar. Buna göre:

1) Dini yenileyecek olan müceddid hicri 960'a kadar (1552/1553) gelmiş olacak, o yıl Jüpiter ile Satürn'ün Balık burcunda Hz. Muhammed zamanından bu yana dördüncü büyük kavuşumu gerçekleşecektir.
2) Sahib-kıran terimi, büyük kavuşumla (ve 960 yılda bir gerçekleşen Büyük Yıl'ın tamamlanmasıyla) eşzamanlı olarak tek bir gerçek arındırılmış dinin egemenliğini başlatacak evrensel hükümdarı anlatır. Hızır'ın gittikçe daha çok görünür olması, camilerin çoğalması ve Sultan Süleyman döneminde görülen başka olgular hep ahir zamanın yaklaştığına ve tarihin sona erdiğine işaret eder.
3) Süleyman büyük olasılıkla otuzuncu ve sonuncu kutbü'l-aktabdır. Hz. Muhammed zamanından beri her biri bir çağda dünyanın gizli ruhani hükümdarı (evrenin kutupları) olmuş yirmi dokuz eren vardır. Böylece Süleyman, mehdi-hükümdar

tanı Kayıtbay'ın gene sahib-kıranlık (ve "kendi çağında dünya mehdiliği") iddiaları konusunda bkz. İbn Bali, *Hikmet-name*, Bibliothèque Nationale de France suppl. turc 602, 6b-7a (yazılışı hicri 893 [1488]) ve Uzun Firdevsi'nin II. Bayezid için sahib-kıran unvanını kullandığı yapıtı *Süleyman-nâme*, Cilt. 75, Bibliothèque Nationale de France supp. turc 1293, 2b. Burada belirtilen bütün örneklerde sahib-kıran aynı zamanda İskender'le de özdeşleştirilir ve kehanete göre İslami çağın sonunda geleceği bildirilen İskender-i Zülkarneyn olarak anılır.

5 Barbara Flemming, "Sahib-kıran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans," *Between the Danube and the Caucasus* içinde, haz. György Kara, Budapeşte: Akademiai Kiado, 1987, s. 43-62; Fleischer, "Lawgiver," s. 164-166 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni). Mesih'in yalnızca Hz. İsa mı olabileceği (güçlü bir araştırma geleneği "Hz. İsa'dan başka mehdi yoktur" görüşünde ısrarcıydı), yoksa Hz. İsa ve Mehdi'nin mesh edilmiş kurtarıcı ikilisi olarak Deccal'i yenecek ve dünyayı arındıracak mı olduğu tartışma konusuydu. 16. yüzyıl başlarında dolaşan kehanet gelenekleri ikinci görüşe yakındı. Konuyla ilgili olarak bkz. Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, İngilizce çev. Franz Rosenthal, 3 cilt, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1980, Cilt 2, s. 184-186, 195.

niteliğine uygun olarak dünyevi ve ruhani otoriteyi birleştirecektir.[6] Son olarak,

4) Kehanetlere, astroloji ve dünyaya ilişkin bu olayların bir yanda Sultan Süleyman'ın olağanüstü siyasal ve ekonomik gücüyle, öbür yanda da hicri 1000. yılın yaklaşmasıyla bağlantılı olarak dizilmesi padişahın eskatolojik rolünün, dolayısıyla da kutsal ve mehdi kimliğinin reddedilemez kanıtını oluşturur.

Mevlana İsa'yı Süleyman'ın saltanatına ayırdığı (ve 1529 ile 1543 arasında üç farklı nüsha olarak yazdığı) tarihini kendi padişahı ile V. Karl arasında sahib-kıran ya da son imparator[7] olarak kabul edilme mücadelesi çerçevesinde ele almaya zorlayan kehanet inancı, kıyıda köşede kalmış bir taşra kadısının takıntısı olmaktan çok uzaktı. Osmanlı korumasında gerçekleşecek binyıl inancının en az yaklaşık 1550'ye kadar saray çevrelerinde almış yürümüş olduğunun güçlü işaretleri aynı dönemden kalma başka metinlerde ve efemerada da görülür.[8]

Osmanlı hanedanının yeni imajının dayandığı kehanet içerikli temel metin (*Urtext*) Abdurrahman el-Bistâmî'nin (ö. 1454) *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı yapıtıydı. Arapça bir kehanet metinleri derlemesi olan *Miftâh*, Antakya kökenli ünlü ve ulum-ı garibe meraklısı çok yönlü bir alimin ürünüydü.[9] Sağlığında harfler ve isimler ilmini (ilm-i hurûf ve'l-esmâ) uygulaması, sistemleştirmesi ve yaygınlaştırmasıyla tanınan Bistâmî, ömrünün

6 Şair Uzun Firdevsi daha önce II. Bayezid'in kutbü'l-aktab olduğunu dönemin kıyamet imgeleriyle dolu *Kutb-nâme* (haz. İbrahim Olgun ve İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1980) adlı yapıtında ileri sürmüştü, s. 29-62.

7 Mevlana İsa'nın anlatısı, Osmanlı mehdi imgelerinin İkinci Charlemagne kehaneti olarak çok yakınında (15. ve 16. yüzyılda Batı Avrupa'da) dolaşımda bulunan Hıristiyan Son Roma/Dünya İmparatoru efsanesinin önemli öğelerini içerdiğini ortaya koyar. Bu konuda bkz. örneğin Paul J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley, California, University of California Press, 1985; Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1969; Robert E. Lerner, *The Powers of Prophecy*, Berkeley, California, University of California Press, 1983.

8 Fleischer, "Lawgiver," s. 168-170 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni").

9 Hamid Algar, "Beṣṭāmī," *Encyclopaedia Iranica*, Cilt 4, s. 182-183; özellikle ona yağdırılan övgüler için bkz. Taşköprîzâde, *Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mânîye fi-'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniye*, haz. Ahmed Subhi Fırat, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 46-47 ve Mecdî, *Tercüme-i Şakâ'ik*, İstanbul, Matbaa-i Amire, s. 67-69.

sonuna geldiğinde artık "ahir zaman şeyleri" konusunda öylesine kesin bir otorite haline gelmişti ki Yazıcızade Ahmed Bican'a atfedilen *Dürr-i Meknûn* adlı Türkçe ansiklopedik çalışmanın eskatolojiye ilişkin bölümlerinde anılmaktaydı.[10] Bistâmî'nin *Miftâh*'ı tümüyle ya da bir bölümüyle pek çok yazmada yer almışsa ve kendisi de bibliyografik yaşamöyküsünde 1440'a kadar iki versiyonunu tamamlamış olduğunu belirtse de, kitap 16. yüzyılın başlarından önce yaygın olarak kopyalanmamıştı.[11] Yavuz Sultan Selim'in Anadolu, Suriye, Filistin ve en önemlisi Mısır fetihleriyle imparatorluk sınırlarını bir kat genişletmesinin hemen ardından Süleyman'ın Osmanlı tahtına çıkması ise anlaşılan *Miftâh*'ı çok okunur hale getirdi.[12] I. François'nın Elçisi Jean de la Forêt'nin ünlü (ya da kötü ünlü) Fransız-Osmanlı ittifakını tamamlamak amacıyla yaptığı İstanbul yolculuğunda ona eşlik eden Guillaume Postel, *Miftâh*'ın 1535'te artık tılsımlı bir güce kavuşmuş olduğuna tanıklık eder. Ünlü bir Doğubilimci olmanın yanı sıra kıyamet merakıyla da tanınan Postel, ileride tarif ettiği ve İslamın Hıristiyan Sarı İnsanlar (Beni Asfar/Banu el-asfar) tarafından yok edileceğinin bildirildiği bir kehanet kitabına Türklerin neredeyse Kuran kadar saygı gösterdiğini anlatır. Daha sonra Postel bir Osmanlı vezirinin kitabı (metni gizli tutmak isteyen meslektaşlarının engellemelerine karşın) silah gösterir gibi tuttuğunu görmüştü. Vezir, De la Forêt'yi bir müttefik adayının değil, Osmanlıları yok etmeyi amaçlayan o sarı halkın düşman kralının elçisi olarak paylıyor, Fransa Krallığı armasındaki zambak (*fleur-de-lys*), vezirin

10 Laban Kaptein, *Eintijd en Antichrist (Ad-Dağğal) in de Islam: Eschatologie bij Ahmed Bican († ca. 1466)*, Leiden, Onderzoekinstituut CNWS, 1997.

11 *Dürret tâcü'l-resâ'il*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 4905.

12 Berlin, İstanbul, Paris ve Leiden'de incelediğim yirmi beş yazmanın on dördü kesinlikle 16. yüzyıl tarihlidir ve altısı Süleyman'ın saltanatının ilk yirmi yılına tarihlenmiştir; öbürlerinden bir bölümü de aynı döneme tarihlenen özgün yazmalara dayanmaktadır. *Miftâh* en az 17. yüzyıla kadar Topkapı Sarayı'nda hanedanın bir tür gizli aile tarihi olarak kaldı. 16. yüzyıl sonlarında Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa metnin Osmanlı Türkçesine bir çeviri/özetini ısmarladı. Zengin tasvirlerle dolu yazmada kıyamet olayları betimlemeleri ve kendilerine özgü rolleriyle Sultan Selim ve Sultan Süleyman portreleri yer aldı (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 373, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar 6624). Arapça aslından kopya edilen Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye 1060 kesinlikle saray kaynaklıdır ve tasvir için bırakılmış pek çok boşluk içerir. Bu boşluklarda nakkaşlar için çoğu hanedanın tarihinden olmak üzere resmedilecek sahnelere ilişkin ayrıntılı talimatlara yer verilmiştir. Bu tarihsiz yazmada, eserin III. Murad ya da onun oğlu ve Osmanlıca çevirinin de kendisi için üretildiği III. Mehmed döneminde başladığını gösteren güçlü iç kanıtlar vardır.

saptadığı –bu arada Postel'in de inandığı– bu kimliği perçinliyordu.[13] Söz konusu kitap hiç kuşkusuz *Miftâh*'tı.

Bistâmî'nin derlemesi 15. yüzyıl başlarında Memluk topraklarında dolaşımda bulunan ve genellikle Mısır'ın nihai fethini ahir zaman alametleriyle ilişkilendiren kehanetlerden (melahim) bir seçme niteliğindedir. Yapıtı oluşturan sekiz ana bölümden ikisi Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 1240) atfedilmiştir. Zaten Bistâmî birçok yapıtında İbnü'l-Arabî'yi bir otorite, özellikle de en az altıncı imam Cafer es-Sadık'ın ölümünden sonra görünür dünyada bilinmez olan eski kehanet bilgeliğini ilham yoluyla yeniden keşfeden kişi olarak anar. Bistâmî'nin harfler ve isimler temelindeki batıni ilimleri uygulayıp açıklayarak eriştiği hikmet budur ve Bistâmî'ye göre bu hikmet, mutasavvıfların vardığı evren anlayışıyla kusursuz uyum içindedir. Bistâmî'nin toplumsal çözümlemesinde huruf ilminin soylu uygulayıcıları (sadat-ı harfiyye) ile tasavvuf yolcuları (sadat-ı sufiyye) birbirine koşuttur; ikincisi ilham yoluyla, ilki ise ilmi uygulama yoluyla ilahi bilgeliğe erişir.[14]

Burada konumuzla ilgili olan nokta, *Miftâh*'ta Osmanlı hanedanı adına sözcük düzeyinde az sayıda gönderme bulunmasıdır (Topkapı Sarayı Müzesi Revan koleksiyonu 1697 numaralı nüshada altı kez). Bunlardan biri, Muvahhidler Hükümdarı Mehdi İbn Tûmert'e atfedilen ve Osmanlı soyundan gelecek bir "Selim"in (sağlam, sağlıklı anlamında) haberini veren kehanettir. Geri kalanlar konuyla pek ilgili değildir, ama birkaçında Anadolu'da ve Ceziretülarab'da (Arabistan) Hıristiyan-Müslüman çatışmasının tartışıldığı yerlerde Haçlı Seferleri döneminde ortaya çıktığı açıkça

13 Guillaume Postel, *Le Thrésor des prophéties de l'univers*, haz. François Secret, Lahey, Martinus Nijhoff, 1969, s. 101-103. Bunlar son Roma imparatoruna ilişkin Bizans efsanesinin dönüştürülmüş Latin Hıristiyan biçiminde Danyal'ın kehaneti olarak belirtilen "sarı ırklar"dır. Sonraki Bizans topraklarında dolaşan Danyal'ın kehanetinde sarı ırklar, son Roma imparatorunun Müslüman saldırılarına karşı müttefikleridir. Bkz. Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo*, haz. Enrico Morini, Roma, Istituto Palazzo Borromini, 1988, s. 40-110.

14 Adının doğum yerini değil, tarikat bağlantısını yansıttığı Bistâmî, genellikle kendini "[Bayezid-i] Bistâmî meşrepli, Hanefî mezhebinden Hurufi" olarak tanıtırdı. Onun hurufiliği, Fazlullah'ın hurufiliğiyle eş tutulmamalıdır; oysa bu konuda bazı araştırmacıların hataya düştüğü görülür (karş. Keptein, *Eintijd en Antichrist*, s. 56; Michel Balivet, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans*, İstanbul, İsis, 1995, s. 54). Bununla birlikte Anadolu'da Hanefi Sünnilik ile aşırı "Hurufiliğin" neredeyse eşzamanlı olarak yan yana ortaya çıkması kuşkusuz incelenmeye değerdir.

belli olan kehanetler bağlamında Osman, Selim ve Süleyman adları anılır.[15] Bununla birlikte, tam gelişmemiş denebilecek bu kehanet seçkisi (İbnü'l-Arabî'ye yakıştırılan risalelerden en azından *Sayhatü'l-bûm fî havâdisi'r-Rûm* adlı bir tanesi Bistâmî'nin kaleminden çıkmıştı ve ortamda dolaşan *İbnü'l-Arabî Melhamesi*[16] gibi Şeyhü'l-Ekber'e atfedilen bazı başka kehanet metinlerinin edebi biçimini de büyük olasılıkla gene o vermişti) Osmanlı mehdi imajının biçimlendirildiği temel metin olmuş, sonunda Mevlana İsa'nın *Câmi'ü'l-Meknûnât*'ında kesin ve açık ifadesini bulmuştu. Bistâmî'nin kendi özgeçmişindeki ifadesine karşın günümüze ulaşmış hiçbir *Miftâh* metninin güvenle 16. yüzyıl başlarından öncesine tarihlenememesi sorunu karmaşıklaştırır gibi görünmektedir.[17] Yapıtın yazara yanlışlıkla atfedilme olasılığını bir yana bırakırsak –ki bence ciddi bir sorun değildir– açıklanması gereken şey, *Miftâh*'ın kehanetlerle ilgili olduğu algısının Süleyman'ın saltanatının daha ilk yıllarından başlayarak birçok nüshasının üretilmesini tetiklemiş olmasıdır.

Bistâmî'nin metnini 16. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Doğu Akdeniz ortamına yerleştiren kritik noktalar şunlardır: 1) Ahir zaman olaylarını anlatmakla uğraşması; 2) Mısır'ın ve ikincil olarak da Roma'nın (Rumiyetü'l-Kübra) nihai fethinin kıyamet senaryosunun merkezinde yer alması ve Mısır'ı fethedecek Kuzey'in/Rum'un hükümdarı ile Roma'yı fethedecek Mehdi arasında yakınlık temelinde bağlantı kurması; 3) kehanetlerde otorite olarak sık sık İbnü'l-Arabî'yi anması ve 4) Bistâmî'nin Osmanlı okumuş çevrelerinde ulum-ı garibe uzmanlığıyla ünlü olması.

15 Öğrencim Mohammad Masad, 13. ve 14. yüzyıllarda İslam melhame geleneği ve Müslüman ile Hıristiyan siyasal kehanetleri arasındaki etkileşim konulu tezini şu sırada tamamlamaktadır. Yanlışlıkla İbnü'l-Arabî'ye yakıştırılmış metinlerle ilgili birçok gönderme ve değerlendirme için kendisine teşekkür borçluyum. *Miftâh*'ın yazma geleneğinin gelişimi konusunda kapsamlı bir çalışma gerekmektedir, çünkü benim incelediğim günümüze ulaşmış yazmalar bütününde önemli farklılıklar ve ara eklemeler vardır. Örneğin, Armand Abel tarafından incelenen ve "Changements politiques et littérature eschatologique dans le monde musulman" başlıklı makalede (*Studia Islamica*, Cilt 2, 1954, s. 23-43) Haçlı dönemine tarihlenen Bibliothèque Nationale malzemesi (Arabe 2669 gibi) gerçekte *Miftâh*'ın bir bölümünün yorumlarıdır. Aynı durum gene aynı yazarın "Un Ḥadīṯ sur la prise de Rome dans la tradition eschatologique de l'Islam"da (*Arabica*, Cilt 5, 1958, s. 1-14) ele aldığı metinler için de geçerlidir.

16 *İbnü'l-Arabî Melhamesi* birçok *Miftâh* yazmasında yer alır ve Bistâmî'nin doğduğu tarihten önce ya da o sıralarda yazan İbn Haldun tarafından doğrulanır (Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, Cilt 2, s. 224).

17 Benim saptadığım en eski tarihli nüsha, birçok başka eksik nüshayla metin bağlantıları bulunan, hicri 911 (1505/1506) tarihli Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 914'tür.

16. yüzyıl dönümü, kıyamet heyecanı ve kaygılarının Akdeniz'in tektanrılı toplumlarına sindiği, bu toplumların hem kendi içinde hem de aralarında kıyamet beklentisinin, çoğunlukla dinsel itikatların yazgısını binyıl imparatorluğunun kaçınılmaz kuruluşuna bağlayan canlı bir kehanet trafiğiyle körüklendiği bir dönemdi.[18] Yeni bir fatih aracılığıyla gelecek kargaşa ve kefaret 15. yüzyıl sonlarından başlayarak Müslüman ülkelerinde de Hıristiyan dünyasında olduğu kadar yakından beklenmekteydi.[19] Konumuz açısından daha açık bir ifadeyle, Yavuz Sultan Selim'in 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i yenmesi ve sonrasında Memluk Devleti'ni yıkarak Mısır ve Suriye'yi Osmanlı topraklarına katması, hemen ortamdaki siyasal kehanetlere bağlandı. Bu kehanet metinlerinin konuyla en yakından ilgili olanları, ileride hanedanın koruyucu evliyası haline gelecek İbnü'l-Arabî'ye atfediliyordu. Bunların başlıcaları, ahir zamanda Osmanlı hanedanının ortaya çıkışını haber veren *Şeceretü'n-Nu'mâniyye fi Devleti'l-Osmâniyye* ile *Şecere*'ye Sadreddin Konevî ve Halil bin Aybak es-Safedî'nin yazdığı düşünülen (ama muhtemelen yakıştırma olan) şerhler;[20] İbnü'l-Arabî'ye atfedilen bazı manzum kehanetler ve *Miftâh*'taki ilgi-

18 Fleischer, *Apocalypse* ve *Annales*'in mehdiliğe ayrılmış özel sayısında yayınlanacak makale. Barbara Flemming (bkz. "Sahib-kıran und Mahdi") Müslümanların 1453'te İkinci Roma'yı fethinin –Roma'yı almak Müslüman kehanet birikiminde Mehdi'ye özgü bir başarıydı– kıyamet beklentilerine yol açtığını ve yıllar geçip ahir zaman gelmeyince Müslüman Doğuda kaygılar yarattığını belirtir, çünkü Kudüs'ün restorasyonu Hıristiyanlık açısından neyse bu da Müslümanlık açısından odur. Kentin düşmesinin potansiyel eskatolojik önemi de Ortodoks ve Latin ayin bilincinde fazlasıyla yer tutar (karş. Pertusi, *Fine*). Benzer biçimde, Süleyman'ın ısrarla İtalya'ya yönelmesinde de Birinci Roma'yı fethederek kehaneti yerine getirme gereği rol oynamıştır.

19 Şah İsmail'in Tebriz'i fethinden hemen sonra halkı aşırı vergilendirmeye ya da Osmanlı tehdidine karşı potansiyel koruyucu olarak imajı konusunda bkz. Giovanni Ponte, "Attorno a Leonardo da Vinci: L'attesa popolare del Sofi Venezia e Firenze all'inizio del Cinquecento," *La Rassegra della Letterature Italiano*, Yıl 81, Seri vii, No. 1-2, 1977 içinde, s. 5-19; *Šah Ismā'īl I nei "Diarii" di Marin Sanudo*, haz. Biancamaria Scarcia Amoretti, Roma, Istituto per l'Oriente, 1979, Cilt 1 (1501-1509 yılları altında birçok atıf).

20 Denis Gril, "L'énigme de la *Šağara al-nu 'maniyya fi l-dawla al-'uthmāniyya*, attribuée à Ibn 'Arabī," *Les Traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople* içinde, haz. Benjamin Lellouch ve Stéphane Yerasimos, Paris, L'Harmattan, 1999, s. 133-152. Gril bu metinlerin Osmanlıların Mısır'ı fethinden daha geç tarihli ya da belki fetihle eşzamanlı olduğunu ileri sürer; bense söz konusu metinlerin on nüshasını incelemiş biri olarak bunların herhalde fetihten önce dolaşımda olduğu görüşündeyim, ama ne kadar önce olduğunu kestirmek zordur. Bunların kullanıldığı ufak tefek nesnelerin Selim'in Şam'a girmesinden önce görüldüğü kesindir. Gril, kendi kullandığı derlemenin mikrofişinde *Şecere*'nin yer aldığına işaret eder; benim incelediğim *Şecere*-Konevî-Safadî derlemesi yazmalarının (çoğu kez daha geç tarihli birçok bağlantılı metnin de eşlik ettiği) hiçbirinde –bir şekil ya da diyagram biçiminde olması beklenen– özgün "İbnü'l-Arabî" *Şecere*'si gibi bir metin yoktur. Bunda yalnızca göndermeler ve şerhlerde yer alan alıntılar vardır.

li Bistâmî-İbnü'l-Arabî bölümleri, özellikle de *Sayhatü'l-bûm* ve *İbnü'l-Arabî Melhamesi*'dir.[21] Burada son iki metnin 16. yüzyıl ortalarından kalma nüshalarının birçoğunda belirli kehanet ifadelerinin Selim'in ilerleme aşamalarıyla eşleştirildiği çok sayıda satır arası kaydın bulunduğunu söylemekle yetinelim (*Şecere*'nin ya da şerhlerinin 16. yüzyıl sonlarından önce hazırlandığı güvenilir olarak saptanabilen nüshaları bulunmamaktadır, ama Selim'in Şam'a girişi öncesinde ya da o dönemde üretildiği kesin olan bazı belgelerde bu metinlerin kimi bölümlerinden yararlanılmıştı). Örneğin, dabbetü'l-arzın hicri 926 (1520) yılı Şevval ayındaki ilk haykırışı Selim'in ölümünü simgelerken, Ramazan'daki ikinci haykırışı Süleyman'ın kısa süre önce tahta çıkışına övgüdür. *Şecere*'nin erken tarihli nüshalarının yokluğunda hiç değilse Selim'in Şam'a girdiği zaman hemen İbnü'l-Arabî'nin mezarını aradığı ve tamir ettirdiği yolundaki ünlü öykü delil gösterilebilir. *Şecere*'den alınmış görünen bu kehanete göre "Sin (Selim) Şın'a (Şam)'a girdiğinde Muhyiddin'in mezarı ortaya çıkacaktır." Burada "Sin" ahir zaman fatihiyle eş tutulmuştur. Kemalpaşazade (ö. 1534) gibi Osmanlı Sünni "ortodoksisinin" ilk mimarlarından olan önemli bir alim de Selim'in 1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ı fethini müjdeleyen olağanüstü "işaretler" üzerine bir risale yazmıştı.[22]

Burada kıyamet atmosferinin, zemini siyasal kehanetlerle pek iyi uyuşan önemli siyasal olayların ve incelenip yorumlanmayı bekleyen bir kehanet külliyatının mutlu buluşmasına tanık olmaktayız. Ama hâlâ yanıtlanması gereken iki soruyla karşı karşıyayız: Mısır'ın son fatihi ve kuzeyin Romalı hükümdarı olan Selim'den Osmanlı hanedanından çıkacağı müjdelenmiş sahib-kıran, kutbü'l-aktab (*axis mundi*) ve ahir zaman imparatoru olarak dünyevi ve ruhani hükümdarlığı kişiliğinde birleştiren oğluna bu kadar kısa bir süre (Süleyman'ın tahta çıkışından sonraki ilk on yıl) içinde nasıl varılabilir? Peki, Süleyman eskatolojik kimliğine inanmış mıydı ya da en azından Mevlana İsa'nın *Câmi'ü'l-Meknûnât*'ın son biçimini tamamladığı dönemde artık kesin ifadesini bulmuş olan o çok özel mesih/kutsal kişi

21 Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal 761, 132a-133b; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi 1506; Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 1817; Bibliothèque Nationale de France Arabe 2669, 163a; Bibliothèque Nationale de France Arabe 2665; Berlin Arabic 4219, 4220.
22 Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi, 3729/2, 136a-137b.

imajının Müslüman, Hıristiyan, Yahudi kitlelerin hepsine birden yansıtılmak üzere yaratılmasında rol oynamış mıydı?

Bu konudaki kesin kanıt, Süleyman'ın neredeyse bütün saltanatı boyunca sarayda etkinlik gösterdiği anlaşılan Remmal Haydar'dır.[23] Yazılarının işaret ettiği gibi Haydar siyasetle yakından ilgiliydi ve fırsat buldukça sultana hatırlattığı üzere, öylesine sırdaş bir danışmandı ki, günün ve geleceğin olaylarına ilişkin yazılı raporlarına uygunsuz kişiler erişmesin diye öngörülerini ve sezgilerini zaman zaman sözlü olarak iletmesi gerekiyordu. Bu konumda bir kişi olarak adının geçtiği ilk metin, daha önce Korfu kuşatmasında hazır bulunduğundan söz ettiği 1538 ile 1550 arasında yazılmış bir rapordur, ama daha erken bir tarihte bu konuma gelmiş olması daha olasıdır.[24] Haydar, kendi öngörme sanatının Danyal Peygamber remiline (reml-i Danyal-ı nebî) dayandığını ve bunun onu Süleyman'ın hicri 1000 yılına kadar yaşayacağına, yaşaması gerektiğine inandırdığını anlatır. Her çağın dünyevi ve ruhani olmak üzere ilahi takdirle belirlenmiş iki hükümdarı vardır (sahib-kıran ve sahib-zaman). Tarihte bu iki hükümdarlığın birleştiği son kişi Hz. Muhammed'dir; Süleyman ise çağın kutbü'l-aktabı olarak bir kez daha bu hükümdarlıkları kendinde birleştirmiştir. Onun bu kimliği de astrolojik, kronografik ve eskatolojik olarak uygundur, çünkü Süleyman, mehdinin gelişinden ve Hz. İsa'nın yeniden yeryüzüne inişinden hemen önce cihan hükümdarlığını ve İslamın evrensel zaferini gerçekleştirecek olan ahir zaman hükümdarıdır. Saltanatı asıl kıyametin gerçekleşeceği devr-i Kamer'in (Ay devri) sonuna ve Satürn çağının başlangıcına denk düşer. Ayrıca Süleyman görünmeyen erenler (ricalü'l-gayb) ordusundan destek almaktadır.

Topkapı Sarayı Kütüphanesinde kayıtlı remil konulu isimsiz bir başka risale[25] de yukarıda belirtilen belgedeki kimlik bilgisi temelinde gene açıkça Haydar'a aittir. Aslında epeyce uzun (54 varak) bir yıllık tahmin olan,

23 1569-70 tarihli bir saray masraf defteri (Kamil Kepeci 1767) Haydar'a ve çocuklarına yapılmış ödemelerin kaydını içerir. M. Tayyib Gökbilgin Tatarpazarı'nda 380 dönüm bağ bahçenin Sultan Süleyman tarafından "Remmal Haydar Beg olarak bilinen Menla Haydar Beg"e verildiğini, daha sonra II. Selim'in ve III. Murad'ın saltanatları sırasında Haydar'ın oğlu Ali'nin mülkü olarak onaylandığını belirtir (XV.-XVI *Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, Üçler, 1952, s. 502).

24 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 845/31.

25 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1697.

herhalde 1535 ilkbaharında yazılmış[26] bu yapıtta Süleyman'ın ikili kimliğinin ayrıntıları (henüz yalnızca seçkin kişilerin bildiği ruhani kimliği [sahib-zaman] vakti geldiğinde herkesçe bilinecektir) yoğun bir siyasal bağlam içinde açıklanır. Padişah o sırada Irakeyn Seferini tamamlamakta, I. François'yla görüşmelerde bulunmakta ve Hıristiyanların Tunus'a saldırı hazırlıklarından endişelenmektedir. Haydar, 4b numaralı sayfada padişahın ona verdiği İbnü'l-Arabî metinlerinin yanı sıra bazı başka kehanet parçalarının ve kronografik hesaplamaların da hep kendi çözümlemesini doğruladığından söz eder. Padişahın mesih kimliğinin ifadesinde gene padişahın kendi parmağının olduğu burada açıkça görülmektedir.

Kendi yazdıkları (ve onun ya da çocuklarının saraydan aldığı bağışlara ilişkin birkaç arşiv kaydı[27]) dışında Haydar biraz karanlıkta kalmış biri olsa da sarayda önemli bir kişi olduğuna işaret eden başka kanıtlar vardır. Anlaşılan şair Yahya Bey'le dostça ilişkileri vardı, çünkü Yahya Bey onu "Karaca Dağ ulusu Kara Haydar-ı remmal"[28] diye anar ve "Çingen Sancağını istediğini" belirtir.[29] "Varlığı kutsallık ışığıyla yıkanmış" bir remilciyle karşılaşmasına ilişkin uzun manzum anlatısında da büyük olasılıkla Haydar'dan söz etmektedir.[30] Yahya Bey'in Süleyman'a hitaben yazılmış şiirlerinin tam da Haydar'ın ve Mevlana İsa'nın padişahın eskatolojik kutsallığını açıklamada kullandığı imge ve sözcüklerle dolu olması dikkat çekicidir. Bu durum saray kaynaklı bir Süleymanî "kült"ün var olduğu düşüncesini destekler.[31] Rüstem Paşa'nın Şehzade Mustafa'yı karalama sürecindeki yalanlarından söz edilen 1550'lerin başlarından kalma bir şikâyet mektubunun, yaklaşık o tarihlerde şehzadenin sarayında görevlendirilmiş bulunan Haydar tarafından yazılmış olması çok olasıdır. Yazar mektubunda Safevi çevresinden bazı kişilerle ilişkilerinin sürmesine karşın kendi Sünni inancı ve Osmanlı duygudaşlığı

26 Varak 34b'de Erdelan Emiri Bige Bey'in Osmanlı egemenliğini tanımak üzere olduğu belirtilir.
27 Bkz. not 23.
28 Yahya Bey, *Divan*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977, s. 38.
29 Rumeli'de Çingene/Paşa Sancağı; bkz. Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, s. 383-384 ve *Ayn-Ali Risalesi*, İstanbul, hicri 1280, s. 42.
30 Yahya Bey, *Divan*, s. 101-105.
31 *Divan*'da yer alan çok sayıdaki örnekten ikisi şöyledir: *"Gün gibi feth eyledi mülk-i cihanı lutf ile/Kamil-i Hak Mehdi-yi sahib-kırandur haliya,"* s. 29; *"Mehdi-yi devran Süleyman-ı zamanumdur benim,"* s. 181.

nedeniyle Safevi sarayından kaçıp Osmanlılara sığındığını, Nişancı Celalzade Mustafa'yla dostluğunu, Celalzade ile kendinin, şimdi Rüstem Paşa ve hizbinin entrikaları nedeniyle önemini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalan rejimin önde gelen kişilerinden olduğunu açıkça anlatır.[32] Bir de 1538'de yayınlanmış bir Venedik kitapçığında padişahın yakın geçmişte tanık olunan doğaüstü bir olayı –İstanbul'un hemen dışında yaşanan semavi bir savaşı– açıklamak üzere topladığı bilgeler meclisi anlatılırken meclisin yorum istediği ilk kişinin "Caider" adlı biri olduğu ve bu kişinin olayı Osmanlıların imparatora karşı zaferi biçiminde yanlış yorumladığı belirtilir.[33] Söz konusu rapor sonuçta tümüyle hayali olsa da Venediklilerin sultanın sarayında kimin kim olduğunu iyi bildiklerini neredeyse kesin olarak göstermektedir.

Olağanüstü zengin son bir metin, dolaylı çıkarımları somutlaştırarak Haydar'ın kimliğine ve gerek padişaha yakınlığına gerekse padişahın imajının oluşturulmasındaki katkısına ışık tutar. Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532 numaralı nüshanın kolofonunda belirtildiğine göre, nüshada *Miftâh*'ın "Remmal Haydar'ın kölesi Halife tarafından hicri 943'te [1536/7]" kopya edilmiş bir bölüm (varak 1-44b) vardır. Varak 109 ile 187b arasında ise *Miftâh*'ın Şaban 927/Temmuz-Ağustos 1521'de Bursalı Mehmed bin Mehmed tarafından kopya edilen son bölümü yer alır. Bu iki metnin arasında kalan bölümde (45a-108b), Haydar'ın *Mir'âtü'l-kevneyn ve mübeyyin-i esrârü'l-hâfikeyn* adlı Farsça yapıtının, kölesi Muzaffer tarafından hicri 943'te (1536/7) yazılmış kopyası bulunur.

Miftâh'ın son bölümünün Haydar'ın elinde bulunduğu açıktır; metin padişahın mesih nitelikli kişiliğini doğrulayıcı (belki doğrudan Haydar tarafından eklenmiş) yoğun notlar ve Arapça metinden Farsçaya satır arası çeviriler içerir. Haydar daha sonra birinci bölümü kopya ettirmiş (bu bölümde de kenar notları vardır) ve padişaha hitaben Farsça bölümü yazarak burada yalnızca padişahın eskatolojik kimliğinin ayrıntılarını değil, kendi uzmanlığının kaynaklarını da açıklamıştı. Yazının dili Haydar'ın gerçekten (Safevi)

32 M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar," *Tarih Dergisi* 8 (1958), s. 11-50, Mektup 4, s. 38-43.

33 Marcel Bataillon, "Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au miliey du xvi siècle," *Venezia e l'oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, haz. Agostino Pertusi, Floransa, Sansoni, 1966, s. 451-469.

Azerbaycan'da Karacadağ (Karadağ) kökenli olduğu varsayımını kuvvetle destekler. Farsça yazmanın (kusursuz olmasa da) Haydar'a Türkçeden bile çok daha rahat geldiği görülür (Osmanlıca dil bilgisinin tam olmadığını göstermeye yetecek kadar yazım yanlışı vardır); ara sıra başvurduğu Arapçası ise yanlışlarla doludur. Gene de Haydar için üretilen ilk iki metin saraydaki atölyelere yakınlığına işaret eder, çünkü bunlar altın yaldız süslemelerle doludur.

Burada *Mir'ât*'ın ayrıntılarına değil, yalnızca konumuzla ilgili bazı önemli öğelerine değinebileceğim. Birincisi, Haydar kaynaklarını çok titiz ve sarih olarak gösterir; bunların başında Hz. Muhammed nübüvvetindeki son evliya (hatemü'l-evliyâ-yı Nübüvvet-i Muhammedîye) kabul edilen İbnü'l-Arabî'nin en sık anılan yapıtları olarak *Anka-yı Mugrib, Futûhât el-mekkiyye* ve *Kitabü'l-kıranat* gelmekte ve İbnü'l-Arabî (kendi yaşamöyküsü de eklenerek) yalnızca geçmişin, günün ve geleceğin kehanet bilgisini yeniden keşfeden değil, ahir zamanda Osmanlı zaferini de müjdeleyen kişi olarak tanımlanmaktadır. Haydar doğal olarak Bistâmî'nin, ayrıca Konevî'nin ve hatta neredeyse çağdaşı olan Suyûtî'nin (ö. 1505) yapıtlarına da atıfta bulunur.[34] İbnü'l-Arabî'nin koruyucu evliya olarak kutsal bir yer tutacağı yeni hanedan efsanesini Haydar'ın tek başına yarattığını söylemiyorum. Ama Haydar'a bakarak burada sözü edilen olağanüstü hızlı sürecin –Süleyman'ın kehanetlerle doğrulanmış ahir zaman hükümdarı olduğu anlayışının– Osmanlı sarayının ortasında sultanın rızası ve katılımıyla nasıl ifade bulduğunu canlı olarak görebiliriz. Belki de burada görülen, Süleymanîlerin ideolojik programının dile getirilişidir.

Son bir sorunun daha sorulması gerekir: Süleyman, kendinin son cihan padişahı, kutbü'l-aktab ve mehdi olarak gösterildiği yeni bir ideolojinin gerçekten merkezinde yer almışsa bu durum hem seçkin siyasetin pratik unsurlarıyla hem de Osmanlı hükümdarlarını Müslüman olarak Kutsal-Roma Germen İmparatoru V. Karl'dan, Sünni Müslüman olarak da aynı ölçüde mesihlik ve (belki daha da çok) erenlik özelliği taşıyan Safevi hanedanından ayıran toplumsal ve mezhepsel anlayışlarla nasıl bağdaşıyordu? Laleli

34 Buradaki gönderme Suyûtî'nin kıyametin hicri 10. yüzyılda geleceğine ilişkin hadislerin yaygın dolaşımda bulunmasına tepki olarak yazdığı risaleye olmalıdır. Bkz. Fleischer, "Lawgiver," s. 175, not 15 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni).

yazmasındaki geniş notlar ve Haydar'ın sarayda dolaşan kehanetlerin şifresini oluşturan gizemli kişileri ve ifadeleri somut olarak adlandırma vaadi başlı başına dikkate değerdir. Etkileyici bir örnek olarak *Miftâh*'ın son bölümünün sonuna doğru (varak 156a) yer alan bir ifade göze çarpmaktadır: *"Lâ-tagful 'an İbrahim li-ennehu şeytan racim"* (İbrahim'den gafil olmayın çünkü o recmedilmiş şeytandır).[35] Haydar yukarıda belirtilen raporlarının ilkinde İbrahim Paşa'dan doğacak kötülüğü geçmişte padişaha kendinin haber verdiğini hatırlatır. Söz konusu İbnü'l-Arabî-Bistâmî metnindeki bu özel ayrıntının Süleyman'ın saltanatının ilk döneminde metnin okurları için derin bir anlam taşıdığı açıktır. *Kitabü'l-kıranat*'tan alındığı belirtilen bir *Miftâh* parçasında da "Şeytan racim" bir başka kâtip tarafından "Sultan rahim" olarak düzeltilmiştir. (Günümüze ulaşmış nüsha 17. yüzyılda üretilmiş olmakla birlikte iç kanıtlar 16. yüzyıl başlarında hazırlanmış bir nüshadan kopyalandığını gösterir).[36] Bileşik metnin epeyce kesin üretim kronolojisi bu bağlamda son derece ilginç hale gelmektedir. Metnin Remmal Haydar için üretilmiş bölümleri neredeyse bütün iktidarı elinde tutan İbrahim Paşa'nın ani, gizemli idamından (14/15 Mart 1536) kısa bir süre sonrasına rastlar. Haydar olaydan yalnızca birkaç ay önce 17 Cemaziyülahir 942 Cuma gecesi (13 Aralık 1535) rüyasında gördüğü kutsal bir gencin (İbnü'l-Arabî'nin hayali?) ona kendi risalesini yazmasını emrettiğini söyler.[37] Cildin üçüncü bölümünün (yani, *Miftâh*'ın özgün halinin) sonuna doğru yer alan –ve bu dönemde eklendiği kesin olan– bir dizi belirsiz ifade tanımlanıp açıklanırken "İbrahim" sözcüğünün yanındaki *ve'l-mülk kad zâle ismuhu sâtir ve-resmuhu kâfir* ("Mülk yok olmuştur; adı kılıftır, şekli ve özü kâfirdir") ifadesinin yanında Farsça şunlar yazılıdır: *ya'ni bidîn ism-i şerîf mestûr geşte ammâ resm-i u pîş-i 'ulemâ Allah mersûm âmede* (Yani, bu şerefli isimle perdelenmişti, ama onun şekli ve aslı Allah'ın uleması tarafından bilinip kanıtlanmıştı).

Haydar tartışmalı sadrazamı saran saray entrikalarının sonuçta hangilerine katılmış olursa olsun, Venedik hayranı İbrahim'in ölümünün Süleyman'ın hükümdarlığının bileşenlerinin çok daha gelişkin ve fark edi-

35 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532, 156a.
36 Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 1817.
37 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532, 48a.

lir biçimde İslami (örneğin, son Mısır fatihinden daha da ayırt edici biçimde İslami) öğelerle ifadesinin olgunlaşmaya başladığı döneme rastlaması çarpıcıdır. Süleyman'ın saltanatının ilk yirmi yılının farklı kaynaklardan beslenen –ve padişahın emellerindeki aşkın evrenselliği görkemle ifade eden– eklektik kültür, İbrahim'in ölümünü izleyen on beş yıl içinde yerini Süleyman'ın âlem-penah (cihanın sığınağı) ya da din-penah (dinin sığınağı) olarak daha dengeli, daha az taşkın bir imajına bıraktı.[38] Süleyman'ın, öteki benliği İbrahim'i ansızın idam ettirmesinin saltanat tarihinde bir dönüm noktası olarak görüldüğü çağdaşlarının anlatılarıyla kanıtlanır. Hanedanın sarayda saklanan o kehanet tarihinde de olayın benzer biçimde değerlendirildiği *Miftâh*'ın tezhip edilmek üzere sarayda üretilmiş bir yazma nüshasından anlaşılmaktadır. Yazmada "İbrahim" dendikten sonra resim için boş yer bırakılarak "Bu mahalde [metin] Sultan Süleyman Han ve İbrahim Paşa'yı yad eder" talimatına yer verilmiştir.[39]

Konuyla ilgili olarak son bir derkenara değinmek gerekir. Farsça metnin bir noktasında Haydar, sahib-kıranın "tasavvuf tarikatlarıyla özdeşleştirilen ve çoğu Şiiliği yayan müfrit Kalenderilerin sözlerine önem vermediğini" ileri sürer.[40] Yazmayı okumakta olan kişi –belki de padişahın kendisi– büyük rahatlama içinde burada şöyle yazmıştır: "*Bihamdilillah sâhib-i kitâb tarîk-i Sünni muhibb-i çaryâr Ebubekir, Ömer, Osman, Ali ve cemî-i ashâb-ı resûlullah saliyallahu teâlâ olduğunu isbât itdi.*" (Allaha şükür, kitabın yazarı Sünnilik yoluna bağlı, Dört Dost'un –Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali– ve Resulullah'ın bütün sahabelerinin sevdiği olduğunu gösterdi.) Osmanlıların mesih inancının, aşırı uçtaki Safevilerin Şii inancıyla olan benzerliği, özellikle kökeni Safevi egemenliğindeki Azerbaycan'ın ortasına dayanan Remmal Haydar gibi birinin Osmanlılara kutsallık atfetme tasarısını dile getirdiği dönemde ya da buna yakın tarihlerde yaşayanların gözünden kaçmamıştı.

38 Fleischer, "Lawgiver," s. 173 (*padişâh-ı âlempenâh/dinpenâh*) (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni").

39 Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye 1060, 209b-210a; bkz. yukarıda not 12.

40 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532, 94b: *Ve i'timâd nanumâyand bar suhanân-i mardum-i kalandar-simât-i turukî-sifât ke aksar-i îşân az gulât-i şi'a-yi mutaşayyi'a and.*

Dördüncü Makale

GÖLGELERİN GÖLGELERİ: 1530'LARIN İSTANBUL'UNDA SİYASETTE KEHANET

Ottavia Niccoli'nin 1494-1530 arasında İtalya'da kıyamete ilişkin kehanetler, siyasal şiddet ve dinsel ve toplumsal sınırların yeniden tanımlanması arasındaki yakın ilişkiyi ele aldığı zarif çalışmasında ilgisini çeken bir konu

> VIII. Charles'ın işgalinden V. Karl'ınkine [Şarlken] kadar yaşanan *guerre horrende* [korkunç savaş] sırasında kehanetle ilgili gerginliklerin İtalya'nın çok geniş, ama sosyal ve kültürel olarak birbirinden farklı çevrelerinde olağanüstü yaygınlaşmasıdır. Bu tarihler önemlidir çünkü o yıllardaki siyasal istikrarsızlıkla açıkça bağlantılı görülen olgunun en azından kısmen yorumlanmasına olanak verir. Kehanet, Rönesans döneminde ve daha da çok ortaçağda iyi bilinen ve sık sık incelenmiş bir konudur. Oysa burada ortaya çıkan tablo hiç değilse kısmen yenidir: Dönemin siyasal ve dinsel olaylarıyla derin bağlantıları olan genelleşmiş bir kültür birçok farklı kanaldan epey yaygın hale getirilmişti. Bir başka deyişle bu Rönesans'ın farklı bir yönüydü.[1]

Aynı dönemlerde aynı olgu merkezi İslam dünyasının da aynı ölçüde yerleşik bir öğesini oluşturuyordu, ama Batı Avrupa'dan farklı olarak bu konunun ne ortaçağda ve erken modern dönemde Müslüman ağırlıklı yaşamın ortak bir özelliği olarak tek başına ilgi görebildiğini, ne de 1453'te İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesinden 16. yüzyılın ortasına kadar Akdeniz'in hem batı hem doğu kesimlerinde yaşanan büyük dönüşümleri aslında birbirine bağlayan bir tema olarak ele alındığını

1 Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy*, İngilizce çev. Lydia G. Cochrane, Princeton, 1990, s. xi.

belirtmekte yarar var.[2] Bu çalışmanın bir amacı, kehanet prizmasından bakmanın batılı Hıristiyan dünyası kadar İslam dünyasının da erken modern dönemini, özellikle 1520 ile kabaca 1550 arasında Kanuni Sulṭan Süleyman'ın saltanatıyla (1520-1566) biçimlenen "klasik" Osmanlı rejiminin kurulma ve sağlamlaştırılma sürecini anlamak açısından önemine işaret etmektir.

Daha iddiasız amacım, kıyamet coşkusu ve kehanet yazınının genç Sultan Süleyman'ın kişiliği ile erken dönem denemeleri ve başarıları çevresinde buluşup büyümesinin loş tarihini ortaya çıkarmak ve kehanetin, tümüyle iç içe geçmiş olduğu siyasal eylemi hem açıklama hem de harekete geçirme yönündeki belirgin etkisine ışık tutmaktır. Süleyman'ın, hasımları Habsburg (V. Karl) ve Safevi (Şah İsmail) hükümdarlarıyla zorlu rekabeti bağlamında binyıl imparatorluğunun (gerek Latin Hıristiyan gerek Osmanlı Müslüman sınırları içinde ve arasında) yaklaşma olasılığının gittikçe artan etkisiyle kehanet metinlerinin üretimi ve dolaşımı 1530'ların ortalarında doruğa ulaştı. V. Karl'ın Tunus'u ele geçirdiği, Osmanlıların Korfu'yu kuşattığı ve askeri olarak başarılı, ama siyasal olarak sarsıcı Irakeyn Seferine çıktığı o yıllarda Viyana, Paris ve İstanbul arasında yoğun diplomatik trafik yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşumunda son derece önemli olan bu dönemin bir kehanet tarihini –bir anlamda gerçekleşmiş olamayacak kadar fantastik görünen ama şöyle ya da böyle gerçekleşmiş olan şeylerin tarihini– üretme çabasında başlıca ipuçlarından biri, Sultan Süleyman'ın sarayında önemli bir siyasal aktör ve kıyamet kehaneti yorumcusu olan, bütün önemine ve padişaha uzun süreli yakınlığına karşın neredeyse bütün Osmanlı anlatı kaynaklarında ve tezkirelerinde herhalde kasıtlı olarak gözardı edilen Remmal Haydar'ın karanlık yaşamöyküsüdür.[3] Haydar'ın

2 Cornell Fleischer, "The Lawgiver as Messiah," *Soliman le magnifique et son temps* içinde, haz. Gilles Veinstein, Paris, La Documentation Française, 1992, s. 159-177 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni," s. ...-...) ve a.g.y., "Ottoman and Habsburg Empires in the Sixteenth Century: Is Translation Needed?" *Imperial Models in the Early Modern World, Part 2: Managing Difference in Early Modern Empires*, konferans bildirisi, UCLA, 9-10 Şubat 2007.

3 Haydar, farklı amaç ve yaklaşımdaki başka yazılarımın da konusudur: "Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman," *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, 2 cilt içinde, haz. Jayne Warner, Syracuse-İstanbul, 2001, s. 290-99 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin: Remmal Haydar ve Sultan Süleyman") ve "Saraydaki Kâhin," Topkapı Sarayı Müze Müdürlü-

öyküsü Osmanlı tarihinin uzun süreli gizemlerinden birine, Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve öteki benliği İbrahim Paşa'yı 1536'da birdenbire ve gizlice öldürtmesine bütünüyle açıklayıcı olmasa bile anlamlı bir ışık tutar. İbrahim Paşa'nın ölümüyle Süleyman, Osmanlı hanedanının meşruiyetini ve kendinin tek ve evrensel otorite kullanmak üzere ilahi iradeyle seçilmiş olduğunu her türlü sorgulamanın ve tartışmanın ötesine taşıma mücadelesinde bir tür (başarılı) sona ulaşır.[4]

Hızlı ve olağanüstü fetihleriyle Hıristiyan olduğu kadar İslam dünyasını da hem şaşkınlığa hem dehşete düşüren Yavuz Sultan Selim'in (hd. 1512-1520) yaşayan tek ve dolayısıyla siyasal olarak denenmemiş oğlunun 1520'de tahta çıkmasından kısa bir süre sonra kadim kehanet kitapları ortaya çıkmaya başladı. *Gurbetname*'de II. Bayezid'in (hd. 1481-1512) kardeşi Cem Sultan'ın 1483'ten 1495'te ölene kadar Hıristiyan dünyasındaki tutsaklığı anlatılır.[5] *Gurbetname*'nin 1514'te tamamlanan ve daha çok bilinen *Vâkıât-ı Sultan Cem*'le[6] pek çok ortak yanı bulunmakla birlikte, şehzadenin maiyetinden biri tarafından 1520'lerin başlarında yazılmış olma olasılığı yüksektir (çünkü metinde Sultan Süleyman'ın yaşadığından söz edilir).[7] *Gurbetname*'nin yazarı metnin arasına Cem Sultan'ın Roma'da Papa VIII. Innocentius tarafından kabul edilişinin uzun (çoğu araştırmacının da apaçık hayal ürünü ve dolayısıyla *Gurbetname*'nin tarihsel değerini reddetme nedeni olarak gördüğü) bir öyküsünü eklemiştir. Öyküde Cem Sultan'dan kendi öyküsünü ve hanedanın tarihini anlatması rica edilir; o da "*Tevârih-i Âl-i Osman*'a göre" anlatır. Yazar şöyle devam eder:

ğünden emekliliği dolayısıyla Filiz Çağman'ın onuruna düzenlenen sempozyumda sunulan bildiri, Şubat 2005.

4 Fleischer, "Lawgiver," s. 167. (Türkçesi bu kitapta Mehdi Olarak Kanuni).

5 Yayınlayan İ. H. Danişmend, *Fatih ve İstanbul* II/12 (1954), s. 212-270.

6 Yayınlayan ve yakın tarihte inceleyen Nicolas Vatin, *Sultan Djem*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.

7 Barbara Flemming, "A Sixteenth-Century Apology for Islam: the *Gurbetnâme-i Sultan Cem*," *Byzantinische Forschungen* XVI (1990), s. 105-121. Tijana Krstic, Venedik kehanet akımlarını ve yayınlarını yakından tanıması nedeniyle yazarın İtalyan asıllı bir dönme olabileceğini ileri sürer. Bkz. "Narrating Conversions to Islam: The Dialogue of Texts and Practices in Early Modern Ottoman Balkans," yayınlanmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 2004. [Editörün notu: Krstic'in çalışmasının kitap olarak yayınlanmış hali için bkz. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford, California, Stanford University Press, 2011, Türkçesi Ahmet Tunç Şen, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15. -17. Yüzyıllar*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015.]

Meğer merhumun [Cem Sultan'ın] Venedik âlimlerinden bir tarih kitabı eline gelmiş idi; anda ayniyle tahrir eylemişler ki sene işrîn ve tisamie [hicri 920/1514] yılından sonra Âl-i Osman'dan Sultan Süleyman nam kimesne padişah olup evvel gaza ki anlardan vâki ola, Ungurus'a idüp ve niçe gazalar ve fethler itdükden sonra birkaç kere dahi bî-fâyide donanma idüp badezan bir âli donanma eyleye ki anın mukabelesine bir ahad mukabeleye kâdir olmaya; ve her cânibe ki kasd ide feth idüp mansûr u muzaffer ola ve Sultânü'l-guzât ve'l-mücâhidîn Sultan Süleyman Han hazretleri (eazza Allâh ensârahu) kendü zât-ı şerifleriyle Roma'ya gelüp feth idüb ümerasından ve ulemasından bî-had kimesneleri katl idüp ve ol zamanda olan Papayı dahi helak eyleyüp Pâdişah-ı âlem-penâh (lâ-zâle makrûnen bi-himâyetillah) yani Sultan Süleyman Şah hazretlerinin bindüğü atını kiliselerinde olan havuzun içinden sulandurup ve aleflendürüp Roma'yı cümle-i memâlik-i mahrûselerine ilhâk idüp niçe vakt anda sâkin olup adl ü dâd eyleye diyü erbea ve tisîn ve semânemie [894/1489] tarihinden sekiz yüz yıl evvel kitaplarına yazakomuşlar. Merhum bu hâdise-i uzmâyı nakledicek, anlarda da varmış, bu kitabın aynını getürüp mukabele idicek anda dahi maa-ziyâdetin yazılmış göricek anda olan ulemadan ve ümeradan kim var ise merhuma ayıtdılar.[8]

– – –

Meğer merhum [Cem Sultan] Venedikli bir ilim adamından bir tarih kitabı almıştı; orada 920 [1514] yılından sonra Osmanlı hanedanından Sultan Süleyman adlı kimsenin padişah olacağı yazılıydı. İlk gazaya çıkışlarında Macaristan'a saldıracak, birçok savaş ve fetihten sonra birkaç kez [Roma'ya karşı] başarısız deniz seferine girişecekti. Daha sonra kimsenin karşı duramayacağı bir donanma yaratacak ve ne zaman fethe niyet etse zafere ulaşacaktı. Bu gaziler ve mücahitler sultanı, Sultan Süleyman Han (Allah ona yardım edenleri aziz kılsın) bizzat Roma'ya gelip fethedecek, [kentin] sayısız komutanını, âlimini ve onlarla birlikte o zamanki Papa'yı öldürecekti. Padişah-ı

8 *Gurbetnâme*, s. 227-8. Alıntıların altında sadeleştirilmiş hali verilmektedir.

âlem-penah (Allah'ın himayesinden uzak kalmasın), yani Sultan Süleyman Şah, kiliselerinin [San Pietro] havuzlarında atını sulayıp yemleyecek, Roma'yı öbür mülklerine katacak ve bir süre orada kalarak adalet dağıtacak; böyle yazmışlardı kitaplarına 894 yılından sekiz yüz yıl önce [1489, Cem Sultan'ın Roma'ya geldiği yıl].

Merhum şehzade bu büyük olayı nakledince, onlarda da [toplanmış olan papalık maiyeti] varmış [kitap], aynı kitabı getirdiler ve karşılaştırınca aynı şeyleri daha da ayrıntılı olarak yazılmış gördüler.)

Kehanetin zararsız bir Osmanlı tutsağın kişiliğinde gerçekleşebileceği düşüncesiyle rahatlayan Roma ümerası ve uleması Cem Sultan'ın kilise meydanındaki çeşmede atına su içirip yem vermesiyle kehaneti tamamlamakta ısrar ettiler ve "İşte Hakk'ın iradesi yerine geldi," dediler. Yazar, Cem Sultan kendilerine söylediği halde bu gafillerin Roma'ya gelecek Osmanlının, kılıcının gücüyle kenti alacak olan Sultan Süleyman olduğunu anlamadıklarını ekler.

Gurbetname'de Cem Sultan'ın tutsaklığının düz öyküsüne yapılmış eklemenin geri kalan bölümünde papa şehzadeye vaftiz önerir, ama şehzade 325'te Nikaia (İznik) Konsili'nde çarpıtılmış olan Hıristiyanlığın gerçek tarihi ve Hz. İsa'ya inen İncil üzerine uzun bir söylevle bu öneriyi kibarca reddeder.

Senaryo hiç de ilk bakışta göründüğü kadar fantastik değildir. Söz konusu kehanetin çeşitli biçimlerinin (ki sonunda yozlaşmış kiliseyi temizleyip cihan imparatorluğunu kuran padişah mucizevi olarak din değiştirerek arınmış bir inancın birleştirdiği soyut bir cemaati meleksi bir papayla birlikte adaletle yönetecektir) 15. yüzyıl sonlarından başlayarak elyazması, 16. yüzyılın ilk yarısında da basılı olarak ünlü olduğunu belirtmekle yetinelim.[9] Cem Sultan Roma'da kalırken çekirdek halindeki Vatikan Kütüphane-

9 Kehanetin yazma nüshası Floransa'da Bibliotheca Medicea-Laurenziana'da bulunmaktadır: Plut. 90, suppl. 5, 77a-78b, inceleyen G. Tognetti, "Venezia e le profezie sulla conversione dei Turchi," *Venezia e i Turchi: Scontri e confronte di due civiltá* içinde, Milano, 1985, s. 86-90. (Bunu 1456-1460 olayları için ayrıntıların verildiği bir başka Latin kehaneti izler. Buna göre 1460'a gelindiğinde Fransa kralı Türkleri yenmiş ve Kudüs'ü yeniden Hıristiyan yönetimi altına almış olacaktır). Kehanetin daha sonra çeşitli biçimlerde dolaşımının ve Türklerin İtalya'yı ve Roma'yı fethini, Türklerin kiliseyi cezalandırmasının

sine yapılan başvurulara ve şehzade ile papa arasındaki din tartışmalarına yapılan atıflar bile tarihsel kayıtlarla uyumludur. Vatikan'ın Doğu koleksiyonundan ödünç alınmış en eski kitap kaydında, Cem Sultan'ın maiyetinden birinin Hıristiyan bir Arap tarafından yazılmış "Yahudilerin Reddi" konulu kitabı 27 Ocak 1495'te –papa ve başka Hıristiyan hükümdarlarla birlikte Cem Sultan'ı II. Bayezid'e karşı bir Haçlı Seferinin başına getirmeyi uman Fransa Kralı VIII. Charles'ın, şehzadeyi Napoli'ye doğru yola çıkarmasından hemen önce– kütüphaneye geri verdiği yazılıdır.[10] Böyle bir metnin aynı türden daha sonraki kehanetlerin değerini tartışma hazırlığına yardımcı olacağı söylenebilir.

İlgimizi çeken bir sonraki metin daha da belirgin biçimde 1526 yılı İstanbul'una özgüdür; bu tarihten üç yıl kadar önce Sultan Süleyman, gözdesi İbrahim Paşa'yı önce Rumeli beylerbeyliğine, sonra da kıdem teamüllerinin uygulanmasını bekleyen vezirleri hiçe sayarak sadrazamlığa getirmişti. Ama bu metinde de yukarıda sözü edilen Avrupalı kehanetlere önemli atıflar

yol açacağı kefareti ve sıradan erdemli Hıristiyanların ya da melek gibi papanın sultanı ve bütün Müslümanları sonunda Hıristiyanlaştırmasını bekleyen reform öncesi öbür İtalyan kehanetlerine örnekler için bkz. Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo: Significato e ruolo strorico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente,* haz. Enrico Morini, Roma, 1988, s. 203-206; F. Secret, "Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle," *Revue de l'histoire des religions* 173 (1968), s. 173-201 (178, 1450 ve 1512 tarihli); Marcel Bataillon, "Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milleu du XVIe siècle," haz. A. Pertusi *Venezia e l'oriente tra tardo Medioevo e Rinascimento* içinde, Floransa, 1966, s. 451-469 (453-56); Ottavia Niccoli, "'Prophetie di musaicho.' Figure e scritture gioachimite nella Venezia del Cinquecento," *Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento* içinde, haz. Antonio Rotondo, Floransa, 1991, s. 197-227 (211). Kehanetin Venedik'e özgü, imparator-sultanın Venedik'i bütün öbür milletlerin üzerinde bir konuma yükseltmesiyle biten biçimi, Venedik'in 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında Valois-İmparatorluk-Papalık mücadelesi döneminde benimsediği mesafeli ya da bağlantısız duruşun yarattığı kaygıları yansıtır. Aynı döneme ait, ortak köklerden gelişmiş yakın akraba kehanet örnekleri için bkz. Carlo Dionisotti, "La guerra d'Oriente e la letteratura veneziana del Cinquecento," *Venezia e l'Oriente* içinde, haz. Pertusi, s. 471-493 (477-80.) Jean Deny, ("Les pseudo-prophéties concernant les Turcs au XVIe siècle," *Revue des études islamiques* X/2 [1936], s. 201-220) türünün en ünlü basılı örneğinin, Antonio Arquato'nun *De eversione Europae Prognosticon*'un 15. yüzyıl sonlarına ait bir ürün olarak özgünlüğüne gölge düşürse de yapıtın 1534'te yayınlanmasından önceki versiyonları Delio Cantimore, (*Eretici italiani del Cinquecento,* [Torino, 1992], s. 31-2) ve Eugenio Garin, (*Cultura filosofica del Rinascimento italiano,* [Bari, 1961], s. 484-5) tarafından saptanmıştır.

10 G. Levi della Vida, *Ricerche sulla formazione del piu antico fundo dei manuscritti orientali della biblioteca vaticana,* Vatikan, 1939, s. 98-99: Cem Sultan Arapça kitaplar ödünç almış ve 27 Ocak 1495'te geri vermiştir. Kitap 6 bölümlü Vat. Arabo yazmasıdır (Hayrettin Yücesoy sayesinde ben St. Louis Üniversitesi Knights of Columbus Vatikan mikrofiş koleksiyonunda bulunan kopyasını inceledim).

yapılmakta, özellikle Roma'nın fethi için üç girişimde bulunulacağı ve ancak sonuncusunun başarılı olacağı ileri sürülmektedir. Mart 1526'da, Macaristan seferinin arifesinde (Osmanlı güçleri ertesi yıl oradan Roma'ya yönelecekken) yeni sadrazam İbrahim Paşa'nın Venedik balyosuna söylediğine göre:

> Sultan ve o [İbrahim] gençliklerinde eski bir kitap görmüşlerdi; kitapta o [Süleyman] Harem'den [tahta çıkmak üzere] ayrıldığında o zamana kadar hiçbir yüksek görevde bulunmamış birinin Rumeli beylerbeyi ve sadrazam yapılacağı, adının da İbrahim olacağı yazılıydı. Daha sonra onun [İbrahim'in] zamanında Osmanlı sultanı, atalarının hiçbir zaman yapamadığı birçok şeyi yapacaktı: Roma İmparatorluğu'nu alacak, büyük seferlerle Hıristiyanlara savaş açacaktı. Hıristiyanlara saldıracak ve onlarla üç büyük çarpışmaya girecek olan Türk padişahı bunların ikisinden yenik çıkacaktı; ama üçüncü girişiminde Roma İmparatorluğu'nu ve bütün soylu komutanlarını alt edip zafere ulaşacak; Allah'ın inayetiyle büyük bir zafer kazanacaktı. [Sultan] onu [İmparatorluğu] ve bütün geri kalanları kurtaracak, barış ve karşılıklı sevgi içinde yalnızca tek bir din olacaktı. [O] bunun mutlaka gerçekleşeceğine inanıyordu.[11]

Tam da aynı tarihte doğrudan ahir zaman olaylarına değinen ve bunun yaşanmakta olan hicri 10. yüzyıla rastlayacağı kehanetinde bulunan İslami metinlerin de Osmanlı sarayında dolaşıma girdiğini gösteren kanıtlar vardır. Bunların en kapsamlısı –ve üretim tarihi bu döneme eşlenebilir olanı– Abdurrahman el-Bistâmî'nin *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı metnidir.[12] 14. ve 15. yüzyıllarda Memluk ülkesinde dolaşımda olan ahir zaman kehanetlerinin ve Haçlılar çağı anlatılarına dayanan bazı malzemelerin toplandığı *Miftâh*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye atfedilmiş ve Bistâmî'nin son biçimini verdiği çeşitli kehanet metinlerini de içerir. Başka bir makalemde işlediğim gibi, bu metin, ileride Sultan Süley-

11 Marin Sanudo, *I Diarii*, Venedik, 1879-98, 58 cilt, c. 41 (1526), s. 95; bu satırlara dikkatimi çeken Ebru Turan'a teşekkür ederim.
12 Bkz. Fleischer, "Lawgiver," s. 170 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni") ve "Seer," s. 292-95 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin").

man'ın mehdi imajını biçimlendirecek asıl metin (*Urtext*) olmuştur.[13] Kitaptaki bazı ana temalar şöyledir: Konstantinopolis'in fethini ve İslam ülkelerinin imhasını amaçlayan "Sarı İnsanlar"ın (Beni Asfar/Banu el-asfar: Hıristiyan krallar) zuhuru; Roma'nın son olarak Mehdi tarafından fethedilmesi; toprakların harap olması; Mısır'ın kuzeyli (Rum) bir kral tarafından son kez fethedilmesi; Hz. İsa'nın geri gelişi, Deccal'in yok edilmesi ve artık İslamla buluşup Müslüman olan Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in soyundan gelen Mehdi ikilisinin kıyamet öncesinde arındırılmış tek bir dini bütün cihanda egemen kılması. *Miftâh*'ın incelediğim yaklaşık otuz nüshasından altısı, 16. yüzyıl başlarında hazırlandığını gösteren istinsah kayıtları (kolofon) içerir ve üretim tarihleri anlamlıdır: Bunların en eskisi 911/1504-5 tarihlidir ve biraz karışık düzenlenmiştir.[14] Metnin uzun bir bölümü 927/1521'de kopya edilmiş, daha sonra 943/1536-7'de farklı bir nüshadan tamamlanmıştır.[15] Rebiyülahir 931/Şubat 1525 tarihli bir başka nüsha çok sayıda derkenar içerir.[16] Gene derkenarlı olan öbür üç nüsha 939/1532-3 tarihlidir, ama 932/1525-6 tarihli kopyalar temel alınarak yazılmıştır.[17] Süleyman'ın saltanatının ilk on yıllarında şu ya da bu ölçüde standart bir nüshaya yoğun gerek duyulduğu açıktır; 1525-6 (Macaristan'dan Roma'ya hareketin arifesi) ve 1532-3 (başka olayların yanı sıra Alaman Seferinin ertesi ve Irakeyn Seferine giriş) yıllarında talebin belki de en yüksek düzeye çıktığı dönemler olduğu söylenebilir.[18] Metnin yaşanan dönemdeki anlamlılığını fark ettiren bir olgu Selim'in hicri 10. yüzyılın hemen başındaki çarpıcı fetihleri ise bir başkası da göründüğü kadarıyla Osmanlı hanedanının ve onun yeni temsilcisi Süleyman'ın ahir zamanlardaki rolünü anlama ihtiyacıydı. Fransa elçiliğine bağlı olarak 1535'te İstanbul'da bulunan ünlü Doğubilimci ve kıyamet meraklısı Guillaume Postel, o yıl I. François'nın elçisi Jean de la Forêt'yi kehanetlere göre

13 *A.g.e.*
14 Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 914.
15 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532; bkz. "Seer," s. 297 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin").
16 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed 1602.
17 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1752; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi 1506; Bibliothèque nationale de France Arabe 2664.
18 İstanbul'da 1533-35 yıllarında yaşanan kehanet coşkusunun Batı Avrupalılarca (anlayışla) algılanışını ele alan aydınlatıcı bir çalışma için bkz. Robert Finlay, "Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533-1534," *Journal of Early Modern History* II/I (1998), s. 1-31.

İslam dünyasını yok etmeyi amaçlayan ve yanlış müttefik olan "Sarı İnsanlar"ın kralını temsil etmekle suçlayan bir vezirin metni elinde salladığını görmüştü.[19] Topkapı Sarayı'ndaki bir arşiv belgesinde 16. yüzyıl başlarında muhtemelen Amasya'da oturan adı belirtilmemiş bir şehzadeyi (herhalde II. Bayezid'in oğlu ve I. Selim'in ağabeyi Şehzade Ahmed ya da Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa) ziyaret eden Sufi şeyhlerin adları ve kökenleri kısa ve öz olarak bildirilir. Belgede Amasya'da bulunan Şeyh Celal'in ünlü bir kişi olduğundan ve bir *Miftâhu'l-cifr* nüshası getirdiğinden söz edilir.[20]

Aynı ölçüde kesin olarak tarihlenemeyen, ama 16. yüzyıl başlarında bir biçimde dolaşımda olabilecek bir metin –otantikliği kuşkulu bile olsa– İbnü'l-Arabî'ye atfedilen *Şeceretü'n-Nu'mâniyye fî Devleti'l-Osmâniyye*'ydi. Metinde Mısır'ın son fethi ve Osmanlı hanedanının kıyamet öncesinde son cihan imparatorluğunun hükümdarları olacağı kehanetinde bulunuluyordu. *Şecere* dairesel bir kozmoloji çizimiydi; iç içe kürelerin eş merkezinde Mısır yer alıyor, şemaya eşlik eden metinlerde esrarengiz bir biçimde o ülkenin kaderiyle bağlantılı ahir zaman olayları açıklanıyordu. *Şecere* özellikle Sadreddin Konevî'ye ve Halil bin Aybak es-Safadî'ye atfedilen şerhlerden biliniyor olmalıydı. 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar pek çok nüshada birlikte ciltlenmiş olarak bulunan bu şerhlere çoğu kez daha geç tarihli "güncelleme" şerhleri de eşlik ediyordu.[21] İbnü'l-Arabî'ye (ki Selim Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra, kuşkusuz hanedanın koruyucu evliyası haline gelmişti) atfedilen daha bölük pörçük metinlerde belirli olayları (Selim'in ölümü, Süleyman'ın tahta çıkışı) belirli kehanetlerle özdeşleştirmeye yönelik satır arası şerhler yer alır.[22] Osmanlı hanedanının ahir zamandaki rollerine ilişkin kehanette İbnü'l-Arabî'nin tuttuğu merkezi yeri –Süleyman'ın da bunu ne kadar ciddiye aldığını– gösteren bir başka kanıt, Süleyman'ın 1534'te İran Seferi sırasında Konya'da Melami Şeyhi Pir Ali Alaeddin Aksarayî'yi ziya-

19 Fleischer, "Seer," s, 293-3 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin").
20 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 11779.
21 "Seer," s. 295 ve oradaki göndermeler (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin." *Şecere* çizimini birkaç yıl önce Konevî-Safadî şerhlerinin 17. yüzyıldan kalma bir nüshasının baş sayfa resmi olarak buldum: British Library Delhi Arabic 1354. Metnin bir kopyasının daha bulunduğunu duydum, ama doğruluğunu saptayamadım.
22 "Seer," s. 295 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin.")

ret etmesidir. Tarihçi Mustafa Âli'nin aktardığına göre Pir Ali, Süleyman'a "Şeyhü'l-Ekber'in [İbnü'l-Arabî] *Anka-yı Mugrib*" adlı, şeyh ile sultanın bu buluşmasının önceden haberinin verildiği ("hicri 940'ta adı Ayn'la başlayan erdemli kişi ve adı Sin'le başlayan hükümdar, adı Kaf'la başlayıp Ha'yla biten şehirde buluşacak") risalesini sunar.[23] İbnü'l-Arabî'nin *Şecere*'si üzerine Şeyh Pir Ali'ye atfedilen şerhin Princeton Yahuda 4497 nüshasındaki tartışma konusu da kuşkusuz bu buluşma ya da daha doğrusu bu kehanettir. Burada kehanetler hicri 922 (1516/1517) yılıyla başlar, Mısır'ın S(elim) tarafından fethini, Konya'da iki "kutb"un buluşmasını, Roma'nın fethini ve Kudüs ile evrensel imparatorluğun "Davud'un oğlu Süleyman döneminde olduğu gibi" yeniden kuruluşunu anlatır.[24] Buluşma Süleyman'ın İran Seferi sırasında gerçekleşmiş, çünkü gözdesi ve öteki benliği İbrahim Paşa sultanın askeri vekili (serasker sultan) olarak atanmış olmasına karşın ne birliklerini ne de fetihlerini denetim altında tutabilmiştir.

İbrahim Paşa Mart 1526'da Venedik balyosuna hitap ettiğinde henüz denenmemiş, önemsiz bir kişiyken sırf bir o kadar denenmemiş ve henüz otoritesini soydan gelme ekabire kabul ettirememiş bir padişahın fermanıyla –çok görkemli ve tartışmalı olarak– en yüksek makama getirilmişti.[25] İbrahim Venedik elçisine metinlerden ve kendi yaşamöyküsünden gelen güvenle hitap ediyordu; Osmanlılara ve Müslümanlara ilişkin konuların Venedik kehanet trafiğinde oynadığı rolün önemini bilmesi de cesaretini artırıyordu. Sadrazam olarak o zamana kadarki tek simgesel başarısı, 1525'in iki ayını Kahire'de geçirerek orada valilik yapan eski ikinci vezir Ahmed Paşa'nın isyanı bastırıldıktan sonra Mısır'da işleri "yoluna koymak" olmuştu. İbrahim Paşa'nın padişaha olağanüstü yakınlığı ve "Roma" kehanetlerine dayanan olası otorite-

23 Âli, *Künh'ül-ahbar*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 3409, 160a. Alaeddin Aksarayî'ye ilişkin en yakın tarihli literatür özeti ve bu buluşmayı olanaklı kılan ölüm tarihi düzeltmesi (945/1538-39) için bkz. İsmail E. Erünsal, XV-XVI. *Asır Bayrami–Melamiliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askeri'nin Mir'atu'l-Işkı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2003, s. LI.

24 Princeton Y 4497, 19a-49b (20b).

25 "Lawgiver" ve Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Suleyman (1516-1526)," yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2007. Süleyman'ın baş vezirini "ilahi" dayanaklarla ihdası konusunda ayrıca bkz. Snjezana Buzov, "The Lawmaker and His Lawgivers: The Role of Legal Discourse in the Change of the Ottoman Imperial Culture," yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2005.

si Doğudan gelen, dili ve kaynakları daha belirgin biçimde "İslami" olan bir kâhin tarafından çok geçmeden sınanacaktı. Bu kişi Remmal Haydar'dı.

Remmal Haydar'a ilişkin ilk güvenilir metin kaydı, kendi deyişiyle "Danyal Peygamber remiline" dayanarak Sultan Süleyman için geniş bir yıllık tahmin ürettiği, bu arada Süleyman'ın kesinlikle hem sahib-kıran (Allah'ın takdiriyle cihan fatihi), hem de sahib-zaman (çağın ruhani hükümdarı) olduğunu belirttiği 1535 ilkbaharında görülür. Dünyevi ve ruhani olmak üzere bu iki evrensel otoriteyi kişiliğinde birleştirmesi Süleyman'ın dünyanın ekseni, yani Mehdi'nin zuhurundan ve Hz. İsa'nın dünyaya ikinci gelişinden hemen önce evrensel hükümdarlığı kuracak ve İslamı cihana egemen kılacak olan kutbü'l-aktab (erenler hiyerarşisinin kutbu) olduğuna işaret eder.[26] Remmal Haydar öylesine önemli ve gizli bir danışmandır ki günün ve geleceğin olayları konusundaki bilgisi uygunsuz kişilerin gözüne çarpmasın diye kehanetlerinin pek çoğunun sözlü olarak iletilmesi ya da yazılacaksa babüssaade ağası tarafından kaleme alınması gerekir.[27] Haydar'ın belki bir yıl kadar sonra –İbrahim Paşa'nın 15 Mart 1536'daki gizemli idamından hemen önceki ve sonraki aylarda– Süleyman'ın ahir zaman hükümdarı kimliğini uzun uzun açıklamak için yazdığı Farsça bir risale, Bistâmî'nin *Miftâh* metninin birinci ve ikinci yarısı arasına ciltlenmiştir.[28] Haydar'ın yalnızca Danyal Peygamber'e dayanan remil sanatını değil, sultanın ona verdiği İbnü'l-Arabî (ve başka kehanet) metinlerini, ayrıca Bistâmî'nin *Miftâh*'ını, Sadreddin Konevî'nin bir çalışmasını –herhalde İbnü'l-Arabî'nin *Şecere*'si üzerine yukarıda sözü edilen şerhi– ve çağdaşı sayılabilecek Suyûtî'nin hicri 10. yüzyılın sonunda dünyanın sonunun geleceği yolunda dolaşan rivayetlere tepki olarak yazdığı (düşmanca) bir risalesini de kaynak göstermesi, gerek Haydar'ın sultana yakınlığını anlamak gerek Süleyman'ın kendi kutb kimliğine duyduğu inancı görmek açısından önemlidir.[29]

26 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1697; ayrıca bkz. "Seer," s. 296. (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin."

27 Topkapı Saray Arşivinde burada belirtilen remil risalesinin dışında Haydar'ın yazdığı üç belge daha vardır; bunların üçüncüsünde ironik bir biçimde okunduktan sonra yok edilmesi salık verilir: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 845/31, 1538 ve 1550 tarihleri arasında; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 1122, yak. 1553 ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 1698, 1559 yılında.

28 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532; bkz. "Seer," s. 297-8. (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin"

29 Ödünç İbnü'l-Arabî metinleriyle ilgili açık gönderme 1535 kehanetinde yer alır; başvurulan malzemenin ayrıntılı listesi 1536 tarihli Farsça risalededir.

Dolayısıyla burada görülen, padişahın ve uzman kâhininin etkin olarak yorumladığı önemli bir kehanet külliyatının bu tarihte sarayda birikmiş olduğu gerçeğidir. Çağdaş olaylara (I. François'yla görüşmeler, Doğu'da Safevilerle savaş vb.) göndermelerle dolu 1535 tarihli metin, politikaların kehanetle derinliğine sarmalanmış olduğunu da ortaya koyar, çünkü 1535-6 yılında İstanbul'da kıyamet beklentileri ve kehanet dolaşımı en yüksek düzeye çıkmıştır.

Rastlantı bu ya, Haydar'ın Osmanlı sarayına gelişi ile İbrahim Paşa'nın Mısır'dan dönüşü hemen hemen aynı zamanda olmuştu. Muhyî-i Gülşenî (d. 1528-9, ö. yak. 1605-6) Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (Mısır'da İbrahim Paşa'ya saygı göstermeyi açıkça reddetmişti), sadrazam Mısır'dan döndükten kısa bir süre sonra (yak. 1527-8'de Kahire'den) İstanbul'a çağrılmasının nedenlerini açıklarken şöyle diyordu:

> Menkûldür ki çün İbrahim Paşa, Rum'a varur meğer Acem'den bir fazıl ceffar gelür. Sultan Süleyman cefr itdürür. Ol dahı dir ki 'Senin saltanatına İbrahim nam kimesne tedarük üzeredir, gaflet olmaya!' diyü tenbih ider. Sultan Süleyman cefrin suretini İbrahim Paşa'ya verir. Ol dahı alınmaz, bi-tevakkuf eydür ki 'Beli padişahım, Mısr'da Şeyh İbrahim-i Gülşenî'ye cemî-i Mısr halkı tâbidir, hususa kul tayifesi cümle beğlerle mürid olmuşdur ve oğlu bir sultan nesli hatun almışdır ki Sultan Tumanbay'ın hatunu idi. Eğer şimdiye değin zuhur itmedi ise acebdür!' diyü padişaha arz ider ve şeyhi getürmeği nev'an zikr ider. Pes, şeyhi Rum'a alı gitmek için Mısr'a on çavuş irsal ider ki bir an tevakkuf itdürmeyüb Mısr'dan tenha alı gideler diyü Süleyman Paşa'ya hükm irsal ider.[30]
>
> – – –
>
> İbrahim Paşa Rum'a döndüğünde İran'dan üstün kehanet ustası [*fazıl ceffar*] biri gelmiş. Sultan Süleyman ondan işaretlere bakıp anlam vermesini istemiş. O da bir uyarıda bulunmuş: 'Padişahım, İbrahim adlı bir kimse ülkeni elinden almaya hazırlanıyor, dikkat et,' demiş. Sultan Süleyman kehanetin bir kopyasını İbrahim

30 Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî*, haz. Tahsin Yazıcı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982, s. 398-9.

Paşa'ya vermiş. İbrahim Paşa hiçbir endişe alameti göstermeden, tereddütsüz cevap vermiş: 'Evet, padişahım, Mısır'da bütün halk Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin yolundan gider ve özellikle saray birlikleriniz ve bütün komutanları onun müridi olmuşlardır. Oğlu hükümdar [Memluk] soyundan, daha önce Sultan Tomanbay'ın [son Memluk sultanı] karısı olan bir kadınla evlenmiş. Henüz egemenliğini ilan edip ayaklanmamış olması şaşılacak iştir.' Bunun üzerine sultan paşaya bir buyruk göndermiş; şeyhi acilen Mısır'dan alıp tek başına Rum'a getirmeleri için Mısır'a hemen on çavuş göndermesini emretmiş.

Kuşkusuz, Muhyî-i Gülşenî'nin menakıbnamesi –o tarihte gelişmekte olan Osmanlı tarihyazımının büyük bölümü gibi– İbrahim Paşa'ya muhalif olan geç tarihli bir kaynaktır, ama Muhyî-i Gülşenî, Süleyman'ın hükümdarlığının sonuna kadar sarayda kalmış olan Remmal Haydar'ı kolayca tanımış olabilir. Aslında Haydar 1553 sıralarında yazdığı bir mektupta yaklaşık geliş tarihini doğrulamakta ve geçmişiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.[31] Mektup kısa bir süre önce idam edilen, eylemleri de mektubun yazarı tarafından yakından izlenmekte olan Şehzade Mustafa'yla ilgilidir ve yazar Safevilerle ilgili konularda uzman olduğunu açıklar. Gözlemlemekle yetkilendirildiği (herhalde hem doğrudan hem remil sanatı aracılığıyla) Şehzade Mustafa'da hiçbir sadakatsizlik işareti görmediğini belirtir. Tam tersine, şehzadenin Şah Tahmasb'a yazdığı varsayılan ve Sultan Süleyman'a ihanetini kesinleştiren mektup sahtedir, Rüstem Paşa tarafından üretilmiştir. Haydar bu bilgiyi olayla doğrudan ilişkili Safevi tanıdıklarından birinden almıştır.

Haydar sarayda en çok saygı gören iki kişiden birinin kendi, öbürünün nişancı Celalzade Mustafa Çelebi olduğunu da belirtir. Mektubun muhatabı olan padişaha, Safevi sarayında bulunduğu (ve neredeyse kesinlikle Şah İsmail'e, ardından da 1522'de Herat'tan Tebriz'e dönen Şah

31 M. Tayyip Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar," *Tarih Dergisi* 8 (1958), s. 11-50 (Dördüncü Mektup, s. 38-43). Gökbilgin kesin olmamakla birlikte mektubu Mustafa'nın hocası Sururî'ye atfederse de yazar, kimliğini açıkça "Haydar-i Remmal" olarak belirtmiştir.

Tahmasb'a hizmet ettiği) sırada kehanet ustalığıyla büyük hayranlık uyandırdığını, o nedenle bütün hükümdarlar tarafından istendiğini hatırlatır. Tahmasb Haydar'ın sanatına öylesine imrenir ve ona bağımlı kalmaktan öylesine korkardı ki altı yıl Haydar'dan ders almıştı. Aldığı dersler anlaşılan Şah Tahmasb'ı derinden ve kalıcı olarak etkilemişti, çünkü kırk yıl kadar sonra Vicenzo degli Alessandri, Kazvin'de Safevi sarayını ziyaret ettiğinde şahın son on yıldır saraydan hiç çıkmadığını, kadınlarıyla kapanmayı tercih ettiğini ve sürekli remil döktüğünü görmüştü. Olup da kehaneti doğru çıktığında, kadınlar şaha, Allah'ın seçilmiş kulu, ilahi vahyin geldiği kişi, Allah'ın gerçek peygamberi gibi sözlerle övgüler yağdırıyorlardı.[32]

Şah İsmail'in 1524'te ölümünden sonra (ileride Süleyman'ı cesaretlendireceği gibi herhalde Şah İsmail'in de mehdilik iddialarını desteklemiş olan) Haydar'ın Tebriz'deki yaşamı zorlaştı. Henüz çocuk yaştaki şaha hükmetme peşindeki Kızılbaş emirlerinin bir hizbi, Haydar'ı gizli Sünnilikle ve Osmanlı padişahı (artık Süleyman) lehine kehanette bulunmakla suçlayıp idam ettirmeye çalıştı. Haydar ancak Şah İsmail'in dul eşi ve Tahmasb'ın "fiili" annesi Musullu Taclu Hanım ile onun müttefiki olan emirlerin koruması sayesinde kurtulabildi. Sonunda Osmanlı sarayına kaçtı –Tebriz'de Tahmasb'a ders verdiği dönem hesaba katılırsa, yaklaşık 1527-28 yıllarında– ve sanatını orada uygulamayı sürdürdü.

Azerbaycan'ın Karacadağ bölgesi kökenli Kızılbaş Haydar, dağınık bazı kayıtların işaret ettiği gibi[33] uzun ömrü boyunca Osmanlı sarayının önemli bir hizmetlisi olarak kaldı. Süleyman'dan hemen sonraki padişahların Haydar'ın oğluna da toprak verdiği Tatarpazarı'nda hatırı sayılır bir tımar sahibi (hatta belki Çingene Sancağı beyi) olarak hem askeri seferlere katıldı hem de seçkin İstanbul meclislerinde her zaman hazır bulunarak Sultan Süleyman'ın eskatolojik kimliğinin ve görevinin bir başka ateş-

32 Eugenio Alberi (haz.), *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, Seri III, Cilt II, Floransa, 1844, s. 109-113. Yayınlanmış metindeki *"buttando figure di chiromanzia sopra le cose del mondo"* ["dünya işleri üzerine kum falı şekilleri dökmek"] pek anlamlı görünmese de aynı *relazione*'nin 17. yüzyıldan kalma bir yazma nüshasında (Spencer Özel Koleksiyonlar Kütüphanesi, Kansas Üniversitesi, yazma 87, s. 124) çok daha mantıklı olarak *"figure di geomancia"* [remil şekilleri] sözcükleri yer almaktadır.

33 "Seer" (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin") ve yayınlanmamış konferans bildirisi ve "Saraydaki Kâhin."

li savunucusu olan şair Yahya Bey'le dostluk kurdu. Seçkin çevrelerin demirbaş üyesi haline gelen Haydar, remil ilminin şiirden üstün olduğu iddiasıyla şair Hayali Bey'i öfkelendirerek şairin acımasız hicivlerine tekrar tekrar hedef oldu. Dava etme eğilimi nedeniyle de "dava-yı Remmal'e benzer haddi ve payanı yok" deyişi bitmek bilmeyeni anlatan bir espri haline geldi.[34] Haydar hem kökeni hem de süregelen ilişkileri nedeniyle İran ve Safevi politikaları konusunda bir uzman –muhtemelen hain bir uzman– olarak biliniyordu. (Haydar, Tahmasb'ın Osmanlılara yanaşan isyancı kardeşi Elkas Mirza'yı Safevi tahtına çıkarmaya yönelik 1548 seferine yalnızca katılanlardan değil, padişahın huzurunda karşılıklı şiir söyleyen gözde refakatçilerden biriydi.[35]) Onun gizli kaleminden günümüze ulaşmış son iki ürün Şah Tahmasb'la gizli anlaşma yapmakla suçlanan Şehzade Mustafa'yla (yak. 1553) ve ölümünden kısa süre önce Safevi topraklarına sığınan Şehzade Bayezid'le (1559) ilgili olarak yazdığı raporlarıdır.

Önceki bir makalemde[36] Sultan Süleyman döneminin ilk on yıllarında görülen kıyamet düşleri ve korkularının –ve imgelerinin– 1550'den sonra söndüğünü, yerini daha ciddi ve düzenli bir imparatorluk görüntüsüne (ve ifadesine) bıraktığını ileri sürmüştüm. Dolayısıyla Haydar'ın 1553 ve 1559 tarihli raporlarının bir yandan saraydaki sürekliliğini doğrularken bir yandan da 1550 öncesinde yazdığı görece erken üç yazısındaki coşkun kıyamet dilinden iyice yoksun olması çarpıcıdır. Gerçekten de Şehzade Bayezid'in İran'a kaçışına değindiği son mektubunda neredeyse yürek parçalayıcı bir dille ilgi rica etmekte, önceki kehanetlerinin nasıl doğru çıktığını hatırlatmakta, sanatındaki tarafsızlığını ve düşmanlarının rüşvetçiliğini ortaya koyacak sınama yöntemlerinin geliştirilmesini önermekte, düşmanlarının bütün sorunları (bu örnekte Şehzade Selim ile Bayezid arasındaki çatışmayı ve buna bağlı olarak Şah Tahmasb'la ateşkesi bozup bozmama tartışmalarını)

34 Âşık Çelebi, *Meşâir üş-şuarâ*, haz. G.M. Meredith-Owens, Londra, Luzac, Gibb Memorial Series N.S. 24, 1971,"Hayâli."

35 İran Seferinde bulundukları 1548-49 yıllarında hem Hayali hem de Haydar, Sultan Süleyman'ın huzurunda bir toplantıda bulunur ve oradaki başka şairlerle birlikte her ikisi de Sultan'ın şiirinden bir beyit üzerine nazireler söylerler. Bkz. Zekeriya Eroğlu tarafından yayına hazırlanan Seyyid Lokman, *Hünernâme*, Cilt II, "Şehnameci Lokman'ın Hünernâmesi," İstanbul Üniversitesi mezuniyet tezi, 43a. Kaynak için Hilal Kazan'a teşekkür ederim.

36 "Lawgiver,' s. 171-174. (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni")

onun remilciliğinden bildiğini belirtmektedir. Remmal Haydar sarayda kalmayı sürdürdü, ama son yıllarında kehanet artık 1520'lerdeki ve 1530'lardaki gücünü ve geçerliliğini yitirmişti. Padişahın mehdi kimliğinin açıklayıcısı da hâlâ saraylı olmakla birlikte kâhinlikten casusluğa düşmüş, hem de önemsiz bir casus konumuna gerilemişti. Ama biz şimdi Haydar'ın en parlak dönemi olan 1530'lara, Sultan Süleyman ile V. Karl'ın kehanetle tescil edilmiş, bugün yarın beklenen cihan hükümdarlığı için açıkça yarıştığı yıllara dönelim.

Haydar kendini gölgede tutmuş biri olarak görünmesine karşın İstanbul'un hizipçi siyasetiyle derin ilişki içindeydi. İstanbul'a İbrahim Paşa'yla neredeyse eşzamanlı gelişini aktaran Muhyî-i Gülşenî'nin düşündürdüğü gibi, padişahın öbür büyük sırdaşı İbrahim Paşa'nın da özel bir düşmanı olmalıydı. 1538 tarihli bir Venedik kitapçığında[37] padişahın yakın geçmişte Belgrad Ormanında tanık olunan bir mucizeyi yorumlamak üzere topladığı bir âlimler meclisi anlatılır. Buna göre üç hükümdarın komuta ettiği hayalet ordular aniden ortaya çıkmış; hükümdarlardan birinin işareti üzerine kanlı canlı bir savaş başlamış ve yarım saat sürmüş; savaş bitince kalabalık gözden kaybolmuş ve geride bir enkaz ile domuz sürüsü bırakmışlar. Olayın ilk yorumunu "Caider" yapmış ve bunun Sultan Süleyman'ın İmparator V. Karl'a karşı zaferine işaret ettiğini, dolayısıyla Süleyman'ın saldırıya geçmesi gerektiğini söylemiş. "Odabassi" denen zengin ve bilgili bir müneccim ise bu "dalkavukça" yoruma karşı çıkarak mucizenin padişahın imparatora saldırmaması gerektiğine, yoksa Osmanlı ordularının bir domuz sürüsü gibi bozguna uğrayacağına işaret ettiğini belirtmiş. Venedikliler bile –ya da belki, özellikle onlar– Haydar'ın saraydaki otoritesini duymuşlardı, çünkü "Caider" belli ki bizim Remmal, kuşkusuz rakibi de saraydaki görevine Sultan Süleyman'ın hasodabaşısı olarak başlayan, zenginliğiyle tanınan ve bazı Venediklilerce Venedik yanlısı, hatta gizliden gizliye Hıristiyan sevdalısı olarak görülen İbrahim Paşa'ydı.

Yazarı belirsiz bu Venedik kitapçığında tarihçiye iki tasavvurun çekiştiği kültürel bir eşik resmi sunulmakta, resimde Süleyman döneminin başlarında, özellikle İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında benimsenen

37 Bataillon, "Mythe et connaissance de la Turquie."

Romalı (dolayısıyla örtülü olarak "Hıristiyanlaştırıcı") imparatorluk tasavvuru ile Remmal Haydar'ın temsil ettiği aynı ölçüde evrensel, ama daha "doğulu" ve İslami tasavvurun kavgası görülmektedir. İbrahim Paşa ile Remmal Haydar'ın padişahın ilgisini çekmeye yönelik rekabeti hiç kuşkusuz kişisel ve siyasal boyutlar içeriyordu, ama Süleyman'ın saltanatının ilk yarısındaki Roma ve İskenderiye ekümenizminin, önünde sonunda gerek İslam kimliğiyle gerek evrenselci Osmanlı iddialarının "hinterland"ındaki İslami (yani Safevi) boyutuna ciddi olarak eğilme gereğiyle ters düşeceği düşüncesinin güçlenmesi de Osmanlı meşruiyetinin Osmanlı toprakları içinde ve dışındaki özü ve niteliğinin gittikçe açıktan açığa –hatta Akdeniz aşırı ölçekte– sorgulanmasında önemli bir rol oynamış olabilir. Dolayısıyla Haydar'ın (ve günümüze ulaşmış kayıtlara bakılırsa başka çağdaşlarının ve ardıllarının[38]) *Miftâh*'ta geçen "*Lâ-tagful ʿan İbrahim li-ennehu şeytan racim*" (İbrahim'den gafil olmayın çünkü o recmedilmiş şeytandır)[39] sözlerini vurgulaması yalnızca bir iç çatışma örneği olarak değil, aynı zamanda dinsel ve kültürel dayanak noktasının kırılganlığına ilişkin farkındalığın bir ifadesi olarak da ciddiye alınmalıdır. Ne de olsa bazı yorumcuların işaret ettiği gibi, Arapça yazımda "Şeytan racim" kolayca "Sultan rahim" yapılabilir.

38 "Seer," s. 298. (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin."
39 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532, 156a.

ESKİ BİLGELİK VE YENİ BİLİMLER: 15. VE ERKEN 16. YÜZYILLARDA OSMANLI SARAYINDA KEHANETLER

Geçimini Şafii bir kadı olarak[1] sağlayan ünlü filozof ve mutasavvıf Sâinüddin İbn Türke Isfahânî (ö. 1431) kozmoloji, doğa bilimleri, astronomi (ilm-i heyet) ve astroloji (nücum), kehanet ve harflerin ilmiyle (ilm-i huruf) uğraşmasının yol açtığı anlaşılan kâfirlik suçlamaları karşısında kendini savunmak üzere 1426'da Timurlu Hükümdarı Şahruh'un (hd. 1405-47) Herat'taki sarayına çağrılmıştı. Suçlamaları keskin bir dille çürüttüğü ve içeriğine uygun olarak (biraz da öfkeyle) *Nefsetü'l-masdûr-ı evvel* adını verdiği risalesinde Kuran'ın kuşku yaymayı ve bir başka Müslümanın gizli işlerini ya da inancını araştırmayı yasaklayan emrini (12:49) aktardıktan sonra şöyle devam ediyordu:

> [Böyle konuşmaları yasaklamanın] ikinci nedeni sultanın itibarıyla ilgilidir, çünkü [Şahruh] bu sözlere izin verecek olurlarsa ilm-i heyet küfür haline gelir. O zaman Allah neden o heyeti [kozmik düzeni] doğa ilkelerine öyle dayandırmıştır ki gökyüzü ne patlamakta ne de çökmektedir? Aslında [astronominin dine aykırı olduğunu ileri süren] o iddianın tam tersi kutsal kitapta birçok yerde belirtilmiştir. Ve eğer ilm-i heyet [astronomi] küfür sayılacak olursa, onu temel alan nücum da [astroloji] küfür haline gelir. Oysa sultanların meclislerinde tartışmaların çoğu yıldızlarla ilgilidir, özellikle de sultanların yüzyıllardır yapamadığı bir rasathane kurma [ve gözlemleri derleme] emrinin verilmesiyle [bu] bilimin yeni canlandırıldığı bugünlerde.[2]

1 İslam hukukunda kutsal kaynaklara (Kuran, sünnet ve hadisler ile bunların akıl yürüterek yorumlanmasına ve bilimsel görüş birliğine varılmasına) dayanan dört Sünni fıkıh okulunun adları, kurucusu olan ya da olduğu kabul edilen kişilerin adlarından gelir: Hanefi (Ebu Hanife, ö. 767), Şafii (Şafii ö. 820), Maliki (Malik bin Enes, ö. 795) ve Hanbeli (Ahmed bin Hanbel, ö. 855).

2 Sâ'inüddîn Alî ibn Muhammed Türke-i Isfahânî (ö. 1431), "Nafsa-i Masdur-i Avval," *Chahardah Ri-*

İbn Türke'nin *Masdûr*'undan[3] yapılan bu alıntı kısa görünse de 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı sarayında –yalnızca Osmanlı sarayında da değil– fal ve kehanetle ilgili ilimlerin niteliğini ve önemini araştırmak için mükemmel bir çıkış noktası oluşturur. Kuşkusuz, İbn Türke yalnızca fiziksel evrenin gözlemlenmesi temelinde olağanüstü gelişerek *Zîc-i Uluğ Bey*[4] adlı astronomi tablolarının üretilmesine olanak veren matematik ve astronomi bilgisinden ve 15. yüzyıl ortalarında Semerkant'taki gözlemevinden söz etmekle kalmaz, "yeniden diriltilen" ve bilimselleştirilen fal ve kehanet ilimlerinin 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında siyaset ve saray yaşamına tümüyle sinmiş olduğu gerçeğine de işaret eder. Dönem İran ve Orta Asya'da Timurluların, Mısır ve Suriye'de de Memluk egemenliğinin son bulduğu, Osmanlı, Safevi, Babür ve Özbek gibi hanedanların bölgesel iktidar kurduğu dönemdir.

Sâinüddin İbn Türke İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmış din bilginlerinden, mutasavvıflardan ve aydınlardan oluşan olağanüstü bir ağın üyesiydi. 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyılın ikinci yarısı arasında yaşayan bu kişilerin birçoğu zaman zaman dönemin en güçlü hükümdarlarına –Timurlu, Memluk ve Osmanlı– bağlanmakla birlikte daha kalıcı olarak birbirlerine ve ürettikleri "yeni" bilgiye bağlıydılar.

Bu ilim kardeşliğinin genç üyelerinden biri, ömrünü Memluk ve Osmanlı topraklarında geçirmiş –14. yüzyıl sonları ve 15. yüzyıl başlarında her ikisinin de sürekli görüldüğü Kahire çevrelerinde Sâinüddin'le mutlaka karşılaşmış– olan ve gruba (yalnızca birkaçının adını vererek) düzenli

salah-yi Farsi içinde, haz. Sayyid Ali Musavi Binbahani ve Sayyid Ibrahim Dibaji, Tahran, Chapkhana-i Firdavsi, 1351 [1972], s. 173-74.

3 İbn Türke'nin birçok başka mektubu gibi Birinci ve İkinci Masdûr'u da pek az incelenmiştir, ama hâlâ karanlıktaki 15. yüzyılın entelektüel ve dinsel tarihi açısından büyük önem taşır. Bkz. İlker Evrim Binbaş, "Sharaf al-din Ali Yazdi: Prophecy, Politics and Historiography in Late Medieval Islamic History," yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2009. [Editörün notu: Kitap olarak yayınlanmış hali için bkz. İlker Evrim Binbaş, *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī and the Islamicate Republic of Letters*, Cambridge, Birleşim Krallık, Cambridge University Press, 2016.]

4 Semerkant gözlemlerine dayanan ve yaklaşık 1441'de tamamlanan bu yeni astronomi tabloları, büyük olasılıkla öncelikle Gıyâseddin Kâşî'nin çalışmalarının ürünüdür. Matematikçi ve astronom olan Kâşî yeni rasathanenin de tasarımcısıdır. Tamamlanır tamamlanmaz pek çok yere yayılan bu yeni tablolar İslam dünyasının yanı sıra Avrupa'da da standart gözlem referansı haline geldi. Beatrice F. Manz, "Ulugh Beg," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., cilt 10 (2000), s. 812-14; Binbaş, "Sharaf al-din Ali Yazdi."

olarak "İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ" diye hitap eden Antakyalı Abdurrahman el-Bistâmî'ydi.[5] Ünlü bir Arapça üslup ustası, tefsir ve hadis uzmanı olan Bistâmî, Hanefi[6] fıkhındandı; Suriye Bistamiyye tarikatındandı; harfler ve isimler ilminin (ilm-i hurûf ve'l-esmâ) geliştirilip yayılmasında da önemli rol oynamıştı. Timur'un 1400'de Halep'i yağmalamasına tanık olmuş, daha sonra Memluk başkenti Kahire'ye giderek on yıllardır eğitim amacıyla ve kentin sunduğu canlı düşünsel-kültürel yaşam ortamı nedeniyle Memluk başkentini ziyaret eden "Rûmî" (Rumeli ve Anadolu kökenli) ilim çevreleriyle ilişki kurmuştu. Bistâmî Osmanlı "Rum" diyarına, I. Bayezid'in (hd. 1389-1402) kurmayı denediği ilk Osmanlı İmparatorluğu'nun Timur tarafından dağıtılmasından birkaç yıl sonra Sakız Adası üzerinden, kuşkusuz buradaki Hanefi dostlarının çağrısı üzerine gitti ve "bilgili ve erdemli Hıristiyanlarla" vakit geçirdiği Sakız'da ilk risalelerinden birini yazdı.[7] Sayıları gittikçe artan risalelerinde ve hacimleri büyüyen kitaplarında ayrıntılarını açıkladığı batıni ilimleri Timur istilasından sonra Osmanlı topraklarından ve öbür Anadolu beyliklerinden geriye kalan yerlerdeki seçkinlere öğretti. Bu seçkinlerden biri, I. Mehmed'in (hd. 1413-21) Osmanlı hanedanının egemenliğini yeniden sağlamasına tehdit oluşturan büyük bir ayaklanmanın ideolojik merkezi Edirne'de Şehzade Musa Çelebi'nin (ö. 1413) kazaskeri olan Şeyh Bedreddin'di.[8] Bistâmî Osmanlılara özgü bir ulema hiyerarşisinin başı olacak şeyhülislamlık makamına gelmiş ilk alim kabul edilen (ve hem onun hem Sâinüddin İbn Türke'nin gösterdiği hayranlığa bakılırsa) gene bir ihvan üyesi olan Molla Fenârî'nin korumasına

5 İhsan Fazlıoğlu, "İlk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatında İhvânu's-safâ ve Abdurrahman Bistâmî," *Dîvân* 2 (1996), s. 229-40; Denis Gril, "Esotérisme contre hérésie: Abd al-rahman al-Bistâmî, un représantant de la science des letters a Bursa dans la premiere moitié du XVe siècle," *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècles)* içinde, haz. Gilles Veinstein, Paris, Colloque du Collège de France, 2005, s. 183-98; Cornell H. Fleischer, "Seer to the Sultan: Remmal Haydar and Sultan Süleyman," *Cultural Horizons: A Festchrift in Honor of Talat S. Halman* içinde, haz. Jayne Warner, Syracuse-İstanbul, 2001, Cilt 1, s. 290-99; (Türkçesi bu kitapta Saraydaki Kâhi ," s. ...-...).

6 Bkz. yukarıda n. 1.

7 Bistâmî'nin düşünsel ve dünyevi yolculuğu *Dürretü't-tâci'r-resâil*'de bulunabilir. Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 4905.

8 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15.-17. Yüzyıllar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 136-202; Michel Balivet, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans*: Vie du Cheikh Bedreddin, "*le Hallaj des Turcs*" (1358/59-1416), İstanbul, Isis, 1995.

girdi. Şeyh Bedreddin'in 1416'da idam edilmesini izleyen çalkantılı yıllarda bir ara Şam'a ve Kahire'ye gittikten sonra Osmanlı kenti Bursa'ya dönen Bistâmî geri kalan ömrünü orada, kendinin (ve ihvanın) geniş kapsamlı entelektüel projesinin parçası olan huruf, fal ve kehanet, tıp, tasavvuf ve tarih gibi ilimler üzerine yazarak geçirdi. II. Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinden iki yıl sonra *Nazmü'l-sülûk fi müsâmereti'l-mülûk*'un üçüncü bölümünü şu sözlerle bitirdi:

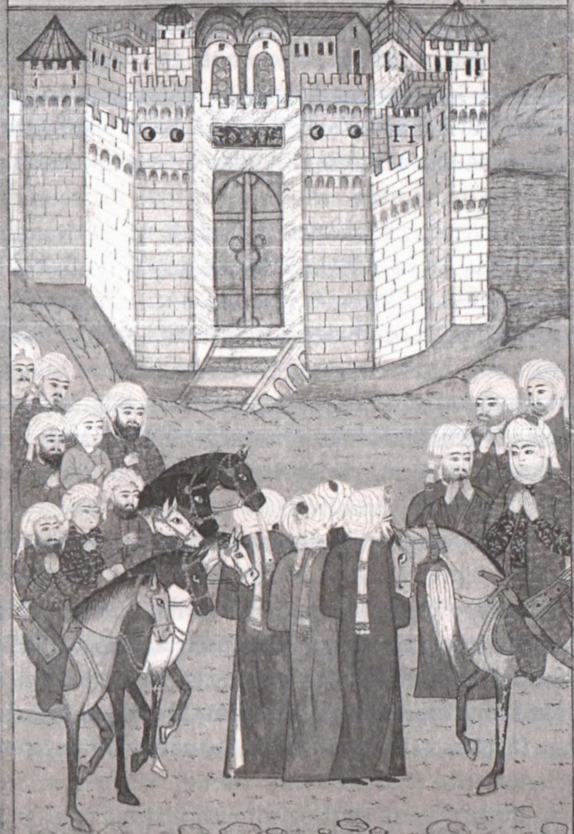
> Hz. Peygamber dedi ki: 'İnsanlar Allah'ı anmaya kayıtsız hale gelmeden Deccal ortaya çıkmayacak ve Konstantinopolis ve şehirleri fethedilmeden ahir zaman başlamayacak...' İlahi sırlar ve parlak işaretler yargılamanın başlayacağı ve ezanın [iyiliğin ve kötülüğün karşılığı] yaklaştığı bir günde tamamlanmıştır... 1 Şaban 859 [16 Temmuz 1455].[9]

Bistâmî yaşadığı dönemde ve ölümünden en az iki yüzyıl sonrası boyunca hem batıni kozmoloji hem de tıpkı kabala gibi harflerin sayısal değerlerle eşleştirildiği basit ebced hesabından çok daha gelişmiş bir sistem olan huruf ilminde otorite kabul edildi. Bu becerileri onun ahir zaman bilgisine erişmesine ve tarihin (yaklaşan) çözülüşünün aşamalarını hesaplamasına olanak verdi. Osmanlı hanedanı ve hanedana bağlı olanlar kadar onu küçük görenler de İstanbul'un fethinin kıyametle ve kehanetle ilişkili öneminin çok iyi farkındaydı; Müslümanların "Roma"yı fethi, tarihin son evresinde mehdinin gerçekleştirmesi beklenen başarılardan biriydi (Şekil 5.1).[10] Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanesinde Eski Ahit'te Nebukadnetsar'ın (Nabukadnezar) rüyasının anlatıldığı Danyal Peygamber kitabının Süryaniceden Arapçaya çevrilmiş bir kopyası vardı.[11] İçindeki ilgili kayda göre kitap, "Ahir

9 Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 2789, 135a.

10 Bkz. B. Lellouch ve S. Yerasimos (haz.), *Les Traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Paris/Montreal, L'Harmattan, 1999; Barbara Flemming, "Sahib-kıran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans," *Between the Danube and the Caucasus* içinde, haz. György Kara, Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1987, s. 43-62; Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, haz. Gilles Veinstein, Paris, Documentation française, 1992, s. 159-77. (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni," s. ...-...)

11 Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3367, *Kitâb Danyal.*

Şekil 5.1.
Mehdi İstanbul Önünde, *Tercüme-i Miftâhu'l-cifri'l-câmi*, Türkiye, 16. Yüzyıl Sonu. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 393, 222b-223a

zaman peygamberinin adını taşıyan ... sultanın hazinesi" için bir Hıristiyan tarafından hazırlanmıştı ve İbn Ezra'nın (Abenezra) 13. yüzyıldan kalma İbranice yorumundan, Dördüncü Krallığın İslam hükümdarlığı, hükümdarının da "Rum'un" (Konstantinopolis'in) meliki olacağını belirten bölümleri içeriyordu. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in yeni fethettiği kentlerdeki camilerin vakfiyesinde düşman Sarı İnsanlar (Beni Asfar/Banu el-asfar: Hıristiyan krallar) ile Yecüc ve Mecüc'ün kıyamet alameti olan dehşeti hatırlatılıyordu.[12]

Bistâmî'nin birçok yapıtında hem Konstantinopolis'e ("küçük Roma," Rûmiye-i Suğra), hem de "büyük" Roma'ya (Rûmiye-i Kübra) geniş yer ayrılmıştır. Yaygın dolaşımda bulunan bu yapıtlar aynı zamanda saray kütüphanesinde yer almakta ve kullanılmaktaydı. İleride göreceğimiz gibi, Bistâmî'nin bu konudaki otoritesi özellikle 16. yüzyılda belirgin hale geldi. Bu nedenle ve 16. yüzyıl ortalarında artık iyice Osmanlılaşmış hale gelecek –ve dolayısıyla Osmanlıların Falname anlayışının özünü belirleyecek– kehanet biçimlerinin ve kıyamet kehanetlerinin düşünsel ve ruhsal arka planının bazı ayırt edici özelliklerini saptamak amacıyla Bistâmî'nin batıni ilimlerle ömrü boyunca sürdürdüğü uğraşısının bazı ana noktalarının anlaşılması yararlı olacaktır. Bistâmî'ye göre bütün bilgi biçimleri birbiriyle bağdaştırılabilir ve aynı anda hem evrenin genel yanlarının hem de dinlerin ve siyasal toplumların geçmiş ve gelecek tarihlerindeki özel yanların açıklanmasında kullanılabilirdi.

Bistâmî huruf uzmanlığıyla üne kavuşunca gittikçe artan ölçüde tarihle, (öğrencisi Şeyh Bedreddin'in de açıkça önem verdiği) kıyametle ve hermetik ve gnostik (irfani) hikmetlerin şecereleriyle ilgilenmeye başladı. Bu uğraşılarını *el-Fevâihü'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-mekkiyye* –İbnü'l-Arabî'nin *el-Futûhât el-mekkiyye*'sine[13] açık bir gönderme– ve *Nazmü'l-sülûk fi müsâmereti'l-mülûk* adlı yapıtlarında en kapsamlı biçimde ortaya koymuştur. Bistâmî eski çağın bütün hermetik ve peygamberliğe ilişkin bilgelik geleneklerini (Yunan, Hint, Yahudi, Hıristiyan, Sabi ve Müslüman) içine alan huruf ilmini, mutasavvıfların ilhamla eriştiği Tanrı ve evren bilgisine ulaşmanın mantıkla geliştirilebilecek bir yolu olarak betimler. Hatta huruf

12 [Eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi] Ali Emiri Tasnifi/Fatih 63.
13 Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 320, imza 844/1441 tarihli ve Sultan II. Murad'a ithaf edilmiş.

ilminin soylu uygulayıcıları (sadat-ı harfiyye) ile tasavvuf ehlinden (sadat-ı sûfiyye) zihinsel aydınlanmanın birbirine koşut ve denk iki "mesleki" yolunun temsilcileri olarak söz eder. Sünniliğe ve doğru fıkıh mezhebi kabul ettiği Hanefi usulüne bağlılığını ısrarla vurgulamakla birlikte, Bistâmî peygamberliğe ilişkin kendi ilminin geçmişini Hz. Âdem'e dayandırır. Bu ilim kutsal kitapta geçen bir dizi peygamber (özellikle Hz. Danyal) aracılığıyla sonunda İslam döneminde "Peygamberlerin mirasçısı" olan İmam Ali bin Ebu Talib'e, ondan da ilk altı halefine iletilmiş, daha sonra önde gelen ariflerden oluşan ruhani bir soy tarafından korunarak uygulanmıştı. Özellikle gelecek bilgisi altıncı imam Cafer es-Sadık'a (ö. 765)[14] bahşedilmiş, o da peygamberlere özgü bu hikmeti, İbnü'l-Arabî tarafından ilham yoluyla keşfedilene kadar koruyup sıradan insanlardan saklamak üzere "kapsamlı bir kehanet" (*el-cifri'l-câmi*) içinde kodlayıp derlemişti. Cafer es-Sadık, tasavvuf ve felsefe bilgeliklerini uygulamada "peygamberce" bir biçimde yeniden birleştirdi; böylece ileride Bistâmî'nin ve ihvanın da izleyeceği yolu açarak doğal ve felsefi ilimlerin, kutsal kitaplardaki bilgilerin ve tasavvuftan gelen marifetin birbiriyle uyum içinde yayılacağı yeni bir çağ başlattı. Zaman döngüleri, tarihin sağladığı ipuçları ve dünyevi ve manevi hükümdarlığın niteliği de feleklerin hareketleri kadar önemli inceleme konuları haline geldi. Ne de olsa hükümdarlık ve egemenlik yalnızca tarihsel olgular ve felsefi kategoriler değil, adaletin ve peygamber-krallığın benliğinde somutlaştığı Hz. Süleyman örneğinin gösterdiği gibi, aynı zamanda ilahi bildirimlerdi.

Bistâmî'nin yaşadığı dönemi geride bırakmadan önce iki gözlemde bulunmak gerekir. Birincisi, onun huruf merakı ve harflerden anladığı, 1394'te sapkınlık suçlamasıyla idam edilen Esterabadlı Fazlullah'ın radikal Hurufiliğinden ayırt edilmelidir.[15] Bistâmî'yle ilgili kısıtlı bilimsel literatürün büyük bölümünde kullanılan el-Hurufi terimi onu Fazlullah ve ardıllarının

14 Dolayısıyla, örneğin Fatih Sultan Mehmed'in hocası Akşemseddin, Konstantinopolis kuşatmasının umut kırıcı bir aşamasında "seyitlerin sultanı Cafer es-Sadık'ın belirttiği yöntemle" Kuran'dan fal bakmıştı. Fatih'e yazdığı mektup Halil İnalcık tarafından yayınlanmıştır: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 217-19.

15 Shahzad Bashir, *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*, Oxford, Oneworld, 2005 (Türkçesi: Shahzad Bashir, *Fazlullah Esterabadi ve Hurufilik*, çev. Ahmet Tunç Şen, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013').

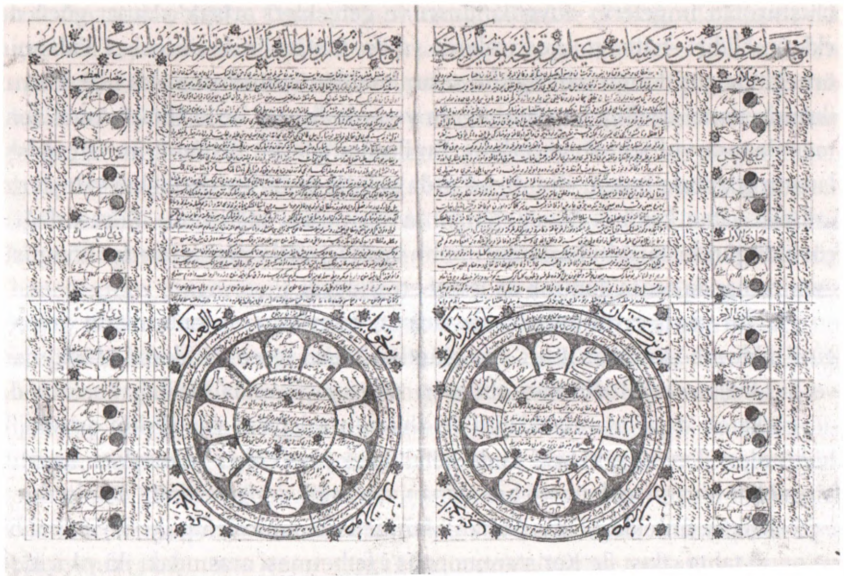
davasını yürüttüğü yeni dinle ilişkilendirir. Tanrının insanda vücut bulduğu inancına dayalı bu dinin kurucusu yalnızca yeni bir peygamberlik tertibi getiren mehdi değil, aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki tecellisi olarak da kabul edilir. Bistâmî, kendi ilim yoldaşlarını kastetmek için harfiyye (harfçiler) ve ehlü'l-harf terimlerini titizlikle kullanır.[16] Dahası, Fazlullah'ı aşırılıkla suçlar; onun tıpkı ahlaki özgürlüğü mazur gösterecek bir kural tanımazlığın (*antinomianism*) çekiciliğine kapılan cahil ve yoz tasavvuf yolcuları gibi, gerçek bilgiyi kendi dünyevi amaçları için saptıran bir "Şeytan dostu" olduğunu söyler. Her iki durumda da layık olmayanların aşırılıkları, ilahi bilgiye giden yolun geçerliliğine halel getirmez.[17] Her ne kadar Hurufi toplulukların 15. yüzyılın ilk yarısı boyunca İran'da ve Osmanlı topraklarında etkinliklerini koruduğu, inançlarını yaymaya çalıştığı doğruysa da, "harf" düşkünlüğünün yalnızca sapkın din vaazlarından kaynaklanmadığı da doğrudur. Bu merak özellikle Bistâmî'nin faaliyetleri sonucunda o dönemde Sünniliğinin çok farkında olan çevrelerde bile tasavvufi, felsefi ve siyasi ortamın derinlerine işlemiş bir bileşeni haline geldi. Hatta Bistâmî ve ihvan adil bir düzen kurabilmek uğruna batıniliği doğallaştırmaya çalıştılar. Bu düzen Müslüman toplumun yaşamındaki rolünden ve şeriatın hükmünü güçlendirmedeki etkisinden ötürü ideal olarak İslamiydi. Bistâmî, örneğin *Nazmü'l-sülûk*'ta İslami olan ve olmayan pek çok takvim sistemi; zamanın yüzyıl (karn) birimleri temelinde düzenlenmesinin anlamı ve insanların yüzyılın başında ve sonunda o yüzyılı algılayışları arasındaki farklılıklar; Hz. Muhammed'in peygamberlik döneminde halifelik, imamlık ve hadislere göre her yüzyılın başında Allah'ın "dininizi yenilemek için" gönderdiği müceddidlerin art arda belirlenmesi[18] üzerinde duruyordu.

İkincisi, Bistâmî'nin yapıtlarında ve bunların kapısını araladığı çevrede kuralcı Sünni ortodokslukla bağdaşmadığı düşünülebilecek, ama kehanet

16 Bkz. özellikle *Fevâihü'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-mekkiyye* adlı yapıtı.

17 Gril, "Esotérisme," s. 186-87, 192-94.

18 17. yüzyıl öncesi müceddid ḥadisleri konusunda, Ebu Davud'un bir aktarımına dayanan şu çalışmaya bkz. Ella Landau-Tasseron, "The 'Cyclical Reform: A Study of the Mujaddid Tradition," *Studia Islamica* 70 (1989), s. 79-117 ve Hamid Algar, "The Naqshbandī Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance," *Studia Islamica* 44 (1976), s. 123-52; John E. Woods, *The Aq-Quyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City, University of Utah Press, 1999, s. 89.

Şekil 5.2. Ay ve Türk-Moğol hayvan takvimleri içeren yaprak, II. Mehmed Takvimi, Türkiye, 15. yüzyıl, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 309, 13b-14a

metinlerinde ve Falname gibi kitapların ikonografisinde açıkça ortaya çıkan eğilimler görülür.[19] Bu fikirlerin en önemlileri arasında kıyamet ve mesih temaları ve imgeleriyle uğraşma; semavi dinlerin peygamberlerini ve İslam öncesi tarihi rehber kaynak olarak alma, özellikle de bu doğrultuda uygun tasavvuf, huruf ya da astroloji yöntemlerini uygulama; Hz. Âdem'den ve Yaratılış'tan beri tasarrufu ve dolaşımı gittikçe kısıtlansa da aktarılabilmiş olan geçmiş ve gelecek tarihe ilişkin kapsamlı marifetin ehli (gnostik bilgi sahibi) kişiler olarak Ali'ye ve onun soyundan gelenlere saygı gösterme, özellikle Hz. İsa'ya ve gerek Hıristiyan gerek Yahudi mistik geleneklerine değer verme sayılabilir. Kuşkusuz özet niteliğindeki bu listeye harflerin ve onlarla

19 Bkz. Fleischer, "Lawgiver," s. 159-77 (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni"). "Ortodoks" Sünnilik ancak bütünleşmiş bir Osmanlı Devleti'nin böyle bir düşünceyi dile getirebileceği 16. yüzyılın ikinci yarısında oluşturuldu, tıpkı Şah Tahmasb'ın "imparatorluk" dini On İki İmam Şiiliği gibi.

oluşturulan imgelerin duygulandırıcı ve gerçekleri ortaya çıkarıcı gücü de eklenmelidir –hatta müneccimlerin ya da Bistâmî'nin simgeleri Falname örneğinde görüldüğü gibi figürlü resimlere dönüştürülmüş olsa bile. Huruf ilminin temel özelliği kapsamlılığıdır ve aynı durum belki İbnü'l-Arabî sonrasında tasavvuf için de geçerlidir. Bu ilimler (çünkü Bistâmî'nin ve çağdaşlarının gözünde bunlar ilimdi) art arda gelmiş ve birbiriyle ilişkili vahiylerin ardında yatan kozmik düzene erişimin sürmesini sağlıyordu. Şifresi doğru çözüldüğünde, tarihin başlangıcı ve bu tarih içindeki peygamberler döngüsü aynı zamanda onun sonuna da işaret etmekteydi.

Bu geniş tarih anlayışı ile tarihin, bireylerin ve toplumların geleceğini bildirme gücünün yanı sıra gaipten haber veren ilimlerin Müslüman ve hiç kuşkusuz Müslüman olmayan saray yaşamında taşıdığı önemin de en görkemli dışavurumu takvim ve ahkam-ı sal (yeni yıla ilişkin astrolojik hükümler) denen, yeni yıla ya da belki daha özgül olgu ve olaylara ayrıntılı bir rehber oluşturmak üzere hazırlanan astrolojik derlemelerdir. Bunların en eski eksiksiz örnekleri Fatih Sultan Mehmed döneminden (1451-81) kalmadır ve onun tahta çıkışı ile Konstantinopolis'i fethetmesi arasındaki iki yıl içinde üretilmiştir.[20] Bu takvimler saray kütüphanesinde bulunan Timur dönemi örneklerinden ve *Zîc-i Uluğ Bey*'den önemli ölçüde esinlenmiş olsa da II. Mehmed'in hem özgüvenini hem de eğilimlerini yansıtması bakımından dikkat çekici biçimde "Osmanlı"dır. Bunlar Türkçe yazılmıştır; oysa Fatih Sultan Mehmed'in oğlu II. Bayezid için hazırlanan aynı türdeki takvimler dizisinin hepsi Farsçadır ve belki aşırı bir farkındalıkla gözlem merkezi olarak hâlâ Semerkant'ı alacak kadar Timur dönemi örneklerinin biçimsel etkisi altındadır. Fatih takvimlerinin bir başka önemi de en başında hanedanın kurucusu Osman Bey'in (hd. yak. 1301- yak. 1324) çıkışıyla (huruç) başlamak üzere Osmanlı tarihindeki belirleyici olayların sıralandığı geriye doğru bir kronoloji ("... olalı şu kadar yıl geçti") içermesidir.[21] Bu kronolojiler, türünün ilk örnek-

20 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 309 ve Revan 1758. [Editörün notu: Osmanlı dünyasından günümüze kalan örneklerin en eskileri Çelebi Mehmed dönemine dayandırılabilir. Bu türün Osmanlılara özgü olmadığını, Osmanlı öncesi İslam beylikleri ve devletleri döneminde üretilmiş benzer eserler bulunduğunu da eklemek gerekir.]

21 II. Bayezid takvimlerinde bu kronolojiler gene en başta yer almakta, ama geriye doğru Yaratılış'a kadar uzanmaktadır.

leri olmamakla birlikte Osmanlı tarihinin günümüze eksiksiz ulaşmış en eski içeriden kaynaklarını oluşturur ve bu takvimlerde yer almaları Halil İnalcık'ın astrolojik bir amaca hizmet ettikleri yolundaki önermesini doğrular.[22] Kronolojilerde, özellikle de genişletilmiş yorumlarında vurgulanan nokta açıktır: İnsanlık tarihi ve Hz. Âdem'le başlayan peygamberler tarihi, yaygın kabule göre tarihin doruğuna ulaşacağı çağ olan İslam binyılının sondan bir önceki (dokuzuncu) yüzyılında ya da yedi bin yıl olduğu düşünülen (ve her biri haftanın bir gününe eşlenebilen) dünya ömür haftasının son gününde Osmanlı hanedanının (öngörülen) zuhuruna doğru ilerler.[23] Bistâmî'ye göre bütün büyük dinlerin kehanet geleneğinde dünyanın ömrünün yedi gün olacağı, her bir günün bin yıl süreceği kabul edilmekteydi. Fatih Sultan Mehmed takvimleri hem kapsayıcılık hem hatasızlık uğruna matematik, astronomi, takvim ve hatta tıp alanlarındaki bilgi birikiminin bilinçli olarak bilimsel amaçla kullanılması açısından da dikkat çekicidir. Projenin bu bölümüne en açık örnek, 12 hayvanlı Türk-Moğol takvimi de içinde olmak üzere ay ve mevsim temelli bütün tarihsel takvim sistemlerini, dinsel ve siyasal toplulukların yükseliş ve çöküşünde olağanüstü önem taşıdığına inanılan Jüpiter ve Satürn'ün orta ve büyük kavuşum (240 yıllık "orta kıran" ve 960 yıllık "büyük kıran") döngüleriyle ilişkilendirmeye gösterilen özendir (Şekil 5.2). Bunlar II. Mehmed için 1453'ten epeyce sonra hazırlanan bir doğum haritasında (zayiçe) en geniş ve iddialı biçimde ortaya koyulmuştur. Burada Fatih'in yaşamının ilk üçte birlik bölümü yer almaz çünkü o dönem geçmişte kalmıştır.[24] Toplam 264 varaklı yazmanın dolu dolu dörtte üçü Arapça ve Farsça olmak üzere çeşitli yöntem sorunlarına ayrılmış, "Doğum haritası kişinin ana rahmine düşmesinden mi yoksa dünyaya gelmesinden mi hesaplanmalı?" gibi sorular ele alınmıştır. Son bölümde hicri 886 (1480-81) yılına kadar ayrıntılı kehanetler yer alır.

22 İnalcık, "Rise of Ottoman Historiography," s. 158; Osman Turan, *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954; Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihine ait Tarihi Takvimler*, İstanbul, Küçükaydın, 1962; Nihal Atsız, "Hicri 858 Yılına ait Takvim," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (1975), s. 223-83.
23 Osmanlı tarihinin bu soyçizgisel ve genetik yapısı saray işliklerinin 16. yüzyıl sonu ürünlerinde, örneğin ünlü *Zübdetü't-tevârih*'te ya da şehnameci Urmiyeli Seyyid Lokman'ın (ö. 1601) *Tomar-ı Hümayun* ve *Silsilenâme*'sinde (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed 3599, Hazine 1624) ve öbür çalışmalarında açıkça görülür.
24 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar 830.

Yazma, sultanın 75 yaşına kadar yaşayacağı gibi iyimser bir hava içinde biter. Oysa Fatih 1481'de kırk dokuz yaşındayken ölmüştür.

Bu örnekteki hesaplama sonuçta yanlış çıkmış olsa da –en geç 1520'lerden başlamak üzere Topkapı Sarayı maaş defterlerinde adları yazılı olan– saray müneccimleri ve saat hesapçıları (sâatî) tarafından hazırlanan ve çoğu kez imzalanan bu belgeler Osmanlı tarihinin paha biçilmez ve büyük ölçüde kullanılmamış kaynaklarıdır.[25] Bunlar yalnızca bilim tarihi açısından değil, ideolojik, kültürel ve hatta siyasal tarih açısından da büyük önem taşımakta, çünkü aşağıda daha ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, üretildikleri ortamın bütünleyici parçası olarak o ortamın kaygılarını, toplumsal ve siyasal tahayyüllerini yansıtmaktadır. Örneğin II. Mehmed'e yaşadığı dönemde hem halife hem de sahib-kıran, yani cihan fatihi ve kıran sahibi (Jüpiter ile Satürn kavuşumunun efendisi) payesi verilmişti.[26] Dahası, 15. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bu metinler incelendiğinde kehanetin politikayla bütünleşmiş olduğu, güncel sorun ve tasarıların, toplumsal tabakaların yapısının ve ilişkilerinin ve hatta ileride tahta kimin çıkacağı sorununun ele alındığı görülür. Ayrıca bu metinlerin zaman içindeki ilerleyişi, belirgin bir Osmanlı imparatorluk kimliğinin de bir ölçüde geliştiğini ortaya koyar.

Örneğin Yavuz Sultan Selim için hazırlandığı bilinen takvimlerden biri[27] 10 Mart 1513'te Nevruz'da sunulmuştur (Şekil 5.3). Kehanette, rakip kardeşlerini yeni idam ettirmiş olan padişahın hem sıkıntılı tahta çıkışına hem de henüz oturmamış olan, ertesi yıl Şah İsmail üzerine yürüyüp 1514'te Çaldıran Ovası'nda onu yenerek sağlamlaştırmayı beklediği iktidarına değinilir. Takvimde Selim'in babası II. Bayezid'in takvimlerindeki gibi Farsça kullanılmış olmakla birlikte, yıldız gözlemlerinin merkezi olarak İstanbul'un alınması, böylece hanedanın hâlâ yeni (ve yakın geçmişteki depremden harap) olan başkentinin başlı başına bir kozmik merkez olarak tanımlanması dikkat çekicidir. Selim'in saltanat döneminin son Nevruz takvimi, 1519 (hicri 925) yılı için Hoca Kemal adlı bir müneccim tarafından

25 İnalcık tarafından da belirtilmiştir: "Rise of Ottoman Historiography," s. 157-58.
26 *Sahib-kıran* konusunda bkz. Flemming, "Sahib-kıran und Mahdi," s. 43-53; Fleischer, "Seer," s. 291 (Türkçesi bu kitapta Saraydaki Kâhin).
27 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi 1710.

hazırlanmış ve yalın bir Türkçeyle yazılmıştır.[28] Yıldızlar Batıya ("Batu") bir seferin haberini vermekte, Satürn Latin Hıristiyan âlemine ("Firengistan") karşı çıkmakta, sultanın hem Roma papasına ("rim papa") hem de Rodos Şövalyelerine saldıracağı belirtilmektedir. Selim ertesi yıl ölünce, bu projeleri gerçekleştirmek oğlu Kanuni Sultan Süleyman'a kaldı. Günümüze ulaşmış 1527 ve 1531 tarihli iki takvim örneğine[29] bakılırsa Sultan Süleyman takvimleri, Kanuni'nin yaklaşan evrensel hükümdarlığında devlet dili olarak Osmanlı Türkçesi kullanımını başlatmasıyla uyumlu bir değişiklik içinde gözü pek bir Türkçeyle yazılmıştı.

Sözü edilen bu kehanet belgelerinin tarihleri ilginçtir, çünkü bunlar iç ayaklanmaların, yönetsel yeniden yapılanmaların ve Batıda Hıristiyan güçlere karşı art arda düzenlenen seferlerin tümüyle meşgul ettiği bir sarayda geleceği öngörme çabalarının ve kehanetin çok yaygınlaştığı (ve profesyonelleştiği) bir döneme denk düşer. Saraya sunulmuş takvim nüshaları dizisi, en azından Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunanlar, 1531'de kesildiği için II. Bayezid döneminden kalma yıllık saray takvimleri dizisinin bir benzeri 16. yüzyılda yoktur.[30] Bununla birlikte nüfuzlu bir topluluk oluşturan müneccimlerin sarayın maaşlı bir birimi olarak işlevini sürdürdüğü ve 16. yüzyıl boyunca maaş aldıkları kesindir.

Harfler ve isimler ilminin (ilm-i hurûf ve'l-esmâ) yanı sıra bilimselliği daha açık olan astrolojiyle de ilişkili gizli ilim (ulum-ı garibe) uygulamaları saray yaşamının ve politika kararlarının temel bir öğesi olarak kaldı ve belki buna bağlı olarak hem güvenlik hem de güvenilirlik ve uzmanlık sorunlarından ötürü daha sıkı denetim altında tutuldu. Örneğin 1520'lerde padişah ailesine tılsımlar yapmakla görevli olan ve harflerin ve ilahi isimlerin özel bir düzen içinde yerleştirildiği giysilere varana kadar çok ayrıntılı

28 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi 1695.

29 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed 4397, 21 Recep 937 (10 Mart 1531) tarihli; Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi nüshası (9 Cemaziyelahir 933 (13 Mart 1527) tarihli. (Bu sonuncu yazma konusunda verdiği bilgi için Fatih Kurşun'a teşekkür ederim.)

30 Ama müneccimlerin elkitaplarında korunmuş ve örneğin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1711 ve Floransa Bibliotheca Medicea-Laurenziana Or. 116 gibi Süleyman, II. Selim ve III. Murad için hazırlanmış zayiçeler içeren taslak kopyalar vardır. Bkz. Cornell H. Fleischer, "Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze zum 80. Geburtstag* içinde, haz. Ingeborg Baldauf, Prag: Enigma, 1994, s. 77-88 (Türkçesi bu kitapta "Katiplerin Rüyaları").

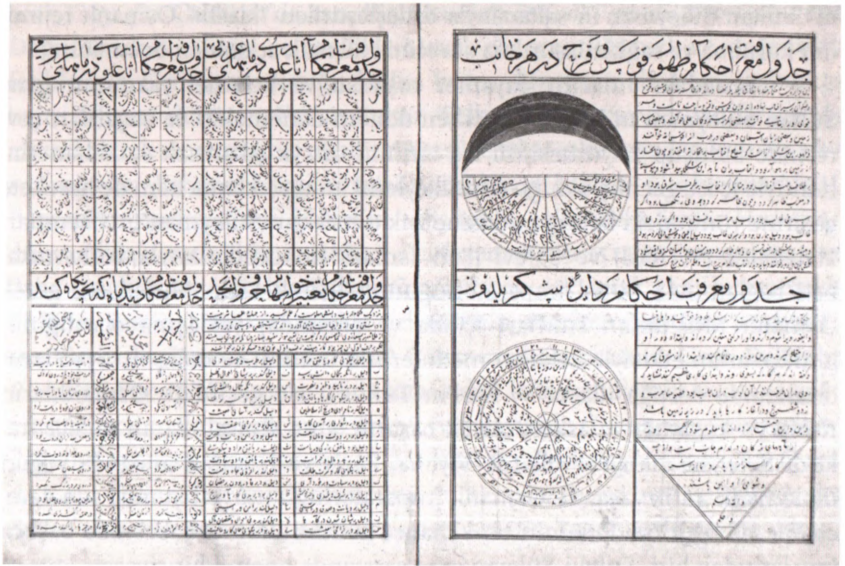
tılsımlar yapan yaşı geçkin bir tılsımcı, Arapça sözlükler ve bir yardımcı hattat isteğiyle sultana dilekçe vermiş, işinin çokluğu nedeniyle siparişleri yetiştirmekte zorlandığını belirtmişti. Sözlük sayesinde Arapça sözcüklerin yazımını ya da anlamını başkalarına sormaktan kurtulacak, bu da yetkisiz kişilerin onun sorularından yola çıkarak hanedanın gizli kalması gereken tasarılarını tahmin etmesini önleyecekti.[31] Astronomiden türetilen astroloji saygın bir bilimsel yöntem ve gizli ilimlerin kalesi olarak kaldı (Şekil 5.4). Bununla birlikte Sultan Süleyman'ın siyaset odaklı sarayında geçmiş ve özellikle gelecek olaylara kılavuzluk etmesi için uzunca bir süre boyunca daha hermetik ve gizli uzmanlık biçimlerine itibar edildi.

Kanuni Süleyman'ın Sarayında Tahmin ve Kehanet[32]

İtalyan Rönesans tarihçisi Ottavia Niccoli'nin 1494-1530 arasında İtalya'da kıyamete ilişkin kehanetler, siyasal şiddet ve dinsel ve toplumsal sınırların yeniden tanımlanması arasındaki yakın ilişkiyi ele aldığı zarif çalışmasında ilgisini çeken bir konu

> ...VIII. Charles'ın işgalinden V. Karl'ınkine [Şarlken] kadar yaşanan *guerre horrende* [korkunç savaş] sırasında kehanetle ilgili gerginliklerin İtalya'nın çok geniş, ama sosyal ve kültürel olarak birbirinden farklı çevrelerinde olağanüstü yaygınlaşmasıdır. Bu tarihler önemlidir çünkü o yıllardaki siyasal istikrarsızlıkla açıkça bağlantılı görülen olgunun en azından kısmen yorumlanmasına olanak verir. Kehanet, Rönesans döneminde ve daha da çok ortaçağda iyi bilinen ve sık sık incelenmiş bir konudur. Oysa burada ortaya çıkan tablo hiç değilse kısmen yenidir: Dönemin siyasal ve dinsel olaylarıyla derin bağlantıları olan genelleşmiş bir kültür birçok farklı kanaldan epey yaygın hale getirilmişti. Bir başka deyişle bu, Rönesans'ın farklı bir yönüydü.[33]

31 Cornell H. Fleischer, "Between the Lines," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* içinde, haz. Colin Heywood ve Colin Imber, İstanbul, İsis Yayınları, 1994, s. 45-61.
32 Editörün notu: Bu noktadan sonrasının "Gölgelerin Gölgeleri" adlı makaleyle hemen hemen aynı olmasına karşın, makale bütünlüğünü bozmamak için tekrara düşmek pahasına olduğu gibi yayınlıyoruz.
33 Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy*, İngilizce çev. Lydia G. Cochrane, Princeton, 1990, s. xi.

Şekil 5.3. Çift Varak, Bayezid Takvimi, Türkiye, 1513, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi 1710, 6b-7a

Aynı dönemlerde aynı olgu merkezi İslam dünyasının da aynı ölçüde yerleşik bir öğesini oluşturuyordu, ama Batı Avrupa'dan farklı olarak bu konunun ne ortaçağda ve erken modern dönemde Müslüman ağırlıklı yaşamın ortak bir özelliği olarak tek başına ilgi görebildiğini, ne de 1453'te İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesinden 16. yüzyılın ortasına kadar Akdeniz'in hem batı hem doğu kesimlerinde yaşanan büyük dönüşümleri aslında birbirine bağlayan bir tema olarak ele alındığını belirtmekte yarar var.[34] Oysa kehanet prizmasından bakmak, batılı Hıristiyan dünyası kadar İslam dünyasının da erken modern dönemini, özellikle 1520 ile kabaca 1550 arasında biçimlenen ve Batı Avrupa'daki deyişle "Muhteşem," Osmanlı tarihindeki adıyla "Kanu-

34 Cornell Fleischer, "The Lawgiver as Messiah," *Soliman le magnifique et son temps* içinde, haz. Gilles Veinstein, Paris, La Documentation Française, 1992, s. 159-177 (Türkçesi bu kitapta, "Mehdi Olarak Kanuni," s. ...-...) ve a.g.y., "Ottoman and Habsburg Empires in the Sixteenth Century: Is Translation Needed?" *Imperial Models in the Early Modern World, Part 2: Managing Difference in Early Modern Empires*, Konferans bildirisi, UCLA, 9-20 Şubat 2007.

ni" Sultan Süleyman'ın saltanatıyla özdeşleştirilen "klasik" Osmanlı rejiminin kurulma ve sağlamlaştırılma sürecini anlamak açısından önemlidir.

Buradaki amacım, kıyamet coşkusu ve kehanet yazınının genç Sultan Süleyman'ın kişiliği ile erken dönem denemeleri ve başarıları çevresinde buluşup büyümesinin loş tarihini ortaya çıkarmak ve kehanetin, tümüyle iç içe geçmiş olduğu siyasal eylemi hem açıklama hem de harekete geçirme yönündeki belirgin etkisine ışık tutmaktır. Süleyman'ın, hasımları Habsburg (V. Karl) ve Safevi (Şah İsmail) hükümdarlarıyla zorlu rekabeti bağlamında binyıl imparatorluğunun (gerek Latin Hıristiyan, gerek Osmanlı Müslüman sınırları içinde ve arasında) yaklaşma olasılığının gittikçe artan etkisiyle kehanet metinlerinin üretimi ve dolaşımı 1530'ların ortalarında doruğa ulaştı. V. Karl'ın Tunus'u ele geçirdiği, Osmanlıların Korfu'yu kuşattığı ve askeri olarak başarılı, ama siyasal olarak sarsıcı Irakeyn Seferine çıktığı o yıllarda Viyana, Paris ve İstanbul arasında yoğun diplomatik trafik yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşumda son derece önemli olan bu dönemin bir kehanet tarihini üretme çabasında başlıca ipuçlarından biri, Sultan Süleyman'ın sarayında önemli bir siyasal aktör ve kıyamet kehaneti yorumcusu olan, bütün önemine ve padişaha uzun süreli yakınlığına karşın neredeyse bütün Osmanlı anlatı kaynaklarında ve tezkirelerinde herhalde kasıtlı olarak gözardı edilen Remmal Haydar'ın karanlık yaşamöyküsüdür.[35] Haydar'ın öyküsü *Falname*'nin ortaya çıktığı özgül ortamı aydınlattığı gibi Osmanlı tarihinin uzun süreli gizemlerinden birine, Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve öteki benliği İbrahim Paşa'yı 1536'da birdenbire ve gizlice öldürtmesine bütünüyle açıklayıcı olmasa bile anlamlı bir ışık tutar. İbrahim Paşa'nın ölümüyle Süleyman, Osmanlı hanedanının meşruiyetini ve kendinin tek ve evrensel otorite kullanmak üzere ilahi iradeyle seçilmiş olduğunu her türlü sorgulamanın ve tartışmanın ötesine taşıma mücadelesinde bir tür (başarılı) sona ulaşır.[36]

35 Haydar, farklı amaç ve yaklaşımdaki başka yazılarımın da konusudur: "Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman," haz. Jayne Warner, *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, 2 cilt içinde, Syracuse-İstanbul, 2001, s. 290-99 (Türkçesi bu kitapta, "Saraydaki Kâhin", s. ...-...) ve "Saraydaki Kâhin," Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğünden emekliliği dolayısıyla Filiz Çağman'ın onuruna düzenlenen sempozyumda sunulan bildiri, Şubat 2005.
36 Fleischer, "Lawgiver," s. 167. ((Türkçesi bu kitapta Mehdi Olarak Kanuni, s. ...).

1514'te Çaldıran'da can düşmanı Şah İsmail'i yendiği ve 1516-17'de Doğu Anadolu, Suriye ve özellikle Mısır'ı ele geçirdiği hızlı ve olağanüstü fetihleriyle Hıristiyan olduğu kadar İslam dünyasını da hem şaşkınlığa hem dehşete düşüren Yavuz Sultan Selim'in yaşayan tek ve dolayısıyla siyasal olarak sınanmamış oğlunun 1520'de tahta çıkmasından kısa bir süre sonra kadim kehanet kitapları ortada görülmeye başladı. *Gurbetname*'de II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan'ın 1483'ten 1495'te ölene kadar Hıristiyan dünyasındaki tutsaklığı anlatılır.[37] *Gurbetname*'nin 1514'te tamamlanan ve daha çok bilinen *Vâkıât-ı Sultan Cem*'le[38] pek çok ortak yanı bulunmakla birlikte, metin büyük olasılıkla şehzadenin maiyetinden biri tarafından 1520'lerin başlarında yazılmıştı.[39] Yazar metnin arasına Cem Sultan'ın Roma'da Papa VIII. Innocentius tarafından kabul edilişinin uzun ve çoğu araştırmacının da apaçık hayal ürünü ve dolayısıyla *Gurbetname*'nin tarihsel değerini reddetme nedeni olarak gördüğü bir öyküsünü eklemiştir. Öykü-de Cem Sultan'dan kendi öyküsünü ve hanedanın tarihini anlatması rica edilir; o da "*Tevârih-i Âl-i Osman*'a göre" anlatır. Yazar şöyle devam eder:

> Meğer merhumun [Cem Sultan'ın] Venedik âlimlerinden bir tarih kitabı eline gelmiş idi; anda ayniyle tahrir eylemişler ki sene işrîn ve tisamie [hicri 920/ 1514] yılından sonra Âl-i Osman'dan Sultan Süleyman nam kimesne padişah olup evvel gaza ki anlardan vâki ola, Ungurus'a idüp ve niçe gazalar ve fethler itdükden sonra birkaç kere dahi bî-fâyide donanma idüp badezan bir âli donanma eyleye ki anın mukabelesine bir ahad mukabeleye kâdir olmaya; ve her cânibe ki kasd ide feth idüp mansûr u muzaffer ola ve Sultânü'l-guzât ve'l-

37 Yayınlayan İ. H. Danişmend, *Fatih ve İstanbul* II/12 (1954), s. 212-270.

38 Yayınlayan ve yakın tarihte inceleyen Nicolas Vatin, *Sultan Djem*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.

39 Barbara Flemming, "A Sixteenth-Century Apology for Islam: the *Gurbetnâme-i Sultan Cem*," *Byzantinische Forschungen* XVI (1990), s. 105-121. Tijana Krstic, Venedik kehanet akımlarını ve yayınlarını yakından tanıması nedeniyle yazarın İtalyan asıllı bir dönme olabileceğini ileri sürer. Bkz. "Narrating Conversions to Islam: The Dialogue of Texts and Practices in Early Modern Ottoman Balkans," yayınlanmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 2004. [Editörün notu: Krstic'in çalışmasının kitap olarak yayınlanmış hali için bkz. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford, California, Stanford University Press, 2011, Türkçesi Ahmet Tunç Şen, *Osmanlı Dünyasında İhtida anlatıları: 15. -17. Yüzyıllar*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015.]

mücâhidîn Sultan Süleyman Han hazretleri (eazza Allâh ensârahu) kendü zât-ı şerifleriyle Roma'ya gelüp feth idüb ümerasından ve ulemasından bî-had kimesneleri katl idüp ve ol zamanda olan Papayı dahi helak eyleyüp Pâdişah-ı âlem-penâh (lâ-zâle makrûnen bi-himâ-yetillah) yani Sultan Süleyman Şah hazretlerinin bindüğü atını kiliselerinde olan havuzun içinden sulandurup ve aleflendürüp Roma'yı cümle-i memâlik-i mahrûselerine ilhâk idüp niçe vakt anda sâkin olup adl ü dâd eyleye diyü erbea ve tisîn ve semânemie [894/1489] tarihinden sekiz yüz yıl evvel kitaplarına yazakomuşlar. Merhum bu hâdise-i uzmâyı nakledicek, anlarda da varmış, bu kitabın aynını getürüp mukabele idicek anda dahi maa-ziyâdetin yazılmış göricek anda olan ulemadan ve ümeradan kim var ise merhuma ayıtdılar.

Meğer merhum [Cem Sultan] Venedikli bir ilim adamından bir tarih kitabı almıştı; orada 920 [1514] yılından sonra Osmanlı hanedanından Sultan Süleyman adlı kimsenin padişah olacağı yazılıydı. İlk gazaya çıkışlarında Macaristan'a saldıracak, birçok savaş ve fetihten sonra birkaç kez [Roma'ya] karşı başarısız deniz seferine girişecekti. Daha sonra kimsenin karşı duramayacağı bir donanma yaratacak ve ne zaman fethe niyet etse zafere ulaşacaktı. Bu gaziler ve mücahitler sultanı, Sultan Süleyman Han (Allah ona yardım edenleri aziz kılsın) bizzat Roma'ya gelip fethedecek, [kentin] sayısız komutanını, âlimini ve onlarla birlikte o zamanki Papa'yı öldürecekti. Padişah-ı âlem-penah (Allah'ın himayesinden uzak kalmasın), yani Sultan Süleyman Şah, kiliselerinin [San Pietro] havuzlarında atını sulayıp yemleyecek, Roma'yı öbür mülklerine katacak ve bir süre orada kalarak adalet dağıtacak; böyle yazmışlardı kitaplarına 894 yılından sekiz yüz yıl önce [1489, Cem Sultan'ın Roma'ya geldiği yıl].

Merhum şehzade bu büyük olayı nakledince, onlarda da (toplanmış olan papalık maiyeti) varmış [kitap], aynı kitabı getirdiler ve karşılaştırınca aynı şeyleri daha da ayrıntılı olarak yazılmış gördüler.[40]

40 Flemming, *Gurbetnâme*, s. 227-28.

Orada toplanmış ümera ve ulema kehanetin zararsız bir Osmanlı tutsağının kişiliğinde gerçekleşebileceği düşüncesiyle rahatlamış olarak Cem Sultan'ın kilise meydanındaki çeşmede atına su içirip yem vermesiyle kehaneti tamamlamakta ısrar ettiler ve "İşte Hakk'ın iradesi yerine geldi," dediler. Yazar, Cem Sultan kendilerine söylediği halde bu gafillerin Roma'ya gelecek Osmanlının, kılıcının gücüyle kenti alacak Sultan Süleyman olduğunu anlamadıklarını ekler.

Senaryo hiç de ilk bakışta göründüğü kadar fantastik değildir. Söz konusu kehanetin çeşitli biçimleri (ki sonunda yozlaşmış kiliseyi temizleyip cihan imparatorluğunu kuran padişah mucizevi olarak din değiştirerek arınmış bir inancın birleştirdiği soyut bir cemaati meleksi bir papayla birlikte adaletle yönetecektir) 15. yüzyıl sonlarından başlayarak elyazması, 16. yüzyılın ilk yarısında da artık basılı olarak biliniyordu.[41] Cem Sultan Roma'da kalırken çekirdek halindeki Vatikan Kütüphanesine yapılan başvurulara ve şehzade ile papa arasındaki din tartışmalarına yapılan atıflar bile tarihsel kayıtlarla uyumludur. Vatikan'ın Doğu koleksiyonundan ödünç alınmış en eski kitap kaydında, Cem Sultan'ın maiyetinden birinin Hıristiyan bir Arap tarafından yazılmış "Yahudilerin Reddi" konulu kitabı 27 Ocak 1495'te –papa ve başka Hıristiyan hükümdarlarla birlikte Cem Sultan'ı II. Bayezid'e karşı bir Haçlı Seferinin başına getirmeyi uman Fransa Kralı VIII. Charles'ın, şehzadeyi Napoli'ye doğru yola çıkarmasından hemen önce– kütüphaneye geri

41 Kehanetin yazma nüshası Floransa'da Bibliotheca Medicea-Laurenziana'da bulunmaktadır: Plut. 90, suppl. 5, 77a-78b, inceleyen G. Tognetti, "Venezia e le profezie sulla conversione dei Turchi," *Venezia e i Turchi: Scontri e confronte di due civiltá* içinde, Milano, 1985, s. 86-90. (Bunu 1456-1460 olayları için ayrıntıların verildiği bir başka Latin kehaneti izler. Buna göre 1460'a gelindiğinde Fransa kralı Türkleri yenmiş ve Kudüs'ü yeniden Hıristiyan yönetimi altına almış olacaktır). Kehanetin daha sonra çeşitli biçimlerde dolaşımının ve Türklerin İtalya'yı ve Roma'yı fethini, Türklerin kiliseyi cezalandırmasının yol açacağı kefareti ve sıradan erdemli Hıristiyanların ya da melek gibi papanın sultanı ve bütün Müslümanları sonunda Hıristiyanlaştırmasını bekleyen Reform öncesi öbür İtalyan kehanetlerine örnekler için bkz. Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo: Significato e ruolo strorico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente*, haz. Enrico Morini, Roma, 1988, s. 203-206; F. Secret, "Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle," *Revue de l'histoire des religions* 173 (1968), s. 173-201 (178, 1450 ve 1512 tarihli); Marcel Bataillon, "Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milleu du XVIe siècle," haz. A. Pertusi *Venezia e l'oriente tra tardo Medioevo e Rinascimento* içinde, Floransa, 1966, s. 451-469 (453-56); Ottavia Niccoli, "'Prophetie di musaicho.' Figure e scritture gioachimite nella Venezia del Cinquecento," *Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento* içinde, haz. Antonio Rotondo, Floransa, 1991, s. 197-227 (211).

verdiği yazılıdır.[42] Böyle bir metnin aynı türden daha sonraki kehanetlerin değerini tartışma hazırlığına yardımcı olacağı söylenebilir.

İlgimizi çeken bir sonraki metin daha da belirgin biçimde 1526 yılı İstanbul'una özgüdür; bu tarihten üç yıl kadar önce Sultan Süleyman, gözdesi İbrahim Paşa'yı önce Rumeli beylerbeyliğine, sonra da kıdem teamüllerinin uygulanmasını bekleyen vezirleri hiçe sayarak sadrazamlığa getirmişti. Ama bu metinde de yukarıda sözü edilen Avrupalı kehanetlere önemli atıftar yapılmakta, özellikle Roma'nın fethi için üç girişimde bulunulacağı ve ancak sonuncusunun başarılı olacağı ileri sürülmektedir. Mart 1526'da, Macaristan Seferinin arifesinde (Osmanlı güçleri ertesi yıl oradan Roma'ya yönelecekken) yeni sadrazam İbrahim Paşa'nın Venedik balyosuna söylediğine göre:

> Sultan ve o [İbrahim] gençliklerinde eski bir kitap görmüşlerdi; kitapta o [Süleyman] Harem'den [tahta çıkmak üzere] ayrıldığında o zamana kadar hiçbir yüksek görevde bulunmamış birinin Rumeli beylerbeyi ve sadrazam yapılacağı, adının da İbrahim olacağı yazılıydı. Daha sonra onun [İbrahim'in] zamanında Osmanlı sultanı, atalarının hiçbir zaman yapamadığı birçok şeyi yapacaktı: Roma İmparatorluğu'nu alacak, büyük seferlerle Hıristiyanlara savaş açacaktı. Hıristiyanlara saldıracak ve onlarla üç büyük çarpışmaya girecek olan Türk padişahı bunların ikisinden yenik çıkacaktı; ama üçüncü girişiminde Roma İmparatorluğu'nu ve bütün soylu komutanlarını alt edip zafere ulaşacak; Allah'ın inayetiyle büyük bir zafer kazanacaktı. [Sultan] onu [İmparatorluğu] ve bütün geri kalanları kurtaracak, barış ve karşılıklı sevgi içinde yalnızca tek bir din olacaktı. [O] bunun mutlaka gerçekleşeceğine inanıyordu.[43]

42 G. Levi della Vida, *Ricerche sulla formazione del piu antico fundo dei manuscritti orientali della biblioteca vaticana*, Vatikan, 1939, s. 98-99: Cem Sultan Arapça kitaplar ödünç almış ve 27 Ocak 1495'te geri vermiştir. Kitap 6 bölümlü Vat. Arabo yazmasıdır (Hayrettin Yücesoy sayesinde ben St. Louis Üniversitesi Knights of Columbus Vatikan mikrofiş koleksiyonunda bulunan kopyasını inceledim).

43 Marin Sanudo, *I Diarii*, Venedik, 1879-98, 58 cilt, c. 41 (1526), s. 95; bu satırlara dikkatimi çeken Ebru Turan'a teşekkür ederim.

Tam da aynı tarihte doğrudan ahir zaman olaylarına değinen ve bunun yaşanmakta olan hicri 10. yüzyıla rastlayacağı kehanetinde bulunan İslami metinlerin de Osmanlı sarayında dolaşıma girdiğini gösteren kanıtlar vardır. Bunların en kapsamlısı –ve üretim tarihi bu döneme eşlenebilir olanı– Abdurrahman el-Bistâmî'nin *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı metnidir. 14. ve 15. yüzyıllarda Memluk ülkesinde dolaşımda olan ahir zaman kehanetlerinin ve Haçlılar çağı anlatılarına dayanan bazı malzemelerin toplandığı *Miftâh*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye atfedilmiş ve Bistâmî'nin son biçimini verdiği çeşitli kehanet metinlerini de içerir. Başka bir makalemde işlediğim gibi, bu metin, ileride Sultan Süleyman'ın mehdi imajını biçimlendirecek asıl metin (*Urtext*) olmuştur.[44] Kitaptaki bazı ana temalar şöyledir: Konstantinopolis'in fethini ve İslam ülkelerinin imhasını amaçlayan "Sarı İnsanlar"ın (Beni Asfar/Banu el-asfar: Hıristiyan krallar) zuhuru; Roma'nın son olarak Mehdi tarafından fethedilmesi; toprakların harap olması; Mısır'ın kuzeyli (Rum) bir kral tarafından son kez fethedilmesi; Hz. İsa'nın geri gelişi, Deccal'in yok edilmesi ve artık İslamla buluşup Müslüman olan Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in soyundan gelen Mehdi ikilisinin kıyamet öncesinde arındırılmış tek bir dini bütün cihanda egemen kılması (Şekil 5.5). *Miftâh*'ın incelediğim yaklaşık otuz nüshasından altısı, 16. yüzyıl başlarında hazırlandığını gösteren istinsah kayıtları (kolofon) içerir ve üretim tarihleri anlamlıdır: Bunların en eskisi hicri 911 (1504-1505) yılında tamamlanmış ve biraz karışık düzenlenmiştir.[45] Metnin uzun bir bölümü hicri 927'de (1521) kopya edilmiş, daha sonra hicri 943'te (1536-37) farklı, herhalde eksiksiz bir nüshadan tamamlanmıştır.[46] Rebiyülahir 931 (Şubat 1525) tarihli bir başka nüsha çok sayıda derkenar içerir.[47] Gene derkenarlı olan öbür üç nüsha hicri 939 (1532-33) tarihlidir, ama hicri 932 (1525-26) tarihli kopyalar temel alınarak yazılmıştır.[48] Süleyman'ın saltanatının ilk on yıllarında şu ya da

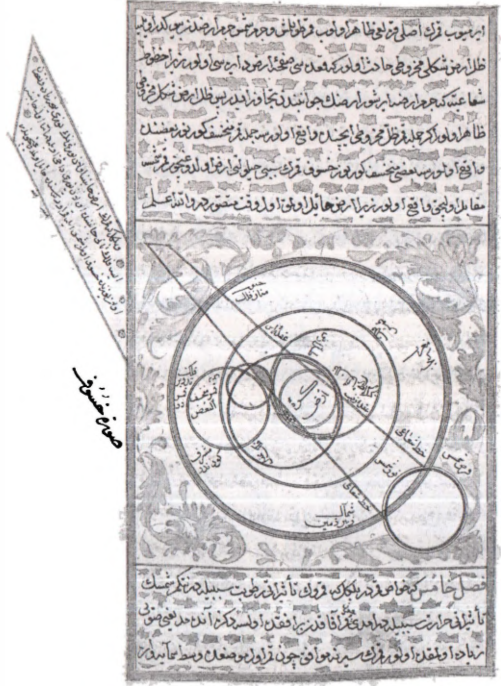
44 Fleischer, "Lawgiver," s.169-171 (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni").
45 Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi 914.
46 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532; bkz. Fleischer, "Seer," s. 297 (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin").
47 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed 1602.
48 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1752; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi 1506; Bibliothèque Nationale de France Arabe 2664.

bu ölçüde standart bir nüshaya yoğun gerek duyulduğu açıktır; 1525-26 –Osmanlı ordusunun 1526'da Mohaç'ta bağımsız Macaristan Krallığı'na son vererek oradan Roma'ya yöneldiği seferin arifesi (ki üç yıl sonra ilk kez Viyana kuşatılır)– ve 1532-33 –Osmanlı akınlarının Friuli'ye kadar ilerlediği Alaman Seferinin sonrası ve Safevi başkenti Tebriz'in kısa süreli olarak, Bağdat ile güneyindeki Şii kutsal kentlerinin ise daha kalıcı olarak Osmanlı işgaline uğradığı Irakeyn Seferi öncesi– yıllarında talebin en yüksek düzeye çıktığı söylenebilir.[49] Selim'in hicri 10. yüzyılın başında, 920-924 (1514-1517) arasındaki çarpıcı fetihleri, hicri binyılın sonunda ulaşılacak bir amaca odaklanmış bir metnin zamana uygunluğunu kesinlikle doğrular niteliktedir, ama Osmanlı hanedanının ve onun yeni temsilcisinin –hicri 900 (1494) yılında doğan Süleyman'ın– ahir zamandaki rolünü anlamaya duyulan belirgin ihtiyaç da metnin rağbet görmesinde ayrı bir etken olmalıydı. Fransa elçiliğine bağlı olarak 1535'te İstanbul'da bulunan ünlü Doğubilimci ve kıyamet meraklısı Guillaume Postel, o yıl I. François'nın elçisi Jean de la Forêt'yi, kehanetlere göre İslam dünyasını yok etmeyi amaçlayan ve yanlış müttefik olan "Sarı İnsanlar"ın kralını temsil etmekle suçlayan bir vezirin metni elinde salladığını görmüştü.[50] Topkapı Sarayı'ndaki bir arşiv belgesinde, 16. yüzyıl başlarında muhtemelen Amasya'da oturan adı belirtilmemiş bir şehzadeyi (herhalde II. Bayezid'in oğlu ve I. Selim'in ağabeyi Şehzade Ahmed ya da Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa) ziyaret eden Sufi şeyhlerin adları ve kökenleri kısa ve öz olarak bildirilir. Belgede, "Amasya'da bulunan Şeyh Celal'in ünlü bir kişi [olduğunun] ve [şehzadeye] bir *Miftâhu'l-cifr* nüshası getirdi[ğinin]" belirtilmesi Bistâmî'nin *Miftâh*'ına açık bir referans oluşturur.[51]

Aynı ölçüde kesin olarak tarihlenemeyen, ama erken 16. yüzyılda bir biçimde dolaşımda olan bir başka metin *Şeceretü'n-Nu'mâniyye fî Devleti'l-Osmâniyye*'ydi. İbnü'l-Arabî'ye atfedilen metnin Mısır'ın son fethini ve kıyamet öncesinde Osmanlı hanedanının son cihan imparatorluğunun

49 İstanbul'da 1533-35 yıllarında yaşanan kehanet coşkusunun Batı Avrupalılarca (anlayışla) algılanışını ele alan aydınlatıcı bir çalışma için bkz. Robert Finlay, "Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy of 1533-1534," *Journal of Early Modern History* II/I (1998), s. 1-31.
50 Fleischer, "Seer," s. 292-93 (Türkçesi bu kitapta Saraydaki Kâhin).
51 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 11779.

hükümdarları olacağını haber verdiği düşünülmekteydi.[52] *Şecere* dairesel bir kozmoloji çizimiydi; iç içe kürelerin eş merkezinde Mısır yer alıyor, şemaya eşlik eden metinlerde esrarengiz bir biçimde o ülkenin kaderiyle bağlantılı ahir zaman olayları açıklanıyordu. *Şecere* özellikle İbnü'l-Arabî'nin evlatlığı ve müridi Sadreddin Konevî'ye (ö. 1274) ve Şamlı ilim adamı Halil bin Aybak es-Safadî'ye (ö. 1363) atfedilen şerhlerden bilinir olmalıydı. 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar pek çok nüshada birlikte ciltlenmiş olarak bulunan bu şerhlere çoğu kez daha geç tarihli "güncelleme" şerhleri de eşlik ediyordu.[53] Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra hanedanın koruyucu evliyası haline gelen İbnü'l-Arabî'ye atfedilen

Şekil 5.4. Ay tutulması çizimi, *Acaibü'l-mahlûkat*, Türkiye, yak. 1595. Topkapı Sarayı Müzesi Kütühanesi III. Ahmed 3632, 13a

52 Denis Gril, "L'énigme de *la Sagara al-nu'maniyya fi'l dawla al-'uthmaniyya*, attribetée à Ibn 'Arabi," *Les Traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople* içinde, haz. Benjamin Lellouch ve Stéphane Yérasimos, Paris, L'Harmattan, 1999, s. 133-51. Gril bu metinlerin Osmanlıların Mısır'ı fethinden daha geç tarihli ya da belki fetihle eşzamanlı olduğunu ileri sürer; bense söz konusu metinlerin on nüshasını incelemiş biri olarak bunların herhalde fetihten önce dolaşımda olduğu görüşündeyim, ama ne kadar önce olduğunu kestirmek zordur. Bunların kullanıldığı ufak tefek nesnelerin Selim'in Şam'a girmesinden önce görüldüğü kesindir.

53 "Seer," s. 295 ve oradaki göndermeler (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin"). *Şecere* çizimini birkaç yıl önce Konevî-Safadî şerhlerinin 17. yüzyıldan kalma bir nüshasının baş sayfa resmi olarak buldum: British Library Delhi Arabic 1354. Metnin bir kopyasının daha bulunduğunu duydum, ama doğruluğunu saptayamadım.

Şekil 5.5. Hz. İsa'nın İnişi (solda), İmam Mehdi ve Tatarlar (sağda), *Tercüme-i miftahu'l-cifri'l-cami*, Türkiye, ge 16. yüzyıl, TSM B.373, 218b-219a

daha bölük pörçük metinlerde belirli olayları belirli kehanetlerle özdeşleştirmeye yönelik satır arası şerhler yer alır. Örneğin dabbetü'l-arzın üç haykırışından ilk ikisinin Selim'in ölümüne ve Süleyman'ın tahta çıkışına işaret ettiği söylenir.[54] Osmanlı hanedanının ahir zamandaki rollerine ilişkin

54 Fleischer, "Seer," s. 295. (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin").

kehanette İbnü'l-Arabî'nin tuttuğu merkezi yeri – Süleyman'ın da bunu ne kadar ciddiye aldığını– gösteren bir başka kanıt, Süleyman'ın 1534'te İran Seferi sırasında Konya'da Melami Şeyhi Pir Ali Alaeddin Akṣarayî'yi ziyaret etmesidir. Tarihçi Mustafa Âli'nin aktardığına göre Pir Ali, Süleyman'a ikisinin bu buluşmasının haber verildiği "Şeyhü'l-Ekber'in [İbnü'l-Arabî] *Anka-yı Mugrib*" adlı risalesini sunar: "Hicri 940'ta adı Ayn'la başlayan erdemli kişi [=Ali] ve adı Sin'le başlayan hükümdar [=Süleyman] adı Kaf'la başlayan ve Ha'yla [=Konya] biten şehirde buluşacak").[55] Buluşma Süleyman Acem diyarına giderken yol üzerinde gerçekleşmişti, çünkü güçlü sadrazam İbrahim Paşa sultanın seraskeri olarak atanmış olmasına karşın ne birliklerini ne de fetihlerini denetim altında tutabilmişti.[56]

İbrahim Paşa Mart 1526'da Venedik balyosuna hitap ettiğinde henüz denenmemiş, önemsiz bir kişiyken sırf bir o kadar denenmemiş ve henüz otoritesini soydan gelme ekabire kabul ettirememiş bir padişahın fermanıyla –çok görkemli ve tartışmalı olarak– en yüksek makama getirilmişti.[57] İbrahim Venedik elçisine metinlerden ve kendi yaşamöyküsünden gelen güvenle hitap ediyor, Osmanlılara ve Müslümanlara ilişkin konuların Venedik siyasal kehanetlerinde oynadığı rolün önemini bilmesi de cesaretini artırıyordu. Sadrazam olarak o zamana kadarki tek simgesel başarısı, 1525'in iki ayını Kahire'de geçirerek orada valilik yapan eski ikinci vezir Ahmed Paşa'nın isyanı bastırıldıktan sonra Mısır'da işleri "yoluna koymak" olmuştu. İbrahim Paşa'nın padişaha olağanüstü yakınlığı ve "Roma" kehanetlerine dayanan olası otorite-

55 Âli, *Künh'ül-ahbar*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 3409, 160a. Alaeddin Aksarayî'ye ilişkin en yakın tarihli literatür özeti ve bu buluşmayı olanaklı kılan ölüm tarihi düzeltmesi (945/1538-39) için bkz. İsmail E. Erünsal, XV-XVI. *Asır Bayrami—Melamiliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askeri'nin Mir'atu'l-Işkı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2003), s. LI.
56 İbnü'l-Arabî'nin *Şecere*'si üzerine Şeyh Pir Ali'ye atfedilen şerhin Princeton Yahuda 4497 nüshasındaki tartışma konusu da kuşkusuz bu buluşma ya da daha doğrusu bu kehanettir. Burada kehanetler hicri 922 (1516/1517) yılıyla başlar, Mısır'ın S(elim) tarafından alınışını, Konya'da iki "kutb"un buluşmasını, Roma'nın fethini ve Kudüs ile evrensel imparatorluğun "Davud'un oğlu Süleyman döneminde olduğu gibi" yeniden kuruluşunu anlatır. Princeton Yahuda Y 4497, 19a-49b (20b).
57 Fleischer, "Lawgiver" (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni") ve özellikle Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)," yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2007. Süleyman'ın baş vezirini "ilahi" dayanaklarla ihdası konusunda ayrıca bkz. Snjezana Buzov, "The Lawmaker and His Lawgivers: The Role of Legal Discourse in the Change of the Ottoman Imperial Culture, (yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2005).

si Doğudan gelen, dili ve kaynakları daha belirgin biçimde "İslami" olan bir kâhin tarafından çok geçmeden sınanacaktı. Bu kişi Remmal Haydar'dı.

Remmal Haydar'a ilişkin ilk güvenilir metin kaydı, kendi deyişiyle "Danyal Peygamber remiline" dayanarak Sultan Süleyman için geniş bir yıllık tahmin ürettiği, bu arada Süleyman'ın kesinlikle hem sahib-kıran (Allah'ın takdiriyle cihan fatihi) hem de sahib-zaman (çağın ruhani hükümdarı) olduğunu belirttiği 1535 ilkbaharında görülür. Dünyevi ve ruhani olmak üzere bu iki evrensel otoriteyi kişiliğinde birleştirmesi Süleyman'ın dünyanın ekseni, yani Mehdi'nin zuhurundan ve Hz. İsa'nın dünyaya ikinci gelişinden hemen önce evrensel hükümdarlığı kuracak ve İslamı cihana egemen kılacak olan kutbü'l-aktab (erenler hiyerarşisinin kutbu) olduğuna işaret eder.[58] Remmal öylesine önemli ve gizli bir danışmandır ki günün ve geleceğin olayları konusundaki bilgisi uygunsuz kişilerin gözüne çarpmasın diye kehanetlerinin pek çoğunun sözlü olarak iletilmesi ya da yazılacaksa babüssaade ağası tarafından kaleme alınması gerekir.[59] Haydar'ın belki bir yıl kadar sonra –İbrahim Paşa'nın 15 Mart 1536'daki gizemli idamından hemen önceki ve sonraki aylarda– Süleyman'ın ahir zaman hükümdarı kimliğini uzun uzun açıklamak için yazdığı Farsça bir risale, Bistâmî'nin *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* metninin birinci ve ikinci yarısı arasına ciltlenmiştir.[60] Bu risale gerek Haydar'ın padişaha yakınlığını anlamak gerek Süleyman'ın *kutbü'l-aktab* kimliğine duyduğu inancı görmek açısından önemlidir. Haydar yalnızca Danyal Peygamber'e dayanan remil sanatını değil, padişahın ona verdiği İbnü'l-Arabî (ve başka kehanet) metinlerini de kaynak gösterir. Bunların arasında Bistâmî'nin *Miftâh*'ı, Sadreddin Konevî'nin bir yapıtı –herhalde İbnü'l-Arabî'nin *Şecere*'si üzerine yukarıda sözü edilen şerhi– ve çağdaşı sayılabilecek Suyûtî'nin hicri 10. yüzyılın sonunda dünyanın sonunun geleceği yolunda dolaşan rivayetlere tepki olarak yazdığı (düşmanca) bir risalesi yer alır.[61] Dolayısıyla burada görülen,

58 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1697.

59 Topkapı Saray Arşivinde burada belirtilen remil risalesinin dışında Haydar'ın yazdığı üç rulo daha vardır; bunların üçüncüsünde ironik bir biçimde okunduktan sonra yok edilmesi salık verilir: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 845/31, 1538 ve 1550 tarihleri arasında; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 1122, yak. 1553 ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 1698, 1559 yılında.

60 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532; bkz. "Seer," s. 297-8 (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin").

61 Ödünç İbnü'l-Arabî metinleriyle ilgili açık gönderme 1535 kehanetinde yer alır; başvurulan malzemenin ayrıntılı listesi 1536 tarihli Farsça risaledlast.

padişahın ve uzman kâhininin etkin olarak yorumladığı önemli bir kehanet külliyatının bu tarihte sarayda birikmiş olduğu gerçeğidir. I. François'yla görüşmeler, Doğuda Safevilerle savaşlar gibi çağdaş olaylara göndermelerle dolu 1535 tarihli metin, politikaların kehanetle derinliğine sarmalanmış olduğunu da ortaya koyar. İstanbul'da 1535-6 yılında kıyamet beklentileri ve kehanet dolaşımı en yüksek düzeye çıkmıştır.

Rastlantı bu ya, Haydar'ın Osmanlı sarayına gelişi ile İbrahim Paşa'nın Mısır'dan dönüşü hemen hemen aynı zamanda olmuştu. Şeyh İbrahim Gülşenî'nin[62] menkıbesini yazan Muhyî-i Gülşenî (ö. yak. 1605), Sadrazam İbrahim Paşa Mısır'dan döndükten kısa bir süre sonra (Mısır'dayken İbrahim Paşa'ya saygı göstermeyi açıkça reddeden) Kahireli şeyhin İstanbul'a çağrılmasının (yak. 1527-8) nedenlerini şöyle açıklar:

> Menkûldür ki çün İbrahim Paşa, Rum'a varur meğer Acem'den bir fazıl ceffar gelür. Sultan Süleyman cefr itdürür. Ol dahı dir ki "Senin saltanatına İbrahim nam kimesne tedarük üzeredir, gaflet olmaya!" diyü tenbih ider. Sultan Süleyman cefrin suretini İbrahim Paşa'ya verir. Ol dahı alınmaz, bi-tevakkuf eydür ki "Beli padişahım, Mısr'da Şeyh İbrahim-i Gülşenî'ye cemî-i Mısr halkı tâbidir, hususa kul tayifesi cümle beğlerle mürid olmuşdur ve oğlu bir sultan nesli hatun almışdır ki Sultan Tumanbay'ın hatunu idi. Eğer şimdiye değin zuhur itmedi ise acebdür!" diyü padişaha arz ider ve şeyhi getürmeği nev'an zikr ider. Pes, şeyhi Rum'a alı gitmek için Mısr'a on çavuş irsal ider ki bir an tevakkuf itdürmeyüb Mısr'dan tenha alı gideler diyü Süleyman Paşa'ya hükm irsal ider.
>
> İbrahim Paşa Rum'a döndüğünde İran'dan üstün kehanet ustası [fazıl ceffar] biri gelmiş. Sultan Süleyman ondan işaretlere bakıp anlam vermesini istemiş. O da bir uyarıda bulunmuş: "Padişahım, İbrahim adlı bir kimse ülkeni elinden almaya hazırlanıyor, dikkat

62 İbrahim Gülşenî, Side Emre'nin University of Chicago'da tamamlamakta olduğu tezinin konusunu oluşturmakta, özellikle de kutsallık ve mehdilikte gerek Safevi gerek Osmanlı iddialarına olası bir alternatif olarak ele alınmaktadır.[Editörün notu: İlgili çalışmanın kitap olarak yayınlanmış hali için bkz. Side Emre, *Ibrahim-i Gulshani and the Khalwati-Gulshani Order: Power Brokers in Ottoman Egypt*, Leiden-Boston, Brill, 2017.]

et," demiş. Sultan Süleyman kehanetin bir kopyasını İbrahim Paşa'ya vermiş. İbrahim Paşa hiçbir endişe alameti göstermeden, tereddütsüz cevap vermiş: "Evet, padişahım, Mısır'da bütün halk Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin yolundan gider ve özellikle saray birlikleriniz ve bütün komutanları onun müridi olmuşlardır. Oğlu hükümdar [Memluk] soyundan, daha önce Sultan Tomanbay'ın [son Memluk sultanı] karısı olan bir kadınla evlenmiş. Henüz egemenliğini ilan edip ayaklanmamış olması şaşılacak iştir." Bunun üzerine sultan paşaya bir buyruk göndermiş; şeyhi acilen [Mısır'dan alıp tek başına Rum'a] getirmeleri için Mısır'a hemen on çavuş göndermesini emretmiş.[63]

Kuşkusuz, Muhyî-i Gülşenî'nin menakıbnamesi –o tarihte gelişmekte olan Osmanlı tarihyazımının büyük bölümü gibi– İbrahim Paşa'ya muhalif olan geç tarihli bir kaynaktır, ama Muhyî-i Gülşenî, Süleyman'ın hükümdarlığının sonuna kadar sarayda kalmış olan Remmal Haydar'ı kolayca tanımış olabilir. Haydar 1553 sıralarında yazdığı bir mektupta İstanbul'a yaklaşık geliş tarihini doğrulamakta ve geçmişiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.[64] Mektup padişahın kısa bir süre önce idam edilen en sevgili oğlu Şehzade Mustafa'yla ilgilidir ve şehzadenin eylemleri mektubun yazarı tarafından yakından izlenmektedir. Safevi işleri konusunda uzman olduğunu açıklayan yazar, gözlemlemekle yetkilendirildiği (herhalde hem doğrudan hem remil sanatı aracılığıyla) Mustafa'da hiçbir sadakatsizlik işareti görmediğini, şehzadenin Şah Tahmasb'a yazdığı varsayılan ve Sultan Süleyman'a ihanetini kesinleştiren mektubun sahte olduğunu, Rüstem Paşa (ö.1561) tarafından üretildiğini belirtir. Haydar bu bilgiyi olayla doğrudan ilişkili Safevi tanıdıklarından birinden almıştır. Daha sonra Haydar sarayda en çok saygı gören iki kişiden birinin kendi, öbürününse Sultan Süleyman'ın yalnızca bürokratik örgütünün değil, yeni

63 Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî*, haz. Tahsin Yazıcı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982, s. 398-9.

64 M. Tayyip Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar," *Tarih Dergisi* 8 (1958), s. 11-50 (Dördüncü Mektup, s. 38-43). Gökbilgin ihtiyaten de olsa mektubu Mustafa'nın hocası Sururî'ye atfederse de yazar, kimliğini açıkça "Haydar-i Remmal" olarak belirtmiştir.

imajının da mimarı olan büyük nişancı Celalzade Mustafa Çelebi (ö. 1567) olduğunu belirtir. (Celalzade, binyıl dönümündeki Osmanlı İmparatorluğu'nun yaratılmasına ilişkin görüş ve deneyimini onuncu Osmanlı padişahının hükümdarlık dönemini [1557'e kadar] kapsayan anıtsal tarihinde aktarmıştı.)[65] Haydar mektubun muhatabı olan padişaha, Safevi sarayında bulunduğu (ve neredeyse kesinlikle Şah İsmail'e, ardından da 1522'de Herat'tan Tebriz'e dönen Şah Tahmasb'a hizmet ettiği) sırada kehanet ustalığıyla büyük hayranlık uyandırdığını, o nedenle bütün hükümdarlar tarafından istendiğini hatırlatır. Tahmasb Haydar'ın sanatına öylesine imrenir ve ona bağımlı kalmaktan öylesine korkardı ki altı yıl Haydar'dan ders almıştı. Aldığı dersler anlaşılan Şah Tahmasb'ı derinden ve kalıcı olarak etkilemişti, çünkü kırk yıl kadar sonra Vicenzo degli Alessandri, Kazvin'de Safevi sarayını ziyaret ettiğinde şahın son on yıldır saraydan hiç çıkmadığını, kadınlarıyla kapanmayı tercih ettiğini ve sürekli remil döktüğünü görmüştü. Olup da kehaneti doğru çıktığında, kadınlar şaha, Allah'ın seçilmiş kulu, ilahi vahyin geldiği kişi, Allah'ın gerçek peygamberi gibi sözlerle övgüler yağdırıyorlardı.[66]

Şah İsmail'in 1524'te ölümünden sonra, ileride Süleyman'ı cesaretlendireceği gibi herhalde Şah İsmail'in de mehdilik iddialarını desteklemiş olan Haydar'ın Tebriz'deki yaşamı zorlaştı. Henüz çocuk yaştaki Şah Tahmasb'a hükmetme peşindeki Kızılbaş emirlerinin bir hizbi, Haydar'ı gizli Sünnilikle ve Osmanlı padişahı Süleyman lehine kehanette bulunmakla suçlayıp idam ettirmeye çalıştı. Haydar ancak Şah İsmail'in dul eşi ve Tahmasb'ın "fiili" annesi Musullu Taclu Hanım ile onun müttefiki olan emirlerin koruması sayesinde kurtulabildi. Sonunda Osmanlı sarayına

65 Fleischer, "Lawgiver" (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni"); Celalzade konusunda, s. 173. Ayrıca bkz. İbrahim Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), Türkçesi Ahmet Tunç Şen, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

66 Eugenio Alberi (haz.), *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, Seri III, Cilt II, Floransa, 1844, s. 109-113. Yayınlanmış metindeki "*buttando figure di chiromanzia sopra le cose del mondo*" ["dünya işleri üzerine kum falı şekilleri dökmek"] pek anlamlı görünmese de aynı *relazione*'nin 17. yüzyıldan kalma bir yazma nüshasında (Spencer Özel Koleksiyonlar Kütüphanesi, Kansas Üniversitesi, yazma 87, s. 124) çok daha mantıklı olarak "*figure di geomancia*" [remil şekilleri] sözcükleri yer almaktadır.

kaçtı –Tebriz'de Tahmasb'a ders verdiği dönem hesaba katılırsa, yaklaşık 1527-28 yıllarında – ve sanatını orada uygulamayı sürdürdü.

Dağınık bazı kayıtların gösterdiği gibi,[67] Kızılbaş Haydar uzun ömrü boyunca Osmanlı sarayının önemli bir hizmetlisi olarak kaldı. Makedonya'da (Süleyman'dan hemen sonraki sultanların Haydar'ın oğluna da toprak verdiği) Tatarpazarı'nda (Tatarpazarcığı) hatırı sayılır bir tımar sahibi (hatta belki Çingene Sancağı beyi) olarak hem askeri seferlere katıldı hem de seçkin İstanbul meclislerinde her zaman hazır bulunarak Sultan Süleyman'ın eskatolojik kimliğinin ve görevinin bir başka ateşli savunucusu olan şair Yahya Bey'le dostluk kurdu. Haydar, Osmanlıların Şah Tahmasb'ın ayaklanan kardeşi Elkas Mirza'yı Safevi tahtına çıkarmaya yönelik 1548 seferine yalnızca katılanlardan değil, padişahın huzurunda karşılıklı şiir söyleyen gözde refakatçilerden de biriydi.[68] Seçkin çevrelerin demirbaşı haline gelen Haydar, remilin şiirden üştün olduğu iddiasıyla Şair Hayali Bey'i öfkelendirerek şairin acımasız hicivlerine tekrar tekrar hedef oldu. Kendisinin dava etme eğilimi nedeniyle "dava-yı Remmal'e benzer haddi ve payanı yok" deyişi bitmek bilmeyeni anlatan bir espri haline geldi.[69] Haydar hem kökeni hem de süregelen ilişkileri nedeniyle İran ve Safevi işleri konusunda bir uzman –muhtemelen hain bir uzman– olarak olarak biliniyordu. Onun kaleminden günümüze ulaşmış son iki ürün Şah Tahmasb'la gizli anlaşma yapmakla suçlanan Şehzade Mustafa'yla ve ölümünden kısa süre önce Safevi sarayına sığınan Şehzade Bayezid'le ilgili olarak yazdığı raporlarıdır.

Önceki bir makalemde[70] kıyamet düşleri ve korkularının –ve Sultan Süleyman döneminin ilk on yıllarında görülen canlı, eklektik

67 Fleischer, "Seer," s. 295 (Türkçesi bu kitapta "Saraydaki Kâhin") ve yayınlanmamış konferans bildirisi "Saraydaki Kâhin," bkz. n. 35.

68 İran Seferinde bulundukları 1548-49 yıllarında hem Hayali hem de Haydar, Sultan Süleyman'ın huzurunda bir toplantıda bulunur ve oradaki başka şairlerle birlikte her ikisi de sultanın şiirinden bir beyit üzerine nazireler söylerler. Bkz. Zekeriya Eroğlu tarafından yayına hazırlanan Seyyid Lokman, *Hünernâme*, Cilt II, "Şehnameci Lokman'ın Hünernâmesi," İstanbul Üniversitesi mezuniyet tezi, 43a. Kaynak için Hilal Kazan'a teşekkür ederim.

69 Âşık Çelebi, *Meşâir üş-şuarâ*, haz. G.M. Meredith-Owens, Londra, Luzac, Gibb Memorial Series N.S. 24, 1971,"Hayâli."

70 Fleischer, "Lawgiver," s. 159-77 (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni").

imgelerin– 1550'den sonra söndüğünü, yerini daha ciddi ve düzenli bir imparatorluk görüntüsüne ve ifadesine bıraktığını ileri sürmüştüm. Dolayısıyla Haydar'ın 1553 ve 1559 tarihli raporlarının bir yandan saraydaki sürekliliğini doğrularken bir yandan da 1550 öncesinde yazdığı görece erken üç yazısındaki coşkun kıyamet dilinden iyice yoksun olması çarpıcıdır. Gerçekten de Şehzade Bayezid'in İran'a kaçışına değindiği son mektubunda neredeyse yürek parçalayıcı bir dille ilgi beklemekte, önceki kehanetlerinin nasıl doğru çıktığını hatırlatmakta, sanatındaki tarafsızlığını ve düşmanlarının rüşvetçiliğini ortaya koyacak sınama yöntemlerinin geliştirilmesini önermekte, düşmanlarının bütün sorunları (bu örnekte Şehzade Selim ile Bayezid arasındaki çatışmayı ve buna bağlı olarak Şah Tahmasb'la ateşkesi bozup bozmama tartışmalarını) onun remilciliğinden bildiğini belirtmektedir. Haydar padişahla ilişkisinin mutlak gizliliğini vurgulamak için büyük çaba harcar; böylelikle, özellikle kendinin nereden geldiği düşünüldüğünde kehanetin aynı zamanda önemli bir istihbarat biçimi olduğu bir saray ortamında hep temkinle güvenlik sağlamanın önemine işaret eder. Remmal Haydar sarayda kalmayı sürdürdü, ama son yıllarında kehanet artık 1520'lerdeki ve 1530'lardaki yaygın dolaşımını yitirmişti. Padişahın mehdi kimliğinin açıklayıcısı da hâlâ saraylı olmakla birlikte gittikçe önemsizleşmiş, anlaşılan otoritesi sorgulanmaz ya da vazgeçilmez bir kâhin olmaktan çıkmıştı. Haydar 1559 ile 1565 arasında bir tarihte, koruyucusu Süleyman'dan birkaç yıl önce öldü.[71] Remmal Haydar'ın daha geniş kültürel önemini biraz olsun anlayabilmek için onun en parlak dönemi olan 1530'lara, Sultan Süleyman ile V. Karl'ın kehanetle tescil edilmiş, bugün yarın beklenen cihan hükümdarlığı için açıkça yarıştığı yıllara dönmemiz gerekir.

Haydar kendini gölgede tutmuş biri olarak görünmesine karşın İstanbul'un hizipçi siyasetiyle derin ilişki içindeydi. İstanbul'a İbrahim Paşa'yla neredeyse eşzamanlı gelişini aktaran Muhyî-i Gülşenî'nin

71 Haydar'ın maceracı oğlu ile suç ortaklarının Tatarpazarı'nda hemen tutuklanarak soruşturma için İstanbul'a gönderilmesi emriyle ilgili 13 Zilkade 973 (1 Haziran 1566) tarihli bir Mühimme defteri kaydında Haydar'ın o tarihte sağ olmadığı (*"bundan akdem fevt olan remmal Haydar"*) belirtilir: 5 numaralı Mühimme defteri (973/1565-1566), Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994, kayıt no. 1766.

öyküsünün düşündürdüğü gibi, padişahın öbür büyük sırdaşı İbrahim Paşa'nın da özel bir düşmanı olmalıydı. 1538 tarihli bir Venedik kitapçığında[72] padişahın yakın geçmişte Belgrad Ormanında tanık olunan bir mucizeyi yorumlamak üzere topladığı bir âlimler meclisi anlatılır. Buna göre üç hükümdarın komuta ettiği hayalet ordular aniden ortaya çıkmış; hükümdarlardan birinin işareti üzerine kanlı canlı bir savaş başlamış ve yarım saat sürmüş; savaş bitince kalabalık gözden kaybolmuş ve geride bir enkaz ile domuz sürüsü bırakmışlar. Olayın ilk yorumunu "Caider" yapmış ve bunun Sultan Süleyman'ın İmparator V. Karl'a karşı zaferine işaret ettiğini, dolayısıyla Süleyman'ın saldırıya geçmesi gerektiğini söylemiş. "Odabassi" denen zengin ve bilgili bir müneccim ise bu "dalkavukça" yoruma karşı çıkarak mucizenin padişahın imparatora saldırmaması gerektiğine, yoksa Osmanlı ordularının bir domuz sürüsü gibi bozguna uğrayacağına işaret ettiğini belirtmiş. Venedikliler bile –ya da belki özellikle onlar– Haydar'ın saraydaki otoritesini duymuşlardı, çünkü "Caider" belli ki bizim Remmal, kuşkusuz rakibi de saraydaki görevine Sultan Süleyman'ın hasodabaşısı olarak başlayan, zenginliğiyle tanınan ve bazı Venediklilerce Venedik yanlısı, hatta gizliden gizliye Hıristiyan sevdalısı olarak görülen İbrahim Paşa'ydı.

Yazarı belirsiz bu Venedik kitapçığında tarihçiye iki tasavvurun çekiştiği bir kültürel eşik resmi sunulmakta, resimde Süleyman'ın saltanatının başlarında, özellikle İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında benimsenen Romalı (dolayısıyla da örtük olarak "Hıristiyanlaştırıcı") imparatorluk tasavvuru ile Remmal Haydar'ın temsil ettiği aynı ölçüde evrensel, ama daha "doğulu ve İslami tasavvurun kavgası görülmektedir. İbrahim Paşa ile Remmal Haydar'ın padişahın ilgisini çekmeye yönelik rekabeti hiç kuşkusuz hem kişisel hem siyasal boyutlar içeriyordu, ama Süleyman'ın saltanatının ilk yarısında Roma İmparatorluğu'nun anlamına ilişkin olarak aynı anda Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman geleneklerinden beslenen imparatorluk ekümenizminin (cihan imparatorluğu)

72 Marcel Bataillon, "Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milieu du XVIe siècle, "*Venezia e l'oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, haz. Agostino Pertusi, Floransa, Sonsoni, 1966, s. 451-69.

önünde sonunda gerek İslami kimlikle gerek evrenselci Osmanlı iddialarının "hinterland"ındaki İslami (yani Safevi) boyutuna ciddi olarak eğilme gereğiyle bağdaşmayacağı yolunda da gittikçe güçlenen bir algı vardı. Tek tanrılı olup belirli bir itikattan olmayan ve peygamberlik kanıtı türündeki mucizesi dünyayı fethetmek olan İskender, hem Selim'in hem de Süleyman'ın üzerinde düşündüğü doğrudan bir modeldi. Üstelik Süleyman tıpkı Kudüs'ü restore ettiği gibi saf haline döndürülmüş bir Roma İmparatorluğu'nu da kesinlikle yeniden diriltme isteğindeydi. Bu düşünceler Osmanlı meşruiyetinin doğası ve niteliği konusunda Osmanlı ülkesinin içinde ve ötesinde gittikçe daha açık –hatta Akdeniz aşırı– hale gelen söylemde önemli rol oynamış olabilirdi. Zaten 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Sünni ve On İki İmamcı (İsnâaşeriyye) Şii mezhep bağlılıklarının biri Osmanlı, öbürü Safevi topraklarında olmak üzere (Batı Avrupa'daki mezhepleşme sürecindekine benzer biçimde) yeni hanedanlık devletlerine destek vererek fiilen oluştuğu görülmektedir. Haydar'ın ve günümüze ulaşmış kayıtlara[73] bakılırsa başka çağdaşlarının ve ardıllarının Bistâmî'nin *Miftâh*'ında geçen "*Lâ-tagful ʿan İbrahim li-ennehu şeytan racim*" (İbrahim'den gafil olmayın çünkü o recmedilmiş şeytandır)[74] sözlerini vurgulaması yalnızca bir iç çatışmanın değil, aynı zamanda dinsel ve kültürel kaldıracın ne kadar nazik bir destek noktasında durduğunun farkında olduklarının da ifadesi olarak ciddiye alınmalıdır. Bazı yorumcuların işaret ettiği gibi, Arapça yazımda "Şeytan racim" kolayca "Sultan rahim" yapılabilir. Benzer biçimde Haydar'ın 1536 tarihli Farsça risalesinin (belki hanedan üyesi) bir okuru da epeyce rahatlamış olarak "Allah'a şükür kitabın yazarı burada Sünni inanca bağlı, Çâryâr'ın [Dört Dost: Ebubekir, Ömer, Osman, Ali] ve bütün sahabenin muhibbi olduğunu belirtmiştir" der. Osmanlı mehdi inancının aşırı uç Şii Safevilerinkiyle olan benzerliği, özellikle de Osmanlılara kutsallık atfetmeye yönelik tasarı Safevi Azerbaycan'ın kalbinden kopup gelmiş bir otorite tarafından dile getirildiğinde, o dönemde ya da yakın zamanda yaşayanların gözünden kaçmamıştı.

73 Fleischer, "Seer," s. 298 (Türkçesi bu kitapta Saraydaki Kâhin).
74 Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1532, 156a.

Süleyman, bir başka deyişle sahib-kıran, 1566'da öldükten sonra –Haydar padişahın en az hicri 990 (1582-1583) yılına, belki hicri 1000 (1591-92) yılına kadar yaşayacağını öne sürmüştü– kehanetlerin gördüğü rağbet ve Osmanlı egemenliğinin kıyametle ilişkili (ve hermetik) temellerine yapılan açık göndermeler belki geniş kamusal alanda azaldı, ama ne geleceğe ilişkin alamet yorumculuğu ne de bu yorumlara kaynaklık eden yapıtlar ortadan kalktı. Tam tersine, bunlar Osmanlı sarayında özel yaşamın dokusu ve Süleyman'ın mimarı olduğu yeni imparatorluk kültürü içinde özümsendi. Bistâmî'nin Osmanlı hanedanının kutsal ve eskatolojik niteliğine odaklandığı, onu tarihsel zamanın sonunda dünyaya hükmedecek hanedan olarak kavramlaştırdığı *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı yapıtı da bu konudaki temel otoriteyi ve tarih anlatısını oluşturdu. Süleyman'ın torunu III. Murad'ın hükümdarlık döneminin (1574-95) ortalarında yapıtın Arapça aslının tasvirler eklenecek bir saray nüshası hazırlandı. Resimler hiçbir zaman kitaba eklenmemekle birlikte, nüshanın resimler için ayrılmış yerlerinde hanedanın yakın tarihinden sahnelerle Bistâmî'nin metnindeki belirli bölümlerin görüntülerini kapsayan konu başlıklarına ilişkin talimatlar bulunur. Örneğin bu talimatların birinde "Sultan Süleyman ile İbrahim Paşa'nın yeri burası" yazarken bir başkasında Mısır'ın son fatihinin tahtında oturmuş bir Selim tasviriyle gösterileceği belirtilir.[75] Üçüncü Murad rüya ve rüya yorumlarına, ayrıca başka gizli kehanet uygulamalarına merakıyla ünlüydü. Yüzü aşkın rüyasını bir ciltte toplamış, hatta anlatıldığına göre ölmeden bir hafta önce rüyasında sarayın ve saray bahçelerinin harap edildiğini görerek kendi ölümünü öngörmüştü. Murad hemen sırdaşı Saatçi Hasan Paşa'nın rüyayı yorumlamasını istemişti; o sırada Hasan Paşa da bürokrat ve tarihçi Mustafa Âli'nin hayra yormadığı sarsıcı rüyalar görmekteydi.[76] Kendini hanedanın tarihçisi olarak Celalzade'nin varisi olarak gören Mustafa Âli, Osmanlı Türkçesiyle yazdığı – son cildini de Osmanlı hanedanına ayırdığı– dört ciltlik evrensel tarihinin kaynakları arasında Mevlana İsa'nın manzum tarihini sayar. Birkaç değişik nüsha halinde 1529-1543 arasında yazılan bu manzum yapıtta Süleyman'ı mehdi

75 Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye 1060.
76 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 151-52; *Aydın ve Bürokrat*, s.237-39.

Şekil 5.6.
Batıdan Doğan Güneş, *Tercüme-i miftâhu'l-cifri'l-câmi*, Türkiye, geç 16. yüzyıl, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 393, 246b

ya da mehdinin cihan fatihi olan habercisi olarak gösteren eskatolojik kimlikler (hicri 10. yüzyıl müceddidi, Hz. Muhammed'in son kez ruhani ve dünyevi hükümdarlığı benliğinde birleştirmesinden 960 yıl sonra Jüpiter ile Satürn'ün Balık Burcunda Büyük Kavuşumuna hükmeden sahib-kıran, otuzuncu kutbü'l-aktab) en önemli yeri tutar.[77] Mustafa Âli 1590'lar gibi geç bir tarihte III. Murad'a yazdığı risalelerle sultanın dikkatini hem kendi zor durumuna (kendine layık bir görevde bulunmamasına) hem de çözülme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan imparatorluğa çekmeyi amaçlamıştı. Hicri 10. yüzyıla ilişkin kıyamet kehanetlerine, örneğin Bistâmî'nin öngörülerine atıfta bulunarak tarihin sonunun ve dünyanın yıkılışının hicri 903 (1497) yılında başlayacağı ve hicri 990 ya da 999 (1582 ya da 1590-91) yılına gelindiğinde yeryüzünde hiç Arap kalmayacağı iddiasını aktardı.[78] Numerolojiden beslenen ve gelecek tahminleri içeren bir risalesinde Mustafa Âli, bu çalışması padişah tarafından onaylanacak olursa saray kütüphanesine ve kütüphanenin bu alandaki zengin birikimine erişmesine izin verilmesi durumunda bu konuda çok daha kapsamlı metinler yazabileceğini söyler.[79]

Bistâmî'nin *Miftâhu'l-cifri'l-câmi* adlı yapıtı bir saray projesi ve özel aile tarihi olarak kaldı. Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa kitabın bir özeti ve Osmanlı Türkçesine uyarlaması niteliğindeki çevirisini (*Tercüme-i miftâhu'l-cifri'l-câmi*) sipariş etti; çeviri III. Mehmed'in hükümdarlık döneminin (1595-1603) ilk yıllarında tamamlandı. Çalışmanın saray işliklerinde üretilen iki kopyasında örneğin ünlü yeryüzü canlısının (Dabbetü'l-arz) ve Deccal'in ortaya çıkışı gibi kıyamet olaylarını yansıtan, ayrıca Selim, Konstantinopolis, Roma ve Mısır (Şekil 5.6)[80] gibi tanıdık kişi ve coğrafyaları içeren zengin tasvirler yer alır. Bistâmî'nin projesini biçimlendiren temaların ve yapıların birçoğunun yanı sıra Osmanlı Sünniliği ile Safevi

77 Mevlana İsa konusunda bkz. Flemming, "Sahib kıran und Mahdi," s. 51-62; Fleischer, "Lawgiver," s.164-66 (Türkçesi bu kitapta "Mehdi Olarak Kanuni").
78 Bistâmî'nin, çağdaşları tarafından dikkate alınarak devam ettirilen hicri 10. yüzyıla ilişkin ürkütücü öngörüsü, sayısal değeri 903 olan "*fi bida' sinin*" (birkaç yıl içinde) deyişiyle özetlenmiştir.
79 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 112, 152, *Aydın ve Bürokrat*, s. 180-81, 238-39.
80 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 373, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 6624.

Şiiliğinin ortaya çıkışının derinden içe içe geçmiş ama her zaman ayrı kalmış tarihlerinden de izler taşıyan Falname de –görece genel erişime açık yıllık takvimlerle birlikte– tam da bu dönemde Osmanlı padişahının ve ailesinin bugünü ve geleceklerindeki çizgileri ayırt etmenin kişiye özel ve güvenli bir aracı haline geldi.

Dizin

15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına uzanan yüzyıllık dilim genelde Osmanlı tarihinin "klasik" çağı olarak kabul edilse de, bu dönem aslında daha çok bir dönüşümün, muhtelif siyasi, ideolojik ve kültürel cereyanların buluşup daha sonra "klasik" olarak adlandırılacak yapıyı yavaş yavaş meydana çıkarışının çağıdır. Daha çok askeri başarıları ve kurumsal yenilikleri açısından yaklaşılan Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde gerek İslam dünyasında gerekse Avrupa ve Akdeniz sathında etkin olan kehanet trafiğinden, gizli ilimlerden, kıyametçi akımlardan ve dünyanın sonundan evvel nihai adaleti ve evrensel hükümdarlığı tesis edecek Mesih beklentisinden uzak kalmadı. Özellikle saray çevresinde bulunmuş, padişahlara ve devlet ricaline yakın durup onların yaklaşımlarını etkilemiş kimi isimler geride bıraktıkları eserlerle Osmanlı siyasi ve kültür tarihinin fazla gün yüzüne çıkmamış ama imparatorluğun hikâyesinde mühim yeri olan hususlarına zengin bir tanıklık sağlıyor. *Türkiye'de Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı (1541-1600)* başlıklı kitabıyla bilinen Cornell Fleischer'ın 1990'ların başından 2000'lerin sonuna uzanan yirmi yıllık dönemde kaleme aldığı kimi makaleleri ilk kez bir araya getiren *Saraydaki Kâhin*, Osmanlı tarihçiliğinin yakası açılmadık konularını, geçmişin gün yüzüne taşınamamış aktörlerini okurlarla buluşturuyor.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 978-605-105-215-1

